

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»**

На правах рукопису

МАРТИНЮК ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94(477):324:329.11'17(=161.1)]:(043.3)“1906/1912”

**РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ
ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН У ВИБОРЧОМУ
ПРОЦЕСІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1906–1912 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Костишева Світлана Олександрівна,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	12
1.1. Історіографія	12
1.2. Джерельна база	35
1.3. Методологія та ключові поняття	40
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО І ТА ІІ ДЕРЖАВНИХ ДУМ	53
2.1. Формування ідеології російського націоналізму в умовах запровадження інституту виборів до Державної думи	53
2.2. Поява модерних електоральних практик у становому суспільстві	57
2.3. Мобілізаційні заходи духовенства й радикалізація політичних течій.....	70
РОЗДІЛ 3. КОНСОЛІДАЦІЯ СИЛ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ПЕРІОД РЕФОРМ СТОЛИПІНА ТА ВИБОРІВ ДО ІІІ ДЕРЖДУМИ	94
3.1. Стратегії російських націоналістів після зміни виборчого закону 1907 р.....	94

	3
3.2. Спроби співпраці між російськими і польськими консерваторами	102
3.3. Київський клуб російських націоналістів: соціальний склад і думська діяльність	107
3.4. Ідейні погляди Анатолія Савенка та інших очільників ККРН ...	114
РОЗДІЛ 4. ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ УСПІХ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІС-ТІВ У 1912 Р. ТА ПОДАЛЬШИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК.....	135
4.1. Передвиборча кампанія російських націоналістів у провінції	135
4.2. Електорат російських націоналістів у 1912 р.	146
4.3. Інструменталізація антисемітизму на виборах в м. Київ	152
4.4. Наслідки виборів до IV Держдуми і російський націоналізм після 1912 р.	162
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	183
ДОДАТКИ	228

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГАРФ – Державний архів Російської федерації (Государственный архив Российской Федерации).

Держархів м. Києва – Державний архів м. Києва.

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

ККРН – Київський клуб російських націоналістів.

РГБ – Російська державна бібліотека, Москва (Российская государственная библиотека).

РНБ – Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург (Российская национальная библиотека).

РГИА – Російський державний історичний архів (Российский государственный исторический архив).

СРН – Союз російського народу.

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ВСТУП

Актуальність. Вибори до Державної думи Російської імперії і діяльність цього органу влади справедливо здобули увагу дослідників української історії в останню чверть століття, – адже в українській історії до 1991 р. це був один з небагатьох історичних досвідів парламентаризму. Вибори в Державну думу створили простір для актуалізації модерних національних ідентичностей, а запроваджені 1905 р. свободи преси, слова, зібрань і совісті відкрили нові можливості масової комунікації й політичних трансформацій. Долаючи лакуни радянської історіографії, сучасні історики досить ретельно вивчили участь українських, польських, єврейських та чеських депутатів у Державній думі. Разом із тим, можна відзначити майже повну відсутність глибинних досліджень російського націоналізму як електорального явища в українських губерніях на початку ХХ ст. – незважаючи на те, що саме російські націоналісти на виборах до Державної думи III та IV скликань здобули абсолютний електоральний успіх у правобережних губерніях.

Поруч із цим, у Російській федерації за останні десятиліття можна спостерігати віднайдення традиції російського націоналізму, що часто уособлюється в фігурі Петра Столипіна. Як на популярному, так і подекуди на науковому рівнях акцентуються його намагання «підвести Росію з колін», перевести економіку на капіталістичні рейки, безкомпромісно боротися з «ворогами» режиму. Така пам'ять про російський націоналізм початку ХХ ст. легітимізує сучасний політичний лад у Російській Федерації з його глибоким соціальним розшаруванням, наростанням ксенофобії, нерозвиненими інститутами громадянського суспільства та позірністю виборчої демократії. Уявлення про несамобутність України й неможливість її самостійного існування, що лежать в основі теперішнього воєнного втручання, також великою мірою походять з ідейної спадщини російського націоналізму ХХ ст., позаяк Правобережна Україна була одним із основних центрів

формування модерного російського націоналізму, а іншування українськості лежало в основі цього політичного проекту. Все це зумовлює потребу на основі комплексного вивчення джерел дослідити соціально-політичний феномен російського націоналізму в українському історичному контексті, аби мати змогу протидіяти некритичному використанню історії російського націоналізму в політичних цілях.

Брак дослідницької уваги до російського націоналізму в українських губерніях залишає відкритим питання про співвідношення реальної підтримки цієї сили серед населення та адміністративного впливу з боку місцевої та імперської влади. З одного боку, вся система виборів була організована так, щоб російські націоналісти та їхні союзники мали максимальні шанси здобути перемогу. З іншого боку, ця політична група перемогла легітимним шляхом, а отже є підстави вивчати мотивацію та ідеологічні засади її електоральної підтримки з боку місцевого населення. Російський націоналізм означеного періоду не можна повною мірою вважати незалежним від владної підтримки громадським рухом, як і зводити до системи заходів влади з метою утримання політичної влади.

Обрана тематика важлива не лише для розуміння внутрішньої логіки і зовнішніх контурів російського націоналізму, а й для глибшого зрозуміння інших національних рухів у рамках української історії. Політичні активісти формулювали програми не тільки з огляду на переконання своїх членів у внутрішніх дебатах, а й з огляду на потребу конкурувати в питанні виборів з іншими національними групами. З міркувань конкуренції вибудовувалися коаліції та блоки, а полеміка між політичними групами мала не менш сильний агітаційний ефект, ніж популяризація власної позитивної політичної програми. У цьому плані актуальне питання електоральної конкуренції між українськими поступовцями та російськими націоналістами, позаяк у цих проектів електорат якщо не збігався, то значною мірою перетинався. Проте не менш цікавою є боротьба між російськими націоналістами й конституційними демократами, представленими міською російською,

польською і єврейською буржуазією. Малодослідженим і важливим питанням є конкуренція російських та польських націоналістів, котрі на початкових етапах розглядали можливості співпраці на основі спільних класових інтересів, але в результаті так і не сформували спільного політичного блоку.

Зважаючи на те, що період між революціями 1905 та 1917 рр. – єдиний в історії Правобережної України до часів незалежності, коли в одному політичному полі співіснували політичні партії як правих, так і лівих напрямків, дане дослідження також актуальне для вивчення історії громадянського суспільства України. Сумніви щодо ефективності Державної думи виникли вже на початку діяльності цього органу – публіцисти часто оцінювали запроваджений лад як псевдоконституційне, псевдодемократичне прикриття абсолютизму, спосіб «випустити пар» народного невдоволення, трибуну для висловлення, але ніяк не справжній законодавчий орган. В таких термінах досвід російського парламентаризму зазвичай описували й радянські історики, хоча останніми роками в історіографії також намітилася тенденція ставити під сумнів схему опису пізньоімперської історії в термінах занепаду і дезінтеграції. Вивчення російського консервативного націоналізму, завдяки його особливим відносинам із владою та інститутами громадянського суспільства, його особливій ідеології та її зв'язку з іншими національними доктринами, великому електоральному успіху та впливу на громадську думку через Державну думу, дає матеріал для переосмислення політичної модернізації Східної Європи початку ХХ ст.

Окремим питанням залишається те, ким був потенційний виборець і виборщик російських націоналістів. Які саме верстви населення підтримували російських націоналістів на Правобережній Україні? Підтримку яких верств намагалися здобути російські націоналісти? В який спосіб відбувалася комунікація з потенційним електоратом і хто складав опозицію російському націоналізму? Незважаючи на те, що статистичні дані щодо виборів до Державної думи не можуть дати відповідь на це питання

через їх дуже обмежене використання на початку ХХ ст., аналіз нарративних джерел має потенціал у загальних рисах окреслити відповідь на ці запитання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано на кафедрі історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» в рамках теми «Історико-культурна спадщина України: джерела, методологія, дослідження» (державний реєстраційний номер 0115U006563). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради факультету соціології і права НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського» (протокол № 2 від 07 лютого 2011 р.).

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу джерел і здобутків історіографії дослідити електоральні стратегії російських націоналістів у Київській, Волинській та Подільській губерніях під час виборів до Держдуми Російської імперії. Цій меті підпорядковані такі основні завдання:

- проаналізувати історіографію питання, джерельну базу й основні методологічні підходи в дослідженні російського націоналізму на Правобережній Україні на початку ХХ ст.;
- окреслити політичні групи російських націоналістів та їхній зв'язок з іншими правими організаціями;
- визначити соціальний склад російських націоналістів та електорат, на який вони орієнтувалися;
- виявити вплив імперської/місцевої адміністрації та російських націоналістів на перебіг виборів у 1906–1912 рр.;
- охарактеризувати ідеологію та політичну діяльність російських націоналістів Правобережжя;
- проаналізувати конкуренцію з основними політичними суперниками;
- з'ясувати стратегії опозиції відносно електоральної діяльності російських націоналістів.

Об'єкт дослідження: російський націоналізм у Київському генерал-губернаторстві в думський період.

Предмет дослідження: електоральна діяльність російських націоналістів на виборах до Держдуми Російської імперії у Київському генерал-губернаторстві.

Хронологічні рамки: період виборів до Держдуми усіх скликань, тобто 1906–1912 рр. Нижня рамка – вибори до Держдуми I скликання; верхня – вибори до Держдуми IV скликання. Для повноти висвітлення явища російського націоналізму наводяться дані з кінця XIX ст. до 60-х рр. XX ст.

Географічні межі: три губернії Правобережної України – Київська, Волинська та Подільська, що разом становили Київське генерал-губернаторство.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці та розробці теми, яку раніше не висвітлювали в науковій літературі всебічно і ґрунтовно. *Уперше* проаналізовано російський націоналізм через призму електоральних процесів початку XX ст.; з'ясовано обставини виборчої процедури на регіональному рівні й механізм, за допомогою якого російські націоналісти досягли електорального успіху; окреслено стратегії конкуренції російських націоналістів з іншими учасниками електоральних змагань. Окрім того, у роботі вперше представлено вичерпну біографію очільника російського націоналізму А. Савенка. *Уточнено:* соціальний склад Київського клубу російських націоналістів (ККРН); електорат російських націоналістів; механізм інструменталізації антисемітських настроїв у суспільстві для здобуття електорального успіху (на прикладі справи Бейліса та виборів до IV Держдуми). *Набуло подальшого розвитку:* дослідження ідеології російського націоналізму початку XX ст.; вивчення електоральних процесів в Україні початку XX ст.

Практичне значення: результати дослідження можна використати для подальшого аналізу сучасних питань історії націоналізму та громадянських процесів на території України, при розробці спеціальних навчальних курсів, в порівняльних дослідженнях з розвитку національних рухів України і Європи.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення та результати, викладені у дисертації, одержані авторкою самостійно. У публікаціях в співавторстві з А. Котенком та О. Міллером представлено авторський погляд на історію російського націоналізму та еволюцію малоросійської ідентичності. Особистий внесок здобувачки в кожній із статей становить 33% від загальної кількості тексту.

Апробація результатів. Попередні результати дослідження обговорювались на семінарах Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, 2013–2016), Німецького історичного інституту (Москва, Росія, 2013–2014), Інституту гуманітарних досліджень, (Відень, Австрія, 2011–2012). Тези дисертації обговорювались і оприлюднювались на публічних лекціях: «Етнічний конфлікт і масова політика у Києві між революціями 1905 і 1917 років» в Центрі польських та європейських студій при Києво-Могилянській академії (Київ, 2015), «Электоральные собрания как практика демократии в Киевском генерал-губернаторстве (1906–1912)» на дослідницькому колоквиумі в Німецькому історичному інституті (Москва, Росія, 2014), «Russian Nationalism in Late Imperial Kyiv: an Alternative National Identity?» в Інституті гуманітарних досліджень (Відень, Австрія, 2012). Окремі аспекти дисертаційного дослідження було представлено на міжнародних конференціях: «GRACEN 2013: “Historians in Space” – Concepts of Space in Recent European History» (Будапешт, Угорщина, 2013), «Re-Inventing Eastern Europe» (Відень, Австрія, 2012), «Re-Thinking European History and Politics» (Відень, Австрія, 2012).

Публікації. Основні результати та зміст дисертації віддзеркалено в 12 публікаціях авторки, 9 з яких одноосібні, 5 – у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, 3 – у закордонних наукових виданнях, в тому числі 1 у співавторстві, 4 – в інших виданнях, в тому числі 2 у співавторстві. Повний обсяг публікацій складає 12,66 д. а; з них 0,7 д.а. іноземною мовою.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, в яких виділено 14 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 261 стор., з них 182 стор. основного тексту, в списку джерел і літератури – 497 бібліографічних позицій, із яких – 56 іноземних.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія

Історіографія окремих аспектів пізньої імперської політики має глибоку традицію. Серед історіографічних аналізів, що мають відношення до теми російського націоналізму в Правобережжі думського періоду, можна відзначити статтю Володимира Милька «Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): Історіографічний аналіз» [416, с. 153–170], Михайла Сулова «Новейшая историография российского консерватизма: его исследователи, критики и апологеты» [443, с. 253–288], Лори Енгельштейн «New Thinking about the Old Empire: Post-Soviet Reflections» («Нове мислення про стару імперію: пост-радянські рефлексії») [468, р. 487–496], Рафаїла Ганеліна «XX съезд КПСС и освещение советскими историками отношений между РСФСР и Украиной во время Гражданской войны» [359, с. 6–12], Ізабель де Кегель «Исторический дискурс и общественность эпохи перестройки: дебаты о реформах Столыпина» [383, с. 123–145], статті в збірнику ІНІОН «Первая российская революция 1905–1907. Обзор советской и зарубежной литературы» [425, с. 100–214], роботи Олександра Реєнта [430, с. 218–232; 431, с. 3–41], Георгія Касьянова та Олексія Міллера [381, с. 38–122, 174–206].

За хронологією варто виділити декілька історіографічних періодів вивчення російського націоналізму: 1) 1907–1919 рр. – охоплює праці політично заангажованих публіцистів, котрі писали огляди з позицій сучасників політичних процесів; 2) 1919–1956 рр. – охоплює ранню радянську історіографію, в якій під критичним кутом зору російський націоналізм розглядався як явище недавнього минулого, з актуальними соціальними наслідками для сучасності; 3) 1956–1991 рр. – історіографія після XX з'їзду ЦК КПРС, що характеризується інтересом до «непролетарських» партій Російської імперії та утвердженням ленінської схеми інтерпретації думських політичних процесів; 4) 1991 р. – дотепер –

період після розпаду Радянського Союзу, історіографія якого характеризується посиленням вивченням націй і націоналізму, демократизацією історичної науки, розширенням дослідницьких інтересів у напрямку історичної антропології та інших суміжних дисциплін. За географічним критерієм можна виділити українську, російську й зарубіжну історіографію. Хоча межі такого поділу не можна вважати чіткими, адже в радянський час українські та російські учені працювали за спільними принципами, а чимало західних дослідників є вихідцями з української діаспори, можна відзначити відмінності історіографічних шкіл за географічним принципом. Представлені в цьому розділі напрацювання аналізуються відповідно до поставлених у дисертаційному дослідженні завдань, при цьому найголовнішими є такі питання: 1) як описано соціальну базу російських націоналістів? 2) як пов'язується діяльність російських націоналістів на Правобережжі із формуванням їхньої ідеології? 3) якими були електоральні стратегії російських націоналістів? 4) як характеризується політичний вплив російських націоналістів у Правобережному регіоні?

На ранньому етапі історіографії, що розпочався 1907 р. і тривав до встановлення більшовицької влади, з'явилися полемічні або інформаційні брошури політично зацікавлених сучасників подій, як з табору опозиції, так і з-поміж російських націоналістів. З боку націоналістів можна відзначити роботи Г. Юрського «Правые в Третьей Государственной Думе» [318, с. 1–254] та анонімну «Националисты в 3-й Думе» [282, с. 1–325]. З боку лівих та конституційних демократів кількість опублікованих текстів була загалом більшою. Про російських націоналістів писали російські ліві інтелектуали Володимир Левицький [278, с. 347–469], Л. Мартов [279, с. 1–32], Володимир Гер'є [265, с. 1–69], Микола Бубнов [257, с. 1–16]. Традиція, котру заклали соціал-демократи, мала вирішальний вплив на подальшу радянську історіографію, передовсім через роботи Володимира Леніна.

Серед його праць про російських націоналістів найчастіше цитували статтю «Политические партии в России». Зокрема, у ній писалося:

«Оттенок, отличающий их [националистов] от правых, совсем ничтожный: в сущности, это не две, а одна партия, поделившая между собою “труд” травли инородца, “кадета” (либерала), демократа и т. д. Одни погрубее, другие потоньше делают одно и то же» [397, с. 280]. Однак, якщо в працях В. Леніна самостійна роль російських націоналістів знецінювалася, то в подальшій радянській історіографії спостерігалось майже повне замовчування цього явища історії. В іншій невеликій роботі «Итоги выборов» В. Ленін говорив про дві більшості в Державній думі – право-октябристську й кадетську, на які влада спиралася з тактичних міркувань. Істинна політика, твердив В. Ленін, була однак крайньою правою. Заходи лідера російських націоналістів П. Століпіна з його аграрною програмою та оновленою системою представницьких органів лише прикривала «істинне чорносотенне обличчя» влади [396, с. 321]. Крайню реакційність влади визнавали в радянській історіографії як факт, що не потребував додаткових доведень, причому чорносотенними вважалися як монархічні, так і націоналістичні консервативні групи.

Окремо слід відзначити українську традицію критикувати правих і націоналістів, що склалася в пізньоімперській період. Вона не мала значного впливу на подальшу радянську історіографію, однак набула видимості в дослідженнях українських істориків після 1991 р. На сторінках газет «Рада», «Украинская жизнь» і в окремих брошурах 1906–1917 рр. українські публіцисти багато писали про російських націоналістів, котрих, як і російські соціал-демократи, вважали близькими союзниками правих, ворогами прогресу й прислужниками влади [191, с. 90–97; 270, с. 1–135; 303, с. 415–559]. На відміну від російських колег, вони звертали значно більше уваги на національне питання. У брошурі «Украинский вопрос», анонімно виданій 1914 р. й адресованій російській прогресивній громадськості, автори Олександр Лотоцький та Петро Стебницький представляли російських націоналістів і правих як зрусифікованих українців, котрі, вступаючи на вищі соціальні щаблі, не могли не зазнати впливу імперської великоросійської

культури [303, с. 385]. Загалом, від початку Першої світової війни до середини 1920-х рр. праць про російських націоналістів було видано надзвичайно мало.

Історичні праці наступного періоду, що розпочався 1919 р. й тривав до початку Відлиги, почали з'являтися лише в середині 1920-х рр., коли з'явилося відчуття, що російський націоналізм остаточно відійшов у минуле. Тоді з'явилися аналітичні тексти колишніх учасників пізньоімперських політичних подій – політично заангажованих ранньорадянських публіцистів, що використовували марксистські схеми трактування історії, однак були ще далекі від пізніших догматів марксизму-ленінізму й нівелювання самого явища російського націоналізму.

У 1925 р. в книжці «Рыцарь черной сотни В. В. Шульгин» (через два роки перевидана під назвою «Рыцарь монархии В. В. Шульгин»), колишній публіцист найбільшої імперської ліво-ліберальної газети Києва Давид Заславський змалював психологічний портрет колишнього редактора найбільшої право-націоналістичної газети Києва Василя Шульгіна. Його було представлено як чи не єдиного інтелігентного і щирого монархіста у таборі погромників, грабіжників, чиновників-хабарників. В. Шульгін немовби до кінця намагається врятувати монархію, вдається до усіляких компромісів та вигадливих закулісних ігор, проте сам один він не в змозі врятувати монархію від наростання революційного руху. На фоні постаті В. Шульгіна Д. Заславський висвітлює історичний контекст – соціальний, національний і економічний характер Південно-Західного краю. Д. Заславський пише, що батько Василя – Віталій Шульгін – за допомогою своєї газети «Киевлянин» у 1860-х рр. фактично позначив прихід російської культури в край, у якому до того російської громадськості практично не існувало, й де панували радше українське єврейське міщанство й польські поміщики [376, с. 5–6]. Проте зростання економіки півдня імперії, неймовірний розквіт торгівлі хлібом і цукром, розвиток залізниці зробили для утвердження російської культури в краї більше, ніж могли для цього

зробити газета і університет, де батько В. Шульгіна також працював. У 1880-х рр., як пише автор, російська культура повністю охопила навчальні заклади, суди, вулиці й пресу; українофільство не здатне було чинити реального спротиву; але це була російська ліберальна, демократична культура, що зовсім не влаштовувало Шульгіна-старшого і пізніше його сина [376, с. 7]. Вони через свою газету створили альтернативну ідею російського начала, яка об'єднувала монархію, самодержавність та православ'я. Опираючись на поміщиків і «традиційно лояльного мужика», Шульгін-молодший вступив після Революції 1905 р. у вирішальний бій проти інтелігенції, студентства, прогресивної преси та євреїв [376, с. 7–8]. У своїй роботі Д. Заславський не порушує питання виборів до Державної думи, однак приклад В. Шульгіна красномовно свідчить про київське коріння поміркованої консервативної ідеології російського націоналізму.

У 1929 р. в Харкові була видана брошура «Монархісти» В. Залежського в серії «Які партії були в Росії». Подібно до Д. Заславського та інших лівих публіцистів, В. Залежський зараховує монархістів і російських націоналістів до одного ідейного табору, втім пояснює виникнення російських націоналістів наслідком розколу в середовищі правих під час виборів до III Державної думи 1907 р. Саме тоді російські націоналісти та група поміркованих визнали законодавчий характер думи, який раніше заперечували монархісти, визнали потребу «ділової», «господарської» парламентської роботи, склали опору політиці Петра Столипіна й відтіснили монархістів у сектор крайньої правої опозиції. В. Залежський визнавав, що російські націоналісти пройшли в думу здебільшого від західних губерній (26 обранців до III думи) і характеризував їх як представників дворян, меншою мірою – великої буржуазії [374, с. 60–71].

З іншого боку до питання підійшов Олександр Погребинський, котрий 1931 р. у тому ж харківському видавництві «Пролетарій» видав економічне і соціологічне дослідження «Столипінська реформа на Україні», в рамках якого спробував висвітлити інтереси зацікавленої сторони реформ. Автор

відзначав відмінності в аграрній політиці в українських губерніях відносно центральних, розуміючи перші як більш наближені до індивідуального, капіталістичного способу господарювання. Де-факто общини в українських губерніях перестали існувати до реформ, а основною проблемою тут було малоземелля. Вихід із цієї проблеми Столипінська реформа шукала в укрупненні земельних наділів через кредит багатим селянам і пролетаризацію менш заможних. При цьому в укрупненні землегосподарств бачили вигоду насамперед ті землевласники, що перейшли до модерних способів господарювання на збуту продукції. У розділі «Аграрна справа в III Думі. Кляси й партії в III Думі» О. Погребинський відзначав, що більшість із обраних від українських губерній депутатів були правими, націоналістами та октябристами, інакше кажучи, прибічниками реформ П. Столипіна (66 правих/націоналістів і 34 октябристи із 115 депутатів) [426, с. 78].

Якщо в другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. відзначався певний, хоч і непрямий інтерес до історії російського націоналізму, то упродовж 1930-х рр. і до закінчення Другої світової війни нових досліджень фактично не з'являлося – як в українській, так і загалом у радянській історіографіях. Безпосередньо перед закінченням війни, проте видав першу роботу Федір Євдокимович Лось. Вона стилістично і тематично більше відповідає історіографічній традиції кінця 1920-х – початку 1930-х рр., ніж післявоєнній. У книзі «Україна в роки столипінської реакції» автор детально аналізує зміни виборчого закону 1907 р., його соціальний підтекст і наслідки в українських губерніях. Згідно з наведеною в праці таблицею, з 111 обраних до III Думи кандидатів від українських губерній, 29 було російськими націоналістами (більшість обрана в Київській та Подільській губ.), 26 – правими (Волинська губ.), 37 октябристами (Чернігівська, Катеринославська губ.), й до 5 кандидатів від кожної з груп соціал-демократів, конституційних демократів, правих октябристів і безпартійних [398, с. 14]. Автор повторював тезу В. Леніна про те, що відмінність між російськими націоналістами й правими мізерна [398, с. 15] й вважав їх виразниками поміщицьких інтересів.

Значну увагу він приділяв утискам українського національного руху в часи столипінської реакції – забороні використання української мови в нижчій школі, закриттю Просвіт, цензурі преси тощо [398, с. 29–41].

Федір Лось на наступні десятиліття залишався провідним істориком в тематиці політичного і соціального життя після Революції 1905 р., однак зміст і стиль його робіт значно змінився. У його спільній з Олексієм Михайлюком монографії про класову боротьбу в українському селі автор знову повертається до теми виборів до III і IV дум, однак цього разу зосереджує майже всю увагу на революційній агітації більшовиків на селі, розповсюдженні листівок та прокламацій, агітації за союз між робітниками й селянами, роботі партійних осередків. При цьому жодного разу не було прямо написано те, про що йшлося в попередній роботі Федора Лося, – що зі 111 депутатів українських губерній під час III виборів було обрано лише 2 соціал-демократи і що праві та російські націоналісти мали майже повний успіх на Правобережжі. Назвавши підрозділ «Селянство – союзник пролетаріату», автори зосередилися на історичних закликах до єднання селян і робітників у лівій пресі, однак не визнали фактичної відсутності такого союзу під час голосування [399, с. 69–98]. Замість визнання і пояснення причин поразки більшовицьких депутатів, автори лише навели цитату В. Леніна про те, що вибори було фальсифіковано, а їх перебіг перебував під впливом духовенства [399, с. 90].

Підміна історії виборів до Державної думи історією більшовицької агітації, пріоритет у дослідженні селян і робітників понад вивченням історії інших класів – характерні ознаки української радянської історіографії 1950–1980-х рр. Як пише сучасна американська дослідниця Російської імперії Лора Енгельштейн, радянські історики завжди намагалися дати відповідь на питання, чим була Революція 1917 р. і який лад постав унаслідок неї; історики імперського періоду проектували ці ж питання на більш ранні періоди й намагалися відгадати «по листках чаю» передумови пізніших подій, а це змушувало їх звертати увагу на одні факти й ігнорувати інші [468,

р. 487]. Незважаючи на те, що внаслідок XX з'їзду КПРС Україну було визнано осередком особливо гострої класової боротьби та націоналістичної контрреволюції, причому з боку не тільки «українських буржуазних націоналістів», а й імперіалістичної «російської буржуазно-поміщицької контрреволюції» [359, с. 10–11], ґрунтовні дослідження російського націоналізму та монархізму в українських губерніях – хай навіть з позицій марксистсько-ленінської теорії – не з'являлися аж до часів перебудови. У працях про «непролетарські» партії, що почали з'являтися з часів Відлиги, значно більше уваги приділялося меншовикам, есерам, кадетам, октябристам, ніж монархістам і російським націоналістам, причому останні «розчинялися» в загальній масі «поміщицьких» партій і, вслід за твердженням Володимира Леніна, становили єдність із рештою чорносотенних сил [357, с. 15; 394, с. 16–19].

Початок історіографічного періоду, що був зумовлений зміною історичної перспективи після XX з'їзду ЦК КПРС, позначив документальний фільм про Василя Шульгіна «Перед судом истории» режисера Фрідріха Ермлера. У ньому 87-річний колишній монархіст кається за хибне ставлення до більшовизму, але разом із тим викликає ностальгію та емпатію до пізньоімперських подій. Усе, що сказала у стрічці легенда російського консерватизму, ретельно відцензурували співробітники КДБ, які використовували цю постать для внесення розколу в російські емігрантські кола. Характерно, що В. Шульгін до останніх днів не змінив свою думку щодо несамобутності українського народу (всупереч поглядам працівників КДБ!), а тому тема Києва, України, українського націоналізму та опозиції В. Шульгіна цьому рухові у фільмі була тактично замовчана. Документальна стрічка викликала шалений інтерес журналістів та публіки, однак шляхом обмеження доступу до ветерана-монархіста радянські спецслужби вгамували ентузіазм зацікавлення пізньоімперською монархічною спадщиною [451, с. 18–52].

У 1960-х–1980-х рр. московські та ленінградські дослідники створили серію праць про політику правих і націоналістів у Державній думі, найбільш популярними серед яких став цикл монографій московського історика Арона Яковича Авреха – «Царизм и третьеиюньская система» (1966), «Столыпин и III Дума» (1968), «Царизм и IV Дума. 1912–1914 гг.» (1981), «Распад третьеиюньской системы» (1985), «Царизм накануне свержения» (1989), «П. А. Столыпин и судьбы реформ в России» (1991) [339; 340; 341; 342; 343; 344]. А. Аврех був представником «нового покоління» історичної школи, шістдесятником, котрий до кінця важив на поєднання ленінського трактування пізньоімперської історії та історичної вірності описуваному предмету. Разом із тим, А. Аврех був автором, що орієнтувався на широке коло читачів, що зосереджено працював над літературною стороною своїх наративів. Його тексти рясніють звучними метафорами на кшталт «идеологическое банкротство режима», «ошеломляющая легкость исчезновения с лица земли режима» [343, с. 239–241], «лакейская награда была получена немедленно» (октябристам за підтримку 3-червневого перевороту) і т. п. [212, с. 37].

Він остаточно закріпив ленінську схему мислення історії правих партій думського періоду. Відповідно до неї, Революція 1905 р. невідворотно похитнула патріархальний уклад і об'єднала трудящі маси, однак не змогла здійснити докорінний переворот державного устрою. Тож народні маси далі набирали сили для нової боротьби, тоді як царизм намагався цьому перешкодити завдяки найбільш нагальним реформам задля збереження класового устрою. Щоб провести ці реформи, царизму потрібна була підтримка в Державній думі – квазі-репрезентативному народному законодавчому органі. Таку підтримку царизм міг знайти лише серед панівного поміщицького класу, однак цього було надто мало. Відтак, аби втриматися на своїх позиціях, імперська верхівка обрала політику «бонапартизму» – лавірування режиму між буржуазними і поміщицькими

партіями, а також загравання з покидьками та крадіями задля бодай якоїсь підтримки серед нижчих верств населення [342, с. 21; 344, с. 3].

Арон Аврех ніколи не звертав уваги на те, що більшість правих і націоналістів були обрані в українських та білоруських губерніях, і зосереджувався виключно на політиці вже обраних депутатів. Однак в одній з останніх книг, виданій 1991 р. після розпаду СРСР, він представив націоналістів як самостійну політичну силу й включив у роботу контекст західних губерній. У книзі «Столыпин и судьбы реформ в России» він писав, що П. Столипін ще на початку 1907 р. мало співчував теоретичній базі націоналістів, яку виробив Михайло Меншиков, однак звернувся дещо згодом до підтримки кола націоналістів з тактичних міркувань [339, с. 130–150]. Самі ж реформи П. Столипіна він оцінював як від початку приречені на поразку через намагання втілювати їх без розширення демократії [339, с. 263]. Про думські проекти російських націоналістів, котрі стосувалися західних окраїн, – створення земств у західних губерніях та відділення Холмщини від Царства Польського – Аврех писав, що вони здобули підтримку в Державній думі завдяки вдалим тактичним крокам російських націоналістів та П. Столипіна, однак втілення цих проектів засвідчило відсутність підтримки серед населення українських губерній [339, с. 178].

У той час, як А. Аврех зажив слави популяризатора пізньоімперської історії, лєнінградський дослідник Валентин Дякін запропонував більш нюансовану версію тих самих подій. Між обома дослідниками були суперечності й у поглядах – після публікації 1978 р. книги В. Дякіна «Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг.» А. Аврех звинуватив В. Дякіна в низці наукових промахів, відсутності цілісності та новизни робіт, а також в «октябристському» погляді на пізньоімперську монархію [372, с. 6–10]. Власне, ключове питання полягало в зв'язку політики П. Столипіна і дворянства – якщо для А. Авреха П. Столипін був прямим виразником і представником інтересів дворянства, то для В. Дякіна він був більш самостійною фігурою, відданою радше царській бюрократії,

аніж своїм сподвижникам, політиком, що інколи дозволяв собі діяти всупереч інтересам дворянства [372, с. 182–183].

У 1989 р. крок до переосмислення зробив Володимир Попик у роботі «Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу». У передмові він запропонував новий аргумент на користь того, чому консервативні рухи потребують більш нюансованого вивчення. На думку автора, спрощене, схематичне представлення третьочервневого перевороту та третьочервненої виборчої системи як часу свавілля чорносотенних реакціонерів в дусі «Короткого курсу ВКП(б)», нівелювало значення діяльності більшовиків у виборчій кампанії [428, с. 4]. Далі в книзі було подано картину складних виборчих комбінацій, що ситуативно склалися на рівні повітів та губерній між представниками різних курій. Автор вперше зібрав статистику щодо політичного складу проміжної категорії куріальної електоральної системи – виборщиків, проаналізував співвідношення сил у всіх чотирьох виборчих куріях, а також охарактеризував різні тактики монархістів та націоналістів у здобутті переваги на губернських зібраннях. Хоча В. Попик активно послуговувався ленінською термінологією класової природи різних партій, він визнавав і те, що чорносотенці втрачали підтримку серед навіть російських поміщиків Правобережжя, користувалися досить низькою підтримкою серед міського населення й фактично здобули перемогу завдяки вдалому використанню виборчого закону, підтримки влади та духовенства. Автор визначає російських націоналістів як одну із чорносотенних партій, однак наводить окрему статистику щодо них. При цьому, його дані про обраних до III Думи відрізняються від даних В. Залежського і Ф. Лося. Згідно з його цифрами, зі 102 депутатів від українських губерній 24 було правими, 7 – російськими націоналістами, 22 – помірковано-правими, 41 – октябристами, 6 – кадетами та 2 соціал-демократами [428, с. 83].

Історіографічний період, що почався після падіння Радянського союзу і триває дотепер, позначив глибокі відмінності між українською та російською

історіографією питання, причому в останній пам'ять про російський націоналізм пізньоімперської доби лягла в основу офіційного ідентитарного дискурсу. Зростання популярності фігури Петра Столипіна, а відповідно, й партії російських націоналістів на чолі з ним, що розпочалося в РРФСР у період Перебудови, стимулювали не стільки професійні історики, скільки публіцисти й громадські діячі. Через радіопередачі, документальні фільми, публічні дискусії та популярну літературу на початку 1990-х рр. образ П. Столипіна став уособлювати Росію, якою вона була/могла б бути без радянського досвіду. Громадські діячі демократичних поглядів підкреслювали, що реформи прем'єр-міністра Російської імперії зробили селянську працю ефективною й створили умови для формування середнього класу в селі, зіставляючи при цьому общинну форму землеволодіння, яку скасував П. Столипін, з майбутніми колгоспами [383, с. 132]. Громадські діячі націонал-патріотичного спрямування підкреслювали здатність П. Столипіна займати чітку й безкомпромісну позицію у проведенні реформ та безстрашно боротися з революціонерами-радикалами, зберігати моральну чистоту супроти корумпованого оточення царя, працювати на повернення Росії статусу світової держави, підняття її з колін [383, с. 138]. Столипін став «нарративною аббревіатурою» золотого віку Росії завдяки протиставленню ефективних послідовних реформ революційному шляху політичного розвитку [383, с. 140].

Російські професійні історики невдовзі підхопили хвилю переосмислення образу Петра Столипіна як месника і реакціонера, утім в оцінках були значно обачнішими. Поряд із зацікавленням політикою П. Столипіна, історики звернули увагу на групу російських націоналістів як на політичну силу.

Першу велику спробу ґрунтовного й різнобічного аналізу ідеологічної доктрини російських націоналістів здійснив петербурзький історик Данило Коцюбинський. У книзі «Русский национализм в начале XX столетия», опублікованій 2001 р., автор представляє ідеологію російського націоналізму

як історичний приклад «консервативного лібералізму», у чому радикально відходить від радянської традиції ототожнення російських націоналістів із іншими монархістами [394, с. 9]. Д. Коцюбинський проаналізував великий комплекс джерел різного походження, серед яких книги, брошури і статті передових публіцистів-націоналістів, а також архівні матеріали. Уперше було описано організаційну структуру російських націоналістів – загальноімперську парасолькову структуру Всеросійського національного союзу та місцевих організацій.

В книзі прочитується автономність київської групи російських націоналістів порівняно з колегами з центральних губерній, зокрема через відмінності в ідеологічних позиціях, у тому числі щодо національного питання [394, с. 295–304, 347–353, та ін.]. Більш того, Д. Коцюбинський вбачає одну з причин поразки російських націоналістів в «регіональній специфічності ВНС», тобто зосередженості на соціально-економічних проблемах західних губерній та боротьбі з іногородцями, що їх населяли. Російські націоналісти не встигли переорієнтуватися на всеросійську діяльність, і навіть на вершині слави схилилися до лобювання регіональних, західних, інтересів [394, с. 493–494]. Усе ж, незважаючи на крах доктрини російського націоналізму після падіння імперії та численні внутрішні суперечності, Д. Коцюбинський вважає цю партію однією з найвпливовіших у пізньоімперській думській політиці, а її ідеологію успішною в тому плані, що в ній змогли поєднатися ліберально-західницькі ідеї з вірністю самодержавності та православної церкви [394, с. 495].

Ще один ревізійністський погляд представила дослідниця з Орла Світлана Санькова. У книзі «Русская партия в России. Образование и деятельность Всероссийского Национального Союза (1908–1917)» вона вжила щодо Києва метафору «столиці російського націоналізму» й приділила достатньо уваги лідерам київських націоналістів, діяльність та моральні якості котрих, утім, оцінила з критичністю. Окремий розділ у книзі присвячено виборам до Державної думи 1912 р. й створенню коаліції

російських націоналістів з іншими правими організаціями в Південно-Західному краї [435, с. 206–207], проте разом із тим можна відзначити недостатню критичність вивчення теми й неврахування конфліктів і конкуренції на локальному рівні, що привели російських націоналістів до електоральної перемоги.

Поряд із загальними працями про російських націоналістів, з'явилися також і регіональні дослідження російського націоналізму в Воронізькій губернії та на Дону. Можна звернути увагу, що період перед виборами в IV Думу був піком організаційної та ідеологічної діяльності російських націоналістів не лише в українських, а й в деяких інших великоросійських губерніях [334, с. 100–102; 390, с. 46–73].

Кількість досліджень російського націоналізму та консерватизму в останні два десятиліття в Росії настільки зросла, що подекуди навіть вживається термін «ренесанс консервативної думки» [389, с. 5]. Дослідник російської консервативної історіографії Михайло Суслов вважає, у 1990-х рр. тематика російського консерватизму стала для істориків «золотою жилою» завдяки її недостатній вивченості, однак з початку 2000-х рр. її актуальність зросла через потребу створення нової ідеології для сучасної російської політичної еліти [443, с. 254]. Автор також вважає, що сучасні історики не змогли заповнити методологічний вакуум радянської історіографії. На його погляд, історики-ревізіоністи приписують консерваторам увесь спектр позитивних значень – від патріотизму до «здорового глузду», підкреслюють оригінальність їх світогляду, важливість і впливовість їхньої історичної ролі та політичних поглядів, а також «практичну значимість» їхньої «ідейної спадщини» для сучасності. Часто ревізіоністська історіографія підводить читача до висновків про винятковість Росії та російських ідеологічних феноменів, що на думку автора, свідчить про неглибоке знання історичного контексту [443, с. 257–258]. М. Суслов відзначає різні оцінки консервативної політики пізньоімперського періоду – якщо дехто з істориків зображає «історію успіху», то інші проводять думку про те, що російський

консерватизм не встиг у повній мірі стати справжнім консерватизмом, відступивши позиції радикальним групам погромників [443, с. 285].

Щодо українських учених, то після 1991 р. прогалини радянської історичної науки вони долали в зовсім інший спосіб. Насамперед, їхні зусилля були спрямовані на вивчення українських національних рухів пізньоімперського періоду, звільнення їх від тавра буржуазних націоналістів та шукачів вузько-класових інтересів. У 1990-х рр. було написано низку робіт, присвячених українському представництву в перших двох думках, до найбільш значущих з яких можна віднести праці В. Доморослого [328, с. 1–24], О. Коника [331, с. 1–25; 388, с. 445–470], О. Білокінь [322, с. 1–25], І. Демуз [327, с. 1–20], О. Реєнта [432, с. 244–265; 433, с. 318–335], І. Бурди [323, с. 1–17], М. Киян [330, с. 1–17], В. Милька [414, с. 162–174; 415, с. 163–170], В. Венгерської [354, с. 1–445], В. Шандри [449, с. 310–316]. Поряд із тим, з'явилися нові дослідження інших опозиційних груп, насамперед обраних від українських губерній поляків та євреїв – Н. Щербак [452, с. 1–616], В. Гусєва [326, с. 1–36].

Значно меншою мірою українські дослідники зверталися до історії правих партій і, зокрема, російських націоналістів, що діяли в українських губерніях. Тому в цій проблематиці не відбулося глибинної ревізії. Радше радянський стереотип правих і націоналістів як «реакціонерів та прислужників царського режиму» був повернутий у бік українського питання – історики почали акцентувати їх заходи задля адміністративного обмеження української культури в період пізньої Російської імперії, ідеологічні суперечності тощо. Однак кілька робіт виходять за ці рамки й пропонують інноваційні прочитання проблеми.

У 1996 р. Володимир Любченко видав статтю «Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.)». Це перша видана в Україні робота, в якій охарактеризовано мережу націоналістичних організацій, представлених в Україні Київським, Подільським та Чернігівським клубами російських націоналістів, а також

регіональними відділеннями Всеросійського національного союзу [401, с. 56–57]. Цікаво, що автор не згадує в статті діяльності інших правих та монархічних груп – це вказує на його розуміння російського націоналізму як окремої політичної сили. Вперше автор зробив огляд історії власне Київського клубу російських націоналістів, справедливо вважаючи саме цю організацію провідною в русі [401, с. 57]. Ввівши в історіографію таке джерело як збірники Київського клубу російських націоналістів, В. Любченко першим серед українських істориків вник у внутрішню логіку російських націоналістів. Приклади лобіювання проектів та випереджувальні кроки проти проектів українських націоналістів, які навів автор, свідчать про російських націоналістів як про громадську ініціативу, що мала досить сильні зв'язки з владою місцевого та імперського рівня, але виступала незалежно [401, с. 58–64]. До недоліків цієї статті можна віднести те, що автор фокусує увагу на антиукраїнській діяльності російських націоналістів, залишаючи поза увагою їх антиєврейську та антипольську діяльність, – а це могло б краще відтворити внутрішню логіку діяльності російських націоналістів Правобережжя. Також відчутним є брак уваги до російських націоналістів як думського електорального проекту, а це суттєво допомогло б пояснити їхні цілі, де роздування українського питання було великою мірою способом здобути політично інертний, національно не визначений, православний електорат.

Одне з найбільш ґрунтовних досліджень виборів до Державної думи здійснив кам'янець-подільський дослідник Михайло Глушковецький, котрий узяв за репрезентативний зразок Подільську губ. Новизна цієї роботи в тому, що автор розглянув вибори як практику демократії, а це включає розгляд низки організаційних та агітаційних моментів під час виборів у зіставленні з конкретними тактичними кроками основних учасників суспільно-політичної боротьби. Простіше кажучи, розглянуто окремі елементи виборчого процесу – складення списків виборців та виборщиків, оскарження результатів, скасування виборів по певних дільницях, призначення дат

виборів, присутність чи відсутність поліцейських чинів і чиновників під час виборних зібрань, вплив духовенства на виборчий процес. Далі автор ці дані зіставляє з даними про використання правових важелів впливу на означені процеси з боку опозиції та провладних партій. Відійшовши від радянської методології пояснення історичних подій класовою природою їх учасників, М. Глушковецький вперше представив способи, за допомогою яких влада і провладні партії фактично впливали на хід виборів, а також зв'язки між представниками влади та правими й націоналістичними партіями. Також М. Глушковецький бачить основну політичну боротьбу на Поділлі не між політичними партіями (чи класами), а між об'єднаннями національних груп – єврейської, польської і, як пише автор, «“російської” (української)» [363, с. 49, 72, 78].

Окрім досліджень, у яких розглядається діяльність російських націоналістів як групи, можна виділити кілька біографічних розвідок. Вадим Менжулін у книзі «Другой Сикорский» намагається висвітлити портрет психіатра, фізичного антрополога, професора Університету Святого Володимира і громадського діяча Івана Сікорського – при цьому не ігноруючи ні його внеску в розвиток науки й суспільства, ані темної сторони його біографії: антисемітизму, расизму, шовінізму. Хоча автор подає широкий історичний контекст діяльності І. Сікорського, відносно мало у книзі йдеться про Київський клуб російських націоналістів, одним з очільників якого він був. Проте В. Менжулін полемізує з російським дослідником доктрини російського націоналізму Данилом Коцюбинським, котрий класифікує її як «національно-ліберальну». Приклад І. Сікорського, й зокрема його ролі в справі Бейліса, свідчить, на думку В. Менжуліна, проти «ліберальної» складової російського націоналізму початку ХХ ст. [410, с. 89–91].

Діяльність київського цензора Сергія Щоголева розглядає у статті Ігор Коляда. Автор неправильно зазначає, що С. Щоголев входив до «загальноімперського праворадикального монархічного руху, зокрема [...] до

Київського клубу російських націоналістів», адже ця організація попри її виразну провладність і шовінізм, все ж у тогочасній політичній мапі не класифікувалася як праворадикальна і монархічна. Однак у статті детально передано зміст полеміки навколо книги «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» між її автором Сергієм Щоголевым, Сергієм Єфремовим та Симоном Петлюрою [386, с. 357–360]. Ця полеміка була однією з основних в інтелектуальних дебатах між українськими та російськими націоналістами пізньоімперської доби.

Незважаючи на те, що і С. Щоголев і І. Сікорський були активними діячами Київського клубу російських націоналістів, можна відзначити відсутність критичних досліджень біографій інших членів Клубу, зокрема його неформального лідера Анатолія Савенка, братів Дмитра та Миколи Чихачових, Василя Шульгіна (його постать популярна серед російських істориків, однак її майже не досліджують українські), Всеволода Демченка, Миколи Проценка та ін. Існує лише біографічний довідник Тимура Кальченка, в котрому зібрано стислі енциклопедичні відомості про членів клубу [377, с. 1–416].

Окремо варто також згадати про дослідження електоральної системи в Галичині та Буковині, котра мала загалом довшу історію завдяки запровадженню виборчої системи 1867 р., а відтак здобула заслужено більшу дослідницьку увагу не тільки серед українських істориків, а й серед іноземних. Характерними особливостями виборчої системи в Галичині можна назвати багатоетнічний склад населення й накладання етнічних та соціальних ідентичностей залежно до виборчих курій (русини-селяни, євреї-міщани і т. д.), переважання польських депутатів у Райхсраті та Крайовому Сеймі порівняно з їх пропорційною часткою в Галичині й Буковині, консервативність галицького провінційного виборця та великий вплив священництва на мобілізацію і голосування виборців, ситуативні коаліції виборців різних етнічних груп проти електоральних фаворитів [348, с. 1–173; 417, с. 1–166; 447, с. 123–127; 463, с. 183–313].

Вільна від «прокрустового ложа марксизму-ленінізму», але скута малодоступністю джерел, західна історіографічна традиція також налічує низку праць, дотичних до проблематики російського націоналізму в пізнюдумський період. Першу спробу звернути дослідницьку увагу на російський націоналізм в західних губерніях Російської імперії здійснив американський дослідник Роберт Едельман 1982 р. Цікаво, що він, подібно до радянських істориків, розглядає російських націоналістів як представників інтересів поміщицького класу, про що свідчить назва його книги – «Gentry Politics on the Eve of Russian Revolution» («Політика дворянства напередодні Російської революції»). Пізніше його критикували за неврахування міського, буржуазного контексту діяльності російських націоналістів [466, р. 23]. Однак позицію Р. Едельмана виправдовує власне те, що у фокусі його роботи були стратегії дворянства у контексті виборів, – адже на губернських виборах перемогу серед націоналістів здобували саме російські поміщики.

На думку Р. Едельмана, дворянство західних губерній було змушене в кінці XIX ст. переходити до модерних способів господарювання, аби зберегти свої капітали. Далеко не всі дворяни зуміли налагодити ефективне і прибуткове виробництво збіжжя та цукру, однак ті, яким це вдалося, після 1905 р. чітко розуміли, що надалі, аби провадити капіталістичне господарювання, вони не зможуть покладатися лише на самодержавні інститути. Особливо це стосувалося російських поміщиків, позаяк вони користувалися в другій половині XIX ст. особливими привілеями в західних губерніях. Це змусило їх об'єднатися в партію російських націоналістів й добиватися своїх прав у новоствореній Державній думі [466, р. 2–6].

Р. Едельман писав про російських націоналістів, повністю визнаючи їх за окрему політичну силу на рівні з іншими партіями. Автор вважає, що російські націоналісти консолідувалися перед виборами 1907 р., невдовзі після зміни виборчого закону та приходу до влади Петра Столипіна [466, р. 30–49]. При цьому, після їхнього приходу в III Державну думу почався злет партії, а піку слави вони сягнули 1912 р. в період виборів до IV

Державної думи. Навіть попри нетривалу дослідницьку роботу в російських архівах, серед яких переважали московські, Р. Едельману вдалося знайти унікальні джерела перлюстрованого листування членів Думи. Ці джерела засвідчували, що російські націоналісти напередодні виборів лобіювали призначення вигідних для них чиновників на місцевому рівні, зокрема волинського губернатора та міського голови Бердичева [466, р. 150–152].

Початок 1990-х рр. ознаменував зростання інтересу до питань націй та націоналізму також на Заході. 1992 р. вийшла в світ книга Андреаса Каппелера «Росія як багатоетнічна імперія», де автор спробував подивитися на росіян як одну із чисельних груп Російської імперії, ставлення владної династії до якої не завжди було однозначним та очевидним. Автор висловився проти спрощеної перспективи бачення російського націоналізму як завжди репресивного, однак обсяг, відведений у книзі на це питання, не дав змоги висвітлити складнощі взаємовідносин російських націоналістів із імперською владою та населенням українських губерній [379, с. 266]. Дещо пізніше британський історик Джеффри Хоскінг спробував заповнити лакуну в своїй книзі «Росія: народ та імперія» («Russia: People and Empire, 1552–1917»), в основу якої лягла ідея про те, що розвиток імперії перешкоджав росіянам будувати власну націю. Проте контекст українських губерній у книзі практично відсутній, а отже вона навряд чи може бути корисною у розумінні співвідношення державних інституцій з російським національним рухом [412, с. 13–14; 475, р. 398].

Однак цій проблемі значну частину дисертації «Політика національної ідентичності: українське питання в Росії, 1904–12» («The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–12») присвятила канадська дослідниця українського походження Ольга Андрієвська. Хоча у фокусі її студій перебували україно-російські відносини в пізньоімперських період, організаційним і політичним засадам діяльності Київського клубу російських націоналістів авторка приділила значну увагу. На її думку, це була більш елітарна організація, ніж інші монархічні; Клуб орієнтувався на освічені

верстви населення, тоді як монархісти – на селян та робітників [457, р. 237–238]. Відповідно відрізнявся й соціальний склад цих організацій – Ольга Андрієвська вперше перевела відомості зі списку членів російських націоналістів наприкінці збірника за 1911 р. у статистичні дані (що віддзеркалювали 1910 р.). На її думку, те, що Україна й передусім Правобережжя стали на початку ХХ ст. твердинею російського націоналізму, є досить іронічним. Зокрема, це пояснюється тим, що колишні землі Київської Русі століттями займали центральне місце в російській культурній та історичній уяві як «Колиска руської цивілізації» [457, р. 235].

Співвідношення національного та імперського є наскрізним питанням досліджень Теодора Вікса. Якщо в роботах українських істориків утиски режиму українського руху представляються як цілеспрямовані дії, то в інтерпретації Т. Вікса Російська імперія не мала осмислених стратегій національної політики й удавалася до запізнілих каральних кроків у відповідь на ситуативні регіональні виклики [494, р. 3–19]. Що ж до російських націоналістів, то Т. Вікс виділив для аналізу окремий аспект, що, на його погляд, ілюструє зв'язок російських націоналістів, влади та регіональної ситуації – Холмське питання. Він подав детальну картину, як у Державній думі російські націоналісти лобіювали проект, як узгоджували його на рівні міністерств і місцевої влади, як врешті цей проект було ухвалено, а відтак виділено Холмську губ. зі складу Царства Польського, як створювалася нова місцева адміністрація – здебільшого з російських націоналістів, і як надалі в краї велася адміністративна боротьба проти греко-католицької та римо-католицької конфесій [494, р. 172–193].

Іншу точку зору на російський націоналізм Правобережжя представила дослідниця з Єльського університету Фейт Хілліс у дисертаційному дослідженні «Поміж імперією та нацією: міська політика, громадськість та насилля в Києві, 1863–1907» («Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907»). Дослідниця розглядає на матеріалах Києва стрімкий розвиток капіталізму в українських губерніях

після реформ 1860-х рр., спричинену цим розвитком соціальну нерівність та появу масової політики. Фейт Хілліс пише про наростання етнічного конфлікту в межах Києва внаслідок накладення імперської політики сприяння капіталістичним відносинам на класово-етнічний поділ населення. В результаті у 1880-х рр. у Києві серед купців та буржуазії домінували євреї, серед професіоналів та службовців – поляки, серед чиновників – великороси, тоді як робітники й селяни були переважно малоросами [337, с. 11]. У міській думі, яку обирали на основі майнового цензу, неправославні були представлені у більшій пропорції відносно всього населення [337, с. 188–189, 191]. Цим, а також кампанією проти домінування поляків у краї з боку імперської влади, можна пояснити зростання у 1880-х рр. популістської ідеології, котра ставила в центр уваги захист православних мешканців від іногородців, зокрема від євреїв [337, с. 166–185, 195–213]. Якщо популістські лідери змогли прийти до влади на міському рівні вже у 1890-х рр., то після Революції 1905 р. їм вдалося здобути підтримку серед широких верств православного населення в правобережному регіоні [337, с. 13–14, 226–245].

Наприкінці 2013 р. Фейт Хілліс видала книжку «Children of the Rus: Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation», яку натеper можна вважати найбільш повним висвітленням проблеми пізньоімперського російського націоналізму в Правобережжі. *Діти Русі* – метафора, котру авторка винайшла для позначення консервативного російського кола, що після 1907 р. почало іменувати себе російськими націоналістами. Нею вона мала на меті показати тяглість російської консервативної традиції в Правобережжі від 1860-х рр. до приходу більшовицької влади. Цю метафору не вживали в час, про який пише Ф. Хілліс, понад те, патерналістська риторика навряд чи залишала простір для метафори «дітей» відносно далеко немолодих консерваторів, хоча відсилка до міфічного минулого Київської Русі цілком була в їхньому дусі. На основі архівних джерел та матеріалів преси Ф. Хілліс першою спробувала реконструювати відносини російських націоналістів із владою місцевого рівня, а також їх конкуренцію з іншими

силами краю, зокрема національними групами поступовського напрямку. До заслуг авторки можна віднести опрацювання значного масиву джерел і введення в історіографію низки контраверсійних сюжетів, – зокрема дій місцевої влади перед виборами 1912 р. в напрямку загострення міжетнічної ворожнечі в зв'язку із справою Бейліса, ролі київського губернатора в оформленні консервативного російського націоналізму 1907 р. тощо.

Проте авторка залишила без відповіді низку питань, котрі перебувають у центрі уваги її роботи – наскільки російські націоналісти були самостійними щодо інших монархічних груп і наскільки широкий вплив здобули в регіоні. Авторка намагається описати політичну культуру «дітей Русі» як масову та мейнстрімну (хоч і призабуту), проте допускається низки помилок, доводячи широту руху. Наприклад, вона пише, що до Київського клубу російських націоналістів входили робітники [472, с. 217], тоді як детальний аналіз списків свідчить, що робітників у Клубі було лише декілька й вони туди вступили радше як лідери інших монархічних груп, тоді як численні працівники Південно-Західної залізниці належали до керівного технічного й адміністративного персоналу (Див.: Розділ 3.4.). Авторка робить також висновок про широкий розмах російського націоналізму на основі листів в газету «Киевлянин» [472, с. 235–236], але чи може кілька десятків листів від захоплених шанувальників справді щось сказати масштаб явища? Врешті, чи може електоральний успіх свідчити про масову підтримку серед населення, коли йдеться про непрямую та цензову виборчу систему в Російській імперії? Цілком зрозуміло, що з точністю встановити масштаб поширення і сприйняття ідеології російського націоналізму навряд чи можливо, адже статистичної інформації про настрої населення тоді не збирали й простолюд у плані поглядів залишався «безмовною більшістю», проте для висновків про значну/незначну поширеність ідеології російського націоналізму варто залучити ширше коло джерел.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу даного дослідження можна охарактеризувати, розподіливши на кілька груп.

- *Діловодні документи.*

Широкий корпус документів становлять документи діловодства Міністерства внутрішніх справ різних рівнів. Вибори найбільше віддзеркалено у фондах Державної думи Російської імперії [114–125], Особливого відділення МВС у справі виборів до Державної думи [126–137] (РГИА), фонді Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії [30–38] (ГАРФ), фонді Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора [1–13], Київського жандармського відділення [14–17] (ЦДІАК України), фондах Київської міської управи [22–24] (Держархів м. Києва).

Сукупність цих матеріалів містить укази, розпорядження і циркуляри МВС, Сенату, місцевих губернаторів, голів виборчих комісії; скарги на проведення виборів та відповіді на них; статистичні дані (не системні); листування між представниками влади різних рівнів щодо організації та проведення виборчого процесу; звіти жандармів, чиновників особливих доручень, голів дворянства щодо політичних настроїв населення в окремих регіонах тощо. Важливо відзначити, що часто матеріали дублюються в різних архівних справах, відображають різні рівні розв'язання проблеми й доповнюють одні одних.

Усі ці свідчення допомагають реконструювати політики влади різних рівнів щодо виборів, стратегії різних політичних груп. Понад те, скарги до виборчої комісії та жандармські огляди часто оприявнюють історії місцевих політичних діячів, чия активність не зафіксована в жодних інших джерелах. Разом із цим, бачення жандармів, урядників, чиновників усіх рівнів було обмежене класовими та професійними упередженнями, а також груповими інтересами. Якщо для риторики жандармів характерними є намагання продемонструвати успіхи своєї розшукової діяльності, перебільшення

небезпеки «революційних рухів» і обстоювання потреби збільшення фінансування своєї діяльності, то в риториці чиновників-адміністраторів спостерігається стабільне позитивне ставлення до правих сил та демонізація політичних опонентів як таких, що хочуть докорінно змінити лад.

• *Документи громадських об'єднань та політичних партій.*

Російські націоналісти, як і монархічні партії, залишили після себе дуже малий архів – фонд Всеросійського національного союзу в Державному архіві Російської федерації налічує лише 9 невеликих за обсягом справ [29]. Тому дослідники вивчають це явище за допомогою комплексного опрацювання джерел різного походження.

Найбільш інформативним джерелом, що походить від російських націоналістів Правобережжя, можна вважати збірники Київського клубу російських націоналістів. Це чотири книги, що висвітлюють внутрішню діяльність клубу з 1908 по 1913 рр. У них містяться дані про організацію клубу, адміністративне та фінансове управління, репортажі про політичні й розважальні заходи, огляди актуальних політичних питань, зокрема діяльності російських націоналістів у Державній думі та інших органах влади, членські списки, офіційні листи, телеграми та резолюції [292; 293; 294; 295]. Окремо від імені клубу та його дочірніх організацій виходили й інші публікації – популярні та наукові тексти провідних інтелектуалів [299; 300; 304; 310; 311; 316; 317 та ін.]. У джерелах цієї групи джерел віддзеркалено консолідовану позицію російських націоналістів щодо низки питань, що дає змогу простежити еволюцію поглядів та внутрішні дебати, а також соціальний склад. До інших джерел даної групи також можна віднести прокламації та брошури російських націоналістів [262; 263; 273; 274; 275; 283; 284; 285; 286; 289] та їхніх політичних противників [276; 307].

• *Періодичні видання*

Цінність джерел даної групи полягає в тому, що газетні матеріали демонструють стратегії різних політичних груп у проведенні агітаційних передвиборчих кампаній, ілюструють щоденний вимір електоральної

боротьби, представляють яскраві історії на мікрорівні. У вибірку даного дослідження цілеспрямовано включено статті з газет усіх основних політичних напрямів: *Киевлянин*, *Киевская мысль*, *Южная молва*, *Kresy*, *Dziennik Kijowsky*, *Громадська думка/Рада*, *Волинь*, *Подолія*, *Киевская дубинка та ін.* [142–251]. Слід зауважити, що значну частину матеріалів було опрацьовано в відділі преси Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), де міститься повна добірка газет (спадщина цензурних установ), що дало змогу отримати якомога більш повну вибірку матеріалів преси. Окремо можна відзначити колекцію газетних вирізок з *Колекції Дмитрієва-Мамонова* з Відділу рукописів РНБ [138–141]. Метою її укладення було представити для Голови Кабінету Міністрів Сергія Вітте огляд про хід виборів до Державної думи I скликання. Цей огляд включав широку добірку газетних вирізок по кожній губернії окремим томом, а також короткі звіти про партії та політичні групи, що діяли в тій чи іншій губернії. В контексті електоральної історії Правобережжя ці матеріали, як і чимало з названих газет, використовуються вперше.

• *Джерела особового походження*

Листування з середовища російських націоналістів дійшло до нас украй погано. Фактично, йдеться про окремі листи, що збереглися в адресатів російських націоналістів або в архівних справах щодо виборів. Ці листи в своїй масі випадкові й не дають змоги реконструювати внутрішню логіку подій. Винятком з цього правила є матеріали перлюстрованого листування депутатів Державної думи, що містяться у Державному архіві Російської Федерації [39–105].

Перлюстрація – перегляд особистої відправної кореспонденції без відома відправників та отримувачів. Вона широко використовувалася в Російській імперії та поширювалася на всіх ключових політичних персон, окрім царя, міністра внутрішніх справ та директора департаменту поліції, які, власне, завідували цією практикою. Аналізуючи ці матеріали, важливо розуміти, що: 1) опрацювання листів здійснювалося спеціальними

працівниками жандармерії, що виписували тільки релевантну з їхньої точки зору політичну інформацію; 2) ця інформація була доступна царю та міністру внутрішніх справ; 3) учасники листування зазвичай могли здогадуватися про перлюстрацію, а отже вдавалися до «внутрішньої цензури»; 4) хоча перлюстрація теоретично могла поширюватися на всіх, на практиці у матеріалах фонду перлюстрованого листування зафіксоване тільки листування членів Державної думи та найбільш впливових політичних осіб. Матеріали перлюстрованого листування київської групи консервативних російських націоналістів у наявному обсязі вперше введені в обіг історичних досліджень.

Цінними джерелами особового походження є спогади з середовища російських націоналістів, зокрема Василя Шульгіна [314], Митрополита Євлогія (Георгієвського) [281], Ірини Савенко [291], київського губернатора Павла Курлова [277], київського генерал-губернатора Володимира Сухомлинова [305], а також уривки з щоденника Анатолія Савенка [241; 242]. Притаманна для его-документів особливість виправдовувального нарративу присутня і в даному комплексі джерел, позаяк вони часто писалися з позиції вигнаної меншини, що програла суд історії після 1917 р. Разом із тим, мемуари представляють авторські пояснення історичних подій, що часто доповнюють і контрастують іншим свідченням, таким чином, вони допомагають скласти комплексну картину історичних подій.

Поруч із використанням документів особового походження російських націоналістів, у роботі використовуються також аналогічні документи з інших політичних груп, серед яких особливо варто відзначити щоденник і листування Євгена Чикаленка [269; 312].

- *Статистичні джерела.*

У даному дослідженні статистичні джерела використовуються насамперед для подання кількісної інформації про масове явище виборів у Державну думу. Незважаючи на те, що історично електоральні процеси тісно пов'язані з поширенням статистичних даних, у цьому випадку їх

використання є обмеженим. Централізовано статистичних даних щодо виборів до Держдуми в Російській імперії не збирали, тож наявні джерела склалися за ініціативою різних комісій із різними варіантами категоризації. Дані щодо низки проведених виборів у досліджуваних губерніях відсутні. Отже, кількісний аналіз статистичної інформації радше доповнює якісний аналіз нарративних джерел у даному дослідженні. Виборча статистика подана на основі матеріалів діловодства Державної думи [118, арк. 264], Київського жандармського відділення [15, арк. 429 зв.], губернських і міських виборчих комісій. Окремо в роботі аналізується соціальний склад Київського клубу російських націоналістів [289, с. 122–140; 290, с. 136–162; 291, с. 391–420]. Дані щодо обраних депутатів Державної думи наведено на основі їх характеристик в збірниках М. Бойовича [252–255].

• *Зображальні джерела.*

До цієї групи входять фотографії та зображення різних політичних діячів [283; 284], а також газетні карикатури, що відображають ті чи інші соціально-політичні процеси й світогляд авторів та читачів періодичної преси [170; 174; 181; 203; 214; 233].

1.3. Методологія та ключові поняття

Методологія цього дослідження сформована на основі *загальнонаукових та спеціальноісторичних* методів історичного дослідження.

Метод аналізу наукової інформації дав змогу охарактеризувати феномен російського націоналізму Правобережної України на початку ХХ ст., його ідеологію та соціально-політичні стратегії. Метод синтезу було застосовано для комплексного представлення електоральних процесів Правобережної України, узагальнень і висновків щодо співвідношення політичних сил у регіоні. За допомогою структурно-системного методу було виявлено механізм взаємодії уряду, місцевої адміністрації та російських націоналістів під час організації виборів та забезпечення бажаних результатів, виявлено роль і місце російського націоналізму в структурі пізньоімперського громадянського суспільства. Квантитативний метод було використано для визначення масштабів поширення російського націоналізму в означеному регіоні та в означений період, а саме для визначення кількості членів Київського клубу російських націоналістів; кількості російських націоналістів, що були обрані до Державної думи чи брали участь у виборах як виборщики, уповноважені чи виборці; й кількості осіб, що в той чи інший період брали участь у виборах, чи навпаки, – були позбавлені цієї можливості.

Серед спеціально-історичних методів у роботі застосовані історико-антропологічний, метод соціальної історії, метод мікроісторії, історико-біографічний, нової політичної історії, історико-порівняльний та історико-хронологічний.

Історико-антропологічний метод у даній роботі застосовано передовсім для дослідження електоральних процесів Правобережжя. Услід з американською дослідницею Маргарет Лавінією Андерсон, вибори розглядаються як специфічний громадянський ритуал, у який влада та

політичні партії щедро інвестували свої зусилля, аби за рахунок символічного успіху легітимізувати владу. Вибори робили видимими розбіжності між політичними поглядами в межах однієї політичної системи і були «моральним аналогом» громадянської війни. Вибори – це можливість каналізувати ворожість в суспільстві у ненасильницький спосіб [455, р. 12–13]. Практика виборів – з промовами, з'їздами, громадськими зібраннями, прокламаціями, брошурами та самими ритуалами проведення виборів була найближчим і найбезпосереднішим виявом існування вищого виборного органу для пересічних людей, практика їх проведення і була практикою низової демократії, навіть якщо вона здійснювалася в рамках абсолютистського політичного режиму [455, р. 11–12].

Метод соціальної історії з застосуванням мікроаналітичної стратегії дав можливість описати міжособових контакти у процесі передвиборчих і виборчих зібрань, що в означений період були центральним явищем виборів, простором зустрічі іншостей та пошуку суспільного консенсусу. В поєднанні з методом нової політичної історії вдалося поставити акцент у дослідженні виборів на мотиваціях та електоральній поведінці учасників виборчого процесу.

За допомогою історико-біографічного методу було висвітлено життя та політичну творчість лідерів російського націоналізму Анатолія Савенка, Василя Шульгіна, а також місцевих активістів різних політичних спрямувань.

Історико-порівняльний метод було застосовано, щоб виявити локальну специфіку російського націоналізму у Правобережжі шляхом порівняння електоральних явищ із аналогічними у інших регіонах Російської та інших континентальних імперій. Разом із тим, порівняльний метод застосовувався для виявлення відмінностей між трьома губерніями та окремими повітами досліджуваного регіону.

Історико-хронологічний метод було застосовано у представленні розвитку російського націоналізму та відстеженні змін політичних обставин у різні періоди від 1905 до 1919 рр.

Окремо слід зупинитися на ключових поняттях даного дисертаційного дослідження. До них належать: «нація», «російський націоналізм», «консервативний російський націоналізм», «монархізм», «чорносотенство», «радикально-праві», «пізньоімперський період» та інші.

Розуміння поняття «нації» в роботі ґрунтується на конструктивістських теоріях нації та націоналізму, які відкидають ідею відвічного існування етносів і виводять появу сучасних націй зі специфічних політичних та економічних умов, що почали складатися в світі з кінця XVIII ст. Цими специфічними умовами є політична централізація індустріальних суспільств, поява масових медіа для передавання різноманітної та складної інформації й зростання потреби в них, мобільність населення та швидка урбанізація, розширення тривалої професійної освіти, мовна стандартизація і секуляризація культурного життя. Усі ці явища спричинили появу ідеології національної спільноти, яка уявно поєднує незнайомих між собою представників усіх класів населення на основі створених мовних, культурних чи інших характеристик з перспективою перетворення її на одержавлену політичну ємність. У ході розвитку одних національних проєктів, інші можуть розчинятися, зникати, вступати в конфлікт. Більшість із конструктивістських теорій націй та націоналізму почали з'являтися у 1980-х рр. і пов'язані з такими працями: «Нації перед націоналізмом» Д. А. Армстронга (1982) [458], «Нації й націоналізм» Ернеста Геллнера (1983) [366], «Соціальні передумови національного відродження в Європі» Мирослава Гроха (1985) [477], «Етнічне походження націй» Ентоні Сміта (1986) [491] та «Нації й націоналізм після 1788 р.» Еріка Хобсбаума (1990) [474].

Для розуміння поняття російського націоналізму особливо цінна робота «Уявлені спільноти» Бенедикта Андерсона, в якій окремий розділ присвячено розгляду офіційного націоналізму. На думку автора, в XIX ст. внутрішньоєвропейські національні рухи стали викликом, на який довелося реагувати імперським династіям. До того династії не легітимізували себе

через національне питання й управління передбачало племінну множинність груп підданих. Разом з тим, із міркувань традиційності й адміністративної зручності династії закріплювали статус державних за певними друкованими мовами. Національні рухи з їх вимогами розширення прав для національних мов поставили володарів перед дилемою, котра загострювалася з часом: що більше вони наполягали на утриманні статусу державної мови, то більше підбурювали проти себе національні рухи, але разом із тим, обмежуючи сферу впливу державної мови та культури, вони викликали у носіїв цієї мови й культури відчуття скривдженості. Б. Андерсон наводить приклади німецькомовних підданих у Австро-Угорщині, турків в Османській імперії та росіян у Російській імперії. Намагання натуралізувати націоналізм при збереженні династичної влади спричиняє появу ідеології офіційного націоналізму, спробу «натягнути коротку й цупку шкіру нації на гігантське тіло імперії» [345, с. 109–141; 380, с. 49–50].

Спираючись на теорію Бенедикта Андерсона, можна сприймати російський націоналізм в Правобережній Україні у пізньоімперський період як спробу прокласти межі офіційної російської нації в суспільстві, що активно націоналізується та модернізується під впливом множини чинників, серед яких і розвиток друкованих медіа. Прагнення сформувати чітку національну ідентичність серед місцевого населення вступало в суперечку з конкурентними національними проектами. З цього приводу можна дивитися на Правобережжя як на простір політичної боротьби за уявну географію меж національних проектів, де російські націоналісти бачили західний форпост своєї уявної національної спільноти.

Уявлення про етнічні групи та національні проекти сформовані на основі теоретичних праць Роджерса Брубейкера, який нівелює тенденцію розглядати етнічні групи як даність та самостійних акторів історичних процесів. Етнічні групи не є гомогенними, їм не притаманні спільність інтересів та політичних цілей, уявлення про світ як мозаїку етнічних груп є спрощеним. Натомість, аналіз має зосереджуватися на політичних,

культурних і психологічних процесах, які створюють ці спільні інтереси та цілі. Р. Брубейкер вважає ключовим завданням у створенні «груповості» спроби політичних лідерів категоризувати реальність так, щоб переконати учасників потенційної спільноти в наявності спільних інтересів та цілей. Як правило, специфічні інституції – міністерства, громадські установи, заклади охорони порядку, державні та незалежні військові структури, парамілітарні й терористичні організації, політичні партії та неурядові організації виступають як репрезентанти етнічних груп і врешті стають основними джерелами категоризації реальності, визначення груповості, а також етнічного конфлікту. Етнічний конфлікт не є конфліктом між двома етнічними групами, – натомість це конфлікт між інституціями, котрі категоризують конфлікт в етнічних термінах, надають йому значення етнічного конфлікту. Насилля стає етнічним (расовим, націоналістичним), коли кривдники, жертви, політики, чиновники, журналісти, експерти надають йому відповідного значення. Продумане насилля, часто штучно провоковане невеликою кількістю людей, іноді виявляється ефективною стратегією створення груп. Етнічні групи – є не реальними речами в світі, а лише поглядами на світ; це не онтологічна, а епістемологічна реальність [351, с. 22–42, 151–157, 206–211].

У роботі розглядаються політичні групи, що відкрито ідентифікували себе як російських націоналістів. Хоча всі групи російських націоналістів окресленого періоду в досліджуваному регіоні стояли на консервативних позиціях, у роки, що передували I Світовій війні, в середовищі конституційних демократів виокремилося праве крило, що також почало сповідувати ідеї російського націоналізму. Так само в інших середовищах циркулювали ці ідеї з певними видозмінами. Тому, для термінологічної чіткості, в низці моментів даної роботи термін «російський націоналізм» деталізується як «консервативний».

Термін «консервативний» позначає позиції політичних груп, які відмежовували свою політику як від монархізму, так і від лібералізму.

Найбільш виразними маркерами консерватизму в цьому політичному контексті можна вважати негативне, осудливе ставлення до Революції 1905 р., попри це – підтримку ідеї державного представницького органу дорадчого характеру, а також відстоювання невідчуження приватної власності (поміщицьких земель і засобів виробництва). Терміном «консервативний» у роботі також позначаються деякі польські та єврейські політичні сили, що виступали за незламність російського монархізму й гостро засуджували ліві та ліберальні проекти земельних реформ.

Важливим для розуміння консервативного наративу російського націоналізму початку ХХ ст. є поняття «риторики реакції», яке дослідив Альберт Хіршман в однойменній книзі. Під реакцією в контексті західної історії останніх двох століть автор має на увазі висловлення невдоволення і критику реформ чи пропозицій реформ у напрямку суттєвих соціальних змін. Реакціонери виступають із критикою «прогресивних» нововведень, й у цьому майже завжди послуговуються риторичними фігурами збоченості (*perversity*), марності (*futility*) чи небезпечності (*jeopardy*). Теза збоченості полягає в тому, що очікувані результати приведуть до прямо протилежного ефекту. Наприклад, що вимоги свободи приведуть до уярмлення, загальне виборче право приведе до хаосу народовладдя, а спроби регулювати ринок з метою досягти стабільність спричинять його крах [445, с. 20–44]. Теза про марність полягає у тому, що зміни насправді або приречені на невдачу, або слугуватимуть тільки позірною ширмою перед системою, котра залишиться незмінною [445, с. 53–71]. Теза небезпечності вказує на серйозні побічні наслідки, які можуть виникнути у ході нової політики аж до того, що попередні здобутки опиняться під загрозою. Прикладами використання цієї риторичної фігури можуть бути твердження, що демократія може зруйнувати незалежність судової системи і збільшує ризики воєнних конфліктів, що демократія припинить технічний прогрес (бо він зменшує кількість робочих місць), і що врешті-решт, деякі види свобод є взаємовиключними [445, с. 53–71].

Усі ці риторичні фігури притаманні російським націоналістам, хоча їхні наративи не варто плутати з наративами інших реакційних груп того часу. Фактично, російські націоналісти сформували свою ідеологію у відповідь на Революцію 1905 р. та її політичні гасла. У даній роботі буде наведено чимало прикладів використовуваних російськими націоналістами таких риторичних фігур, однак у національному питанні типовою стала фігура збоченості: український рух має на меті розколоти російський народ; єврейська рівноправність призведе до того, що євреї встановлять владу над усіма, тощо.

Терміни «монархізм», «чорносотенство», «радикальні праві», «крайні праві» вживаються як синоніми й окреслюють ідеологію таких політичних груп, як Союз російського народу, Союз Архангела Михаїла, «Двоглавий Орел» та ін. Термін «праві» позначає сукупність сил монархістів і російських націоналістів.

Під терміном «опозиція» у більшості випадків маються на увазі ліберальні (конституційні демократи та прилеглі) й ліві політичні групи (соціал-демократи усіх напрямків, соціал-революціонери, анархісти), що могли діяти як окремо, так і в коаліції.

Щодо інших дискусійних термінів, то «прогресивний» та «поступовський» вживаються як синоніми в даній роботі і вказують лише на латинське і слов'янське походження тієї самої політичної сили, часто асоційованої з лібералізмом. Передовсім у роботі характеризуються як «прогресивні» російські конституційні демократи, товариство українських поступовців та польська націонал-демократична партія.

Задля кращого розуміння виборчої термінології, використовуються такі українські відповідники російським назвам: *Уполномоченый* – уповноважений; *Избиратель* – виборець; *Выборщик* – виборщик. Варто також відзначити, що тогочасні українські відповідники електоральних термінів замінено на сучасні: *уповномоченый* відповідає терміну «уповноважений», *выборный* – «виборщик», *посол* – «депутат».

Множинна форма словосполучення «імперські політики» вживається навмисно, зважаючи на множинність та ситуативність відповідей, які імперська адміністрація пропонувала на суспільні виклики в різних частинах її простору.

У даній роботі термін «пізньоімперський» позначає період між 1905 і 1917 рр., коли в Російській імперії у зв'язку з ухваленням Конституції склався новий політичний порядок з інститутами політичної репрезентації, легальної діяльності партій, свободи зібрань і преси, й паралельно до цього відбувалася економічна та соціальна модернізація, що характеризується швидким ростом кількості населення, урбанізацією, розвитком транспорту й підвищенням мобільності, поширенням письменності, масової культури тощо.

Боротьба між національними проектами, яка перебуває у фокусі даного дослідження, великою мірою точилася за поняття і значення, якими описували суспільство. Існує суттєва відмінність між тодішніми й сучасними категоріями націй та націоналізму в українській мові. Якщо беззастережне використання сучасних термінів несе небезпеку есенціалізму щодо минулого, то беззастережне використання історичних понять означатиме відмову від прагнення об'єктивності та безсторонності висвітлення подій. В даному разі найбільш спірним видається український відповідник слова «русский», в зв'язку з чим варто більш детально розглянути можливості використання та перекладу цього поняття.

В українській пресі початку ХХ ст. спостерігається свідомо відмова від українського відповідника російського терміну «русский», зміст лівової частки написаного в публіцистиці можна пояснити намаганням довести неправильність і беззмістовність цього поняття. Використовуючи дані перепису 1897 р. про рідну мову, публіцисти газети «Рада» оцінили кількість «українців» у 22,3 млн. на основі відповідної кількості носіїв малоросійського діалекту [150, с. 2]. Відповідно, інших «русских» вони означили як «великоросів» та «білорусів», також на основі рідного діалекту.

Щоправда, термін «українці» використовували з великою обережністю, – зважаючи на політизованість та незвичність цього слова. Часто публіцисти шукали синоніми, подавали термін «українці» поряд з іншими характеристиками чи використовували більш локальні означники, також щодо виборів: «волинські селяни», «кияни», «селянські виборці», «громадянство», «наше громадянство», «вкраїнське громадянство», «населення», «селянські маси», «городяни», «панота», «людність», «наш люд» і т. п. («Рада», 1906–1907 рр.).

Зі спеціальної статті в газеті «Рада», присвяченої розмежуванню національних понять, також довідуємося, що специфічний термін «русский народ» перекладався в українській пресі як «руський народ», причому з лапками – для підкреслення його неприйнятності: *«Ще й досі навіть освічені публіцисти трактують російську імперію, як державу “руського народу”, хоч великороси складають у їй до 44 проц. усієї людности. Вони звикли говорити про потреби “руського народу”, про його бажання, як иноді російські бюрократи, розуміючи під словом “русский” усю державу»* [150, с. 2].

Поряд із тим, історичні терміни «Росія» та «російський» (часто – *россійський*) мали нейтральне емоційне забарвлення й позначали те, що відноситься до всієї імперії. У цьому плані ці терміни могли позначати політичну єдність різних народів однієї держави: *«...для щирого російського серця Москва єсть осередок культурної, патріотичної праці. А працю і змагання тих чорносотенців хиба тільки сліпий духом, безглуздий міг-би признати за користну для поступу і добра Росії»; «Але з огидою і погордою одвернеться всякий поступовий киянин, усякий щирий українець від того ганебного сборища, яке вже одним своїм назвиськом каляє ім'я росіян»* [234, с. 1]. Також, на противагу терміну «галицький українець» цілком нормально вживався термін «російський українець» з абсолютно нейтральною конотацією [178, с. 1].

Тим часом, у російській консервативній пресі термін «русский» вживався в широкому колі значень, які передбачали не лише цілісність та єдність великоросів, малоросів і білоросів, а й державотворчу роль «русских» у Російській імперії. Використовувалося також широке коло зворотів для позначення ментальних та моральних якостей, що асоціювалися з вірністю, готовністю до самопожертви та високою громадянською свідомістю: «русское дело», «русские силы», «русская жизнь», «русский ум», «свое родное русское» («Киевлянин», 1906–1908 рр.). Терміни «Россия» і «российский» вживалися у тому ж значенні, що й україномовних газетах – відносно імперії загалом.

В українській мові після 1917 р. термін «Росія» поступово став позначати відповідну республіку, а «російський» – те, що відноситься до росіян чи Росії, створене ними або властиве їм [439, с. 882]. Згідно з академічним словником української мови 1970–1980-х рр., термін «руський» має з приміткою «розмовне» те саме значення, що й слово «російський» (*За окремим столом похмуро обідав руський і боязко позирав навкруги (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 292)*), а також ще два інші значення – прикметника до слова «Русь», та з примітками «західне, застаріле» значення «український» як у «Головна Руська Рада» [439, с. 913]. Однак у більш сучасному Великому тлумачному словнику української мови присутні тільки останні два значення [352].

У зв'язку з історичною зміною значень використовуватимуться поняття «російський» як переклад терміну «русский» у таких словосполученнях «російський націоналізм», «російська мова», «російські консерватори», «Союз російського народу». Проте з метою висвітлення логіки російських націоналістів, вживатиметься застаріле «руський» для позначення населення Правобережжя та українських губерній, до котрого апелювали російські націоналісти як до потенційного електорату, носіїв їхньої політичної ідеології. Приміром, «руські сили», «руське діло», «руський народ», «руський розум», «руська людина», «істинно руський». Також цим терміном

позначатимуться поняття, пов'язані з електоральною процедурою, в рамках якої українці (малороси) рахувалися невід'ємно від росіян: «руське відділення», «не-руське відділення» тощо. Загалом, термін «руський» відображає політичне заперечення національної відмінності між українцями (малоросами) та росіянами (великоросами).

Залишається зробити декілька зауважень щодо підходів у вивченні українної політики Російської імперії та національного питання зокрема. У системі політичних відносин Правобережжя завжди було надто багато етнокультурних, етноконфесійних та національних акторів, щоб, за висловом Олексія Міллера, писати «п'єсу на двох». Згідно з його ситуативним підходом, завдання полягає у виявленні основних учасників політичної взаємодії та максимально повної реконструкції їх логіки, об'єктивної чи суб'єктивної. Такий підхід дає змогу побачити агентність місцевого населення, котре не завжди було пасивним отримувачем імперської політики, а також, у міру можливостей, відсторонити свідоме чи підсвідоме ототожнення себе з певним конкретним історичним актором, у випадку української історіографії – з українським національним рухом [412, с. 28–37]. Отже, вивчення російського націоналізму в контексті виборів до Державної думи розуміється як складна схема відносин між національними, етноконфесійними, соціальними групами, органами преси та інших свобод, різними рівнями адміністративних установ від локального до імперського рівня. При цьому логіку російських націоналістів можна реконструювати лише розуміючи виклики, що постали перед ними в зв'язку з діяльністю інших політичних акторів.

* * *

Підсумовуючи сказане, на основі розглянутої історичної літератури можна констатувати посилення дослідницького інтересу останніх двох десятиліть до історії російського націоналізму в Правобережній Україні пізньоімперського періоду як у російській, так і в українській та американській історіографіях. Якщо в радянській літературі російські

націоналісти не визнавалися як автономний громадський рух, то в пост-радянській російській літературі вони розглядаються як незалежні політичні актори. Українські дослідники не виробили однозначного ставлення до історичного явища російського націоналізму в українських губерніях, однак дослідження виборів, націоналістичних лідерів та організаційних засад дають матеріал для комплексного розгляду даного історичного явища. Дискусії щодо співвідношення національного та імперського в історії Російської імперії в північно-американській історіографії вказують на те, що імперські практики не була сталими, а радше давали відповідь на ситуації, що склалися в конкретних регіонах під дією специфічних чинників.

Загалом, не розв'язаними питаннями в історіографії залишаються характер відносин між російськими націоналістами Правобережжя з місцевою та імперською владою, чинники успіху (або в окремих випадках поразки) російських націоналістів на виборах до Державної думи, соціальний склад електорату російських націоналістів, поширеність та вкоріненість ідеї російського націоналізму серед населення, а також стратегії боротьби російських націоналістів із конкурентними національними проектами в правобережних українських губерніях.

Основними джерелами вивчення соціально-політичного феномену російського націоналізму є матеріали діловодства локального, регіонального та імперського рівня, документи громадських об'єднань та політичних партій, джерела особового походження, преса та періодичні видання, зображальні й статистичні джерела.

Методологічний підхід у вивченні проблематики можна узагальнити таким чином. Російський націоналізм розглядається як динамічний груповий процес творення національного проекту через дискусії в новітніх засобах масової комунікації – щоденній пресі, публічних електоральних зібраннях, брошурах та агітках. Кінцевою метою національного проекту було прийняття населенням понять і категорій, зокрема бачення історії, поточної політики, цінностей та уявлення про національні психологічні риси, про межі й центр

нації тощо. Російський національний націоналізм поширювався в умовах конкуренції з іншими національними проектами, – яка в умовах Правобережжя була особливо гострою, враховуючи етнорелігійну і мовну неоднорізність населення. Ця конкуренція передбачала, що різні політичні групи використовували різні доступні матеріальні, інтелектуальні, правові та адміністративні ресурси, що створювали специфічні практики демократії. Основна увага в даній роботі зосереджуватиметься на електоральних процесах, позаяк вони демонструють відносини національних проектів між собою, з місцевою та імперською владою, відображають пошук потенційних носіїв національних ідентичностей.

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО I ТА II ДЕРЖАВНИХ ДУМ

2.1. Формування ідеології російського націоналізму в умовах запровадження інституту виборів до Державної думи

Свободи політичної репрезентації, преси, совісті та союзів були вперше запроваджені в Російській імперії внаслідок Революції 1905 р. й стали визначальними для розвитку громадянських процесів наступного десятиліття. Розмитість формулювань у відповідних законах та втручання адміністративних органів у реальні практики цих демократичних свобод покликали специфічні ситуації протистояння влади та громадських ініціатив, які своєю чергою суттєво вплинули на динаміку національних рухів. Формальна можливість організації політичних партій і союзів, легальної агітації через пресу та зібрання, публікацій різного соціального спрямування будь-якими мовами, право обирати й бути обраними – все це відкрило період масової політики і масових медіа, але водночас спричинило конфлікти й конкуренцію між модерними політичними рухами, що тепер змагалися за загальне прийняття своїх ідей.

Вплив Революції 1905 р. як в її столичному петербурзькому вимірі, так і в регіональному київському розділив публічну сферу на два табори: прореволюційний, також відомий як поступовий, прогресивний, визволительний, опозиційний, і антиреволюційний – сформований зі скептиків революції й відомий під назвами патріотичний, монархічний, чорносотенний, консервативний. Єдність всередині обох таборів була ситуативною і сповненою внутрішніх конфліктів, проте вибори до Державної думи Російської імперії знову і знову давали привід пригадувати події 1905 р. й формулювати політичні програми відповідно до оформлених у той рік політичних цінностей.

Ще 18 лютого 1905 р., через місяць після розстрілу робітничої демонстрації на чолі з отцем Гапоном у Санкт-Петербурзі, Микола II видав

рескрипт з наміром запровадити загальноімперський виборний орган. Це відкрило широкі дискусії в пресі про те, які повноваження мають бути в цього органу й за якою системою він має обиратися. Петербурзька газета «Новое время» та «Киевлянин», котрі згодом стали головними друкованими ресурсами російських націоналістів, одразу включилися в ці дебати й сформувавши власну позицію. Поки ліві та ліберали писали в захист максимальних законодавчих повноважень думи й загального виборчого права для чоловіків (в окремих випадках – і для жінок), а монархісти відкидали ідею представницького органу взагалі, помірковано-консервативні органи відстоювали парламент з дорадчою функцією, котрий не обмежував би самодержавність і формувався на основі представництва економічних інтересів окремих верств чоловічого населення, з обов'язковим майновим цензом [115, арк. 5 зв., 6 зв., 10 зв.; 173; 206, с. 2; 207, с. 1–2; 208, с. 2].

З деякими поправками консервативне бачення парламентаризму і виборчої системи врешті було втілене. Вибори у Російській імперії від їх запровадження відбувалися за куріальною і непрямую системою, як це раніше практикувалося в деяких інших континентальних імперіях. У низці країн на момент Російської революції вже відбувся або готувався перехід до загального виборчого права для чоловіків: у Франції – з 1792 р., в Данії – 1849 р., у Німеччині – з 1867 р., у Бразилії – з 1891 р., у Бельгії – з 1893 р., в Австро-Угорщині – з 1907 р.; при цьому в Новій Зеландії 1893 р. загальне виборче право поширилося також і на жінок. Російські громадські діячі були добре знайомі з глобальними електоральними практиками через пресу, однак перемогла врешті та думка, що населення ще політично не дозріло для загальної чоловічої участі в виборах.

Запроваджена виборча система не лише обмежувала право участі, а й передбачала непрямий виборчий процес. Порядок виборів передбачав, що на основі майнового цензу спочатку визначалися списки виборців (*избиратели*), потім виборці з-поміж себе визначали виборщиків (*выборщики*) на з'їздах своїх курій: волосної (селянської), землевласницької, робітничої, 1-ї міської

(вищий майновий ценз) і 2-ї міської (нижчий майновий ценз). Іноді, наприклад по волосній курії, з'їзди відбувалися в чотири етапи. Через таку багатоступеневість і розмаїтість весь виборчий процес у кожній губернії від перших зібрань до останніх тривав не менше, ніж декілька тижнів. Після визначення виборщиків від різних курій, вони збиралися на Губернський виборчий з'їзд, де остаточно з-поміж себе вибирали членів Думи. Фактично, це був ключовий момент для досягнення електорального успіху – якщо вдавалося сформувавши на губернському з'їзді більшість з-поміж виборщиків, то далі ця більшість могла провести до Думи від губернії усіх своїх кандидатів, не даючи опозиції шансів провести бодай когось із своїх кандидатів [261, с. 5–35].

Як і закони про публічні зібрання, союзи та пресу, закон про вибори був дуже складним і дозволяв різні форми маніпуляції. Результати виборів залежали передовсім від вдалих зусиль із організації виборчої кампанії та мобілізації виборців, але місцева адміністрація мала вирішальний вплив на результат виборів через складання списків виборців. Відкидаючи або вносячи у списки різні категорії кандидатів, адміністрація могла прогнозувати результат виборів. Урешті-решт, це й забезпечило електоральний успіх російських націоналістів, однак вибори до Державної думи першого скликання були тільки експериментом, який лише показав місцевій владі можливість використання виборчого закону для перемоги бажаних кандидатів.

Вибори до Першої Державної думи в Київському генерал-губернаторстві консерватори повністю програли, однак вони активно брали в них участь і врешті здобули досвід ведення виборчих кампаній в ситуації небувалої доти широти виборчого права. Російські консерватори були представлені блоком двох партій: Правового порядку та Торгово-промисловців. Обидві були створені в імперському центрі й швидко нарощували місцеві осередки, зокрема в Київському генерал-губернаторстві. У цьому вони склали слабку конкуренцію основним фаворитам перших

виборів – партії конституційних демократів. Від кінця 1905 р. цей блок друкував і поширював свої агітки в Києві, а 1906 р. з'явилася їх виразна програма з 10 пунктів, що адресувалися «русским избирателям» і була тим політичним кредо, котре згодом успадкували російські націоналісти [273, с. 1; 274, с. 1–4] (Див.: Додаток А.1 – А.3).

Словесні формули, вжиті в програмі партії, досить чітко віддзеркалюють її позицію в поточній політичній ситуації Правобережжя кінця 1905 р. – початку 1906 р. Перша частина гасла Блоку правового порядку і торговопромисловців «*Бог, царь и народ*» перегукується з відомою формулою Уварова «*Православие, Самодержавие, Народность*», яку взяли на озброєння чорносотенні організації. Проте друга частина гасла «*закон и порядок*» вказує на те, що блок від початку існування відмежовувався від участі як у революційних подіях, так і в погромах. Хоча газети «Новое время» і «Киевлянин» десятиліттями друкували антисемітські матеріали, часто наслідуючи в цьому західних консерваторів, і хоча в цих газетах революція представлялася як «*еврейское бесчинство*», безпосередньої участі та відповідальності за погроми цей блок унікав. Від чорносотенних програм правопорядців і торговопромисловців також вирізняли пункти про прийняття Маніфесту 17 жовтня, а відтак готовність брати участь у виборах, і пункти про розвиток кредитування та промисловості. Це контрастувало з позиціями чорносотенців, котрі захищали традиційний устрій Росії й відкидали парламентаризм (і капіталізм) як згубний західний вплив.

Від лівих і лібералів програма блоку відмежовувалася насамперед у таких пунктах: про непорушність майна – на противагу намірам експропріювати поміщицькі й монастирські землі; та в пункті про неприпустимість єврейської рівноправності. Останнє було особливо актуальним для Києва – єдиного міста імперії, де практикувалася міська сегрегація за етнічною ознакою і де євреї мали право проживати лише за спеціальними дозволами (перешкоди в отриманні відповідних документів мали наслідком як корупцію, так і часті поліцейські рейди) [485, р. 27–30].

Той самий пункт був єдиним на перешкоді укладенню коаліції з центристською партією 17 жовтня (так званими октябристами) [273, с. 1; 274, с. 1–4; 286, с. 1–4].

Окрім Блоку партій правового порядку та торговопромисловців з'явилися також інші політичні угруповання, що стояли на засадах російського націоналізму й згодом увійшли в об'єднану групу російських виборців. Зокрема, це «Русское Собрание» в Києві, котре випустило патріотичну монархістську листівку зі звучним гаслом «Россия для русских» [287, с. 1–4; 296, с. 2], та Позапартійний комітет російських виборців м. Києва (Див.: Додаток А.1. – А.3). Один із членів останнього, відомий професор нейропсихології Іван Сікорський (батько відомого авіаконструктора), навіть випустив окрему брошуру, в котрій доводив вищість позапартійності над партійністю, мовляв партії обмежують вільний розвиток індивідуальності [262, с. 1; 298, с. 5].

Упродовж наступних років ідеологія російського націоналізму кшталтувалася під час різних електоральних процесів, причому йдеться не лише про вибори до Державної думи, котрі за шість років відбулися чотири рази – 1906, 1906–1907, 1907, 1912 рр. Російські націоналісти брали участь також у виборах до Державної ради (1907, 1909 рр.), земств (1911 р.) та Київської міської ради (1906, 1910 рр.). Проте основні зусилля вони скерували саме на думські вибори, позаяк ті включали найбільше коло виборців й обіцяли символічну першість як у регіонах, так і на всеімперському рівні. У зв'язку з обмеженим обсягом даного дослідження, усі інші виборчі процеси поза думськими, розглядатимуться побіжно.

2.2. Поява модерних електоральних практик у становому суспільстві

Виборча кампанія до Державної думи першого скликання стала фактично продовженням революції в новому парламентському форматі. Якщо в жовтні 1905 р. була запроваджена Конституція, в жовтні – грудні

прокотилася хвиля антиєврейських погромів, то вже в січні – лютому 1906 р. відбулися вибори до Державної думи. Крайні ліві та праві партії їх бойкотували. Ліві зробили це, вважаючи Державну думу та вибори до неї не достатньо демократичними, праві – відкидаючи саму ідею парламентських органів у Російській імперії. Хоча закон про вибори не передбачав участі партій (формально боротьба велася між індивідами безвідносно до їх партійної належності), успіх тих чи інших кандидатів безпосередньо залежав від агітаційних та організаційних заходів політичних груп. Незважаючи на високу політизацію суспільства, політичні партії на зорі їхнього легального існування зазвичай не мали стійкої організаційної структури. У досліджуваному регіоні майже всі партії мали відділення в Києві, однак лише найбільш розвинуті партійні структури – в Кам'янці-Подільському й Житомирі. У повітах переважно діяли окремі активісти. Це мало наслідком те, що в Києві та Київській губ. основна боротьба точилася між партіями, а в Подільській та Волинській губ. – між групами, історично сформованими за станово-етно-конфесійними ознаками (православне духовенство, євреї-міщани, польські поміщики, чехи-колоністи і т. д.).

У Київській губ. діяли обласні комітети практично всіх наявних на той момент партій, однак відділення в повітах та друковану агітацію мали тільки дві: Конституційно-демократична (Народної Свободи) та Блок правового порядку й торговопромисловців. Конституційні демократи, котрі провели в цій губернії, як і в імперії загалом, найбільше депутатів, вступили в співпрацю з польськими конституційними демократами, польськими націоналістами, Союзом досягнення рівноправності євреїв, позапартійною єврейською організацією та українськими прогресистами; вони мали досить широку організаційну мережу в повітових містах губернії. За спостереженнями політичного оглядача В. Дмитрієва-Мамонова, вони розіслали серед населення Правобережжя 15 тис. брошур «Чего хочет конституционно-демократическая партия», 41 тис. екземплярів видання «Народное право», і до 100 тис. примірників програми партії російською

мовою; окремо цю програму розповсюджували мовою їдиш [141, арк. 64]. Блок партій правового-порядку та торговопромисловців мав регіональні відділення у Радомишлі й Черкасах, від нього розсилались програми та листівки з наведеними гаслами (кількість примірників не встановлено). Їхня організаційна робота перетікала загалом повільніше, ніж у конституційних демократів – формально блок було утворено лише в лютому 1906 р. [141, арк. 64 зв. – 65].

Основними засобами агітації були преса та публічні зібрання. Кількість щоденних газет 1906 р. різко зросла завдяки зняттю цензурних обмежень, технічному та економічному прогресу [321, с. 7; 373, с. 223; 483, р. 198–223]. Тим не менше, газети залишалися для великої частини населення недоступним задоволенням – перешкодою були неписьменність та висока вартість друкованих видань. У цих умовах велику роль відігравали публічні зібрання. По-перше, вони були складовою виборчого процесу, адже саме на зібраннях виборці могли вибирати виборщиків, а виборщики депутатів у Думу. По-друге, законом були передбачені підготовчі зібрання перед виборами. Вже у 1906 році ці зібрання збирали до 700 виборців в приміщеннях театрів, народних аудиторій та культурних домів й перетворювалися на яскраві видовища ораторського мистецтва нових політичних лідерів.

Згідно з газетними звітами, зібраними в фонді Дмитрієва-Мамонова, Блок партії правового порядку та торговопромисловців організовували підготовчі зібрання в окремих дільницях Києва – Либідській, Бульварній, Дворцовій та інших. Серед організаторів цих зібрань та намічених на них виборщиків згадуються фігури, які здобули політичний досвід і певну популярність ще в 1890-х роках на виборах в міську думу Києва, а також згодом стали відомими діячами Київського клубу російських націоналістів – Олександр Цитович, Віктор Страхов, Тимофій Флоринський, Василь Чернов, Андрій Стороженко, Юліан Кулаковський, Богдан Ханенко, Дмитро Піхно, Борис Юзефович, Ілля Рева та інші [139, арк. 32 зв., 42, 56, 93; 337, с. 440,

449; 472, с. 186]. Серед них був Іван Олексійович Сікорський, – батько відомого авіатора, та Афанасій Іванович Булгаков – батько київського письменника [129, арк. 10; 139, арк. 56]. На цих зібраннях популяризувалася програма партії, при цьому особливий наголос робився на недопустимості єврейської рівноправності. Остання тема стала особливо гострою, тому що саме Союз рівноправності євреїв найбільш активно організовував підготовчі зібрання в містах і містечках Правобережжя, агітуючи за рівноправність усіх народів, потребу блокування з прогресивними християнськими силами і недопущення в майбутньому погромів [139, арк. 60, 69, 72 зв., 91, 155 зв., 160, 161, 177 зв.].

В умовах виборів до Державної думи I скликання основним випробуванням для політичних партій була участь селян. Фізичної спроможності впливати на переконання селян під час їхніх волосних зборів не було в жодної політичної сили, а відтак в абсолютній більшості випадків селяни вибирали з-поміж себе кандидатів безвідносно до якоїсь політичної програми. Зусилля ж партійних активістів скеровувалися на роботу з виборщиками-селянами на рівні губернського зібрання. Без блокування бодай із частиною селян забезпечення більшості в губернському зібранні було в будь-якому разі неможливим, адже за законом селяни становили майже половину усіх губернських виборщиків. Ї преса у справі їх залучення на свій бік не могла бути дієвим інструментом агітації, а відтак для організованих політичних сил питання виборів стало питанням віднайдення ефективних форм усної агітації виборщиків.

Існує доволі широка література, яка вивчає електоральну поведінку селян під час виборів до перших двох Дум. Вона підтверджує, що в переважній більшості селяни розглядали Державну думу як трибуну, з якої зможуть донести до царя свої потреби [153; 259, с. 35–43; 261, с. 19; 325, с. 12–13; 363, с. 135–145; 388, с. 445–470; 444, с. 130, 145–147]. У зв'язку з цим вони часто обирали з-поміж себе найбільш нужденних (щоб цар побачив, як справді живе народ) і, як правило, схильні були голосувати проти

сільських священників та поміщиків. Практично повний консенсус серед селян мала вимога надати їм землю, меншою мірою розширити народну освіту. Відносно високий фінансовий пай, котрий виплачувався депутатам Думи, для багатьох виявився настільки привабливим, що вони подавали свої кандидатури без реальних шансів бути обраними. У зв'язку з чисельністю курії селянам було важко визначити з-поміж себе на виборчих зібраннях консенсусний список виборщиків та депутатів. Селяни поєднували в своїх виборчих змаганнях віру в добру волю царя, але разом з тим міцно стояли проти поміщика та духовенства; у цьому плані розрахунок авторів виборчого закону на консервативність селян не приніс бажаних результатів (як у Галичині чи Пруссії) [261, с. 9–19; 401, с. 25–26].

Щодо зібрань правопорядців та торговопромисловців серед селян Київської губернії, то відома лише одна ініціатива. Вона належала одному з лідерів руху Садчикову, котрий зібрав у Фастівському волосному управлінні зібрання з 320–330 виборців селян. Перед ними він говорив про актуальні потреби села – землю і освіту, однак відкидав розв'язання проблеми малоземелля через експропріацію поміщицьких володінь. Агітація Садчикова проти рівноправності євреїв базувалася на ідеї, що ті розумніші та здібніші від селян, й стануть їм конкурентами не тільки за землю, але й посядуть усі можливі посади [139, арк. 161 зв.].

Іншою стратегічною групою в електоральній політиці партій були міщани – їхня роль була достатньо високою в рішеннях губернського зібрання. Проте ще більш важливим було те, що це була найбільш політизована група населення. Дані про електоральні зібрання свідчать, що у повітових містах всіх правобережних губерній найбільше зібрань організовували єврейські активісти, які використовували право зібрань для поширення ідеї необхідності припинення погромів. Характерною лінією ораторів було переконання виборців у важливості співпраці з прогресивною російською громадськістю у цій справі, що передбачало також обрання прогресивних християнських виборців [139, арк. 60, 69, 72 зв., 91, 155 зв.,

160, 161, 177 зв.]. Цю обставину пізніше праві часто згадували як приклад єврейських підступів і виставлення їхніх ставників, однак під час виборів початку 1906 року вони зосередили свої зусилля на кулуарній агітації православних виборців. Газетні звіти передають яскраву картину намагань правопорядців та кадетів вручити заповнені своїми кандидатами бюлетені православним виборцям перед входом до виборчого зібрання.

На вибори міщанської курії Київського повіту із 4546 виборців з'явилися 2525 [139, арк 152 зв.], що газетярі оцінили як високий результат, враховуючи що дорога до місця голосування для багатьох була пов'язана із високими часовими та матеріальними витратами [139, арк. 152]. Однак із цієї кількості вищу явку продемонструвало єврейське населення. Більшість єврейського населення з'явилася на вибори із заповненими бюлетенями, в котрих містилося 7 імен від партії конституційних демократів – п'ятеро професорів Політехнікуму (яка формально розташовувалася в селі Шулявка Київського повіту) і двоє єврейських активістів. Праві газети малювали моторошну картину єдності та згуртованості євреїв й розгубленості християнського населення, мовляв, руські виборці розгублено дивилися на суцільний потік виборців-євреїв, котрі дружно і без вагань заходили в приміщення міської думи з заповненими бюлетенями в руках, а самі ж руські виборці не могли дати раду в незрозумілих для них обставинах, вони збиралися в невеликі групи й тихо між собою гомоніли [139, арк. 153].

Соціальний склад виборців «русских» у цій газетній замітці описувався як дрібні службовці, торговці, ремісники та селяни. Кадети пробували вручити свої партійні списки, правопорядці ж кричали виборцям не голосувати за кадетів-професорів, мовляв вони багаті й не вимагатимуть землі для селян, бо самі поміщики. У відповідь кадети переконували не голосувати й за списки правопорядців, бо там теж не було жодного селянина, а лише міщани та один священик. *«Понів не треба»* – заявили врешті селяни й змовилися поміж собою голосувати за виборців своєї волості [139, арк. 152]. *«Кум кума пише»* – жартували з них ображені активісти, котрі не

досягли своєї мети [139, арк. 152 зв.].

Боротьба між партіями за прихильність селян розгорнулася перед губернськими з'їздами виборщиків. На момент приїзду селян до Києва кадети нараховували у своєму блоці 95 виборщиків, з них 56 євреїв, 25 поляків та 14 росіян. При загальній кількості виборщиків в 230 осіб, більшість забезпечувалася 116-ма голосами, а отже для перемоги потрібен був ще щонайменше 21 голос, яких кадети шукали серед селян [244, с. 2–3; 264, с. 6]. Відомо, що конституційні демократи запрошували до себе в бюро селян після того, як ті прибули до Києва і оселилися в Михайлівському монастирі. Кадети доводили, що вони розуміють потреби селянства й захищатимуть в Думі їх краще, ніж якщо туди пройдуть самі селянські депутати, що кадети забезпечать основні потреби всіх соціальних груп – селянам землю, полякам – автономію, євреям – рівноправність, робітникам – восьмигодинний робочий день, а всім загалом – свободу і право [264, с. 6].

Виборщики партії кадетів у Київській губернії домінували і на підготовчому зібранні, практично всі оратори зверталися до виборщиків селян, переконуючи їх віддати свій голос за кадетів. Незважаючи на те, що лише четверо виборщиків Київської губернії та Києва зазначили себе в анкетах як «українець», більшість із промов повністю або частково велися українською мовою. Проти виступали російський поміщик Ілля Рева, в майбутньому відомий організатор виборчих кампаній російських націоналістів у Київській губернії, та священник с. Розумниці Таращанського повіту Костянтин Кмита. Останній доводив, що кадетська партія має явний буржуазний характер, панський характер, й наперекір своїй офіційній назві «Народної Свободи», намагається відібрати в демократичних верств (селян та робітників) думське представництво [264, с. 6].

У Києві та Київській губернії Блок правопорядців та торговопромисловців, де він мав порівняно сильні позиції, програв вибори до Державної думи. Голосів консервативно налаштованої київської еліти, провінційних активістів, службовців і крамарів стало недостатньо для

проведення своїх кандидатів. Однак електоральна діяльність цієї політичної групи була видимою в публічному просторі. Зокрема, славу здобула дружина відомого правопорядця пані Дрожжина, яка роздавала заповнені бюлетені в магазині біля лук'янівського народного дому. Як писала газета «Громадська думка», вона активно бралася за «виборців у свитці» і коли «старенький добродій з довгою сивою бородою» висловив обурення її діями, вона обізвала того поляком і ворогом «русских» [192, с. 3].

Результат виборів та хід виборчої кампанії суттєво відрізнявся у більш провінціальних Волинській та Подільській губ. Тут, як і в інших місцевостях, вибори викликали загальний ажіотаж, однак партійні організації мали менший вплив на електоральну поведінку виборців. Підготовчих зібрань було організовано значно менше, ніж у Київській губ. [194, с. 2]. Майже в усіх локальних виданнях відзначалося, що виборці згруппувалися за національностями, при цьому станові й національні поділи сильно перетиналися. Таким чином, у цих губерніях основна боротьба точилася між польськими поміщиками, російськими поміщиками, єврейськими міщанами, селянами-малоросами та православним духовенством. Цей поділ, що використовувався у тодішній пресі, досить умовний, адже всередині кожної з груп були свої течії й політична єдність не означала консенсусу щодо політичної програми усіх членів.

Суперечливість настроїв виборців-євреїв досить детально передає популярний колумніст ліберальної газети «Волинь» І. Ассан. З одного боку простолюд, – ремісники, крамарі, дрібні буржуа, – традиційно був лояльний до імперської влади, боявся радикальних змін і прагнув якнайшвидшого припинення насилля. У цьому плані його представники схилилися до подачі голосів за правих та правоцентристів, однак останні своїми антисемітськими поглядами в сумі з революційними потрясіннями відштовхнули цих традиційних і патріархальних виборців та змусили примкнути до радикальніших течій: єдино тих, що обіцяли дати єврейське рівноправ'я, покращити долю цього народу [138, арк. 102 зв.].

Інші ж публіцисти описували незадоволення радикальних єврейських виборців ліберальністю намічених кандидатів. Серед нарікань – те, що в обхід єврейської інтелігенції та молоді в Думу намагаються пройти скоробагатки (*звірім*), що недобросовісні буржуа влаштовують приватні чаювання з метою агітації й цим підкуповують невибагливого виборця, що на тих євреїв, котрі свідомо відмовляються від участі у виборах, чиниться тиск [139, арк. 161 зв., 175].

Проте ані у Волинській, ані в Подільській губ. найбільш згуртованій курії виборців-міщан не вдалося провести жодного кандидата в Думу. Все це стало результатом організованої ізоляції виборщиків із села від міщанських виборщиків.

У Волинській губ. селянам було надано можливість проживати на час виборів у Богоявленському монастирі. Згідно з пізнішою офіційною скаргою, туди закрили доступ міщанам. Двоє з них – Файнштейн і Ушеренко, спробували проникнути всередину, але були арештовані. Коли виборщику Славинському все ж вдалося проникнути всередину, він застав там російських поміщиків на чолі з п. Свешніковим та архімандритом Почаївської Лаври Віталієм. Згідно з текстом скарги міщан, архімандрит, незважаючи на готовність селян до спільної бесіди, перервав звернення Славинського, сказавши, що той належить до партії «Народної Свободи», одружений з єврейкою, виступає проти царя та релігії і загалом є «університетською людиною, а не селянином», після чого звелів йому покинути приміщення. В наступні дні поміщики та селяни провели підготовчі збори, на котрі не запросили міщан, причому селяни гадали, ніби ті збори були загальними, тож на офіційне загальне підготовче зібрання виборщиків не з'явилися. Духовенство та архімандрит Віталій нібито взяли клятву з селян не голосувати за городян, від якої пізніше не могли відмовитися, хоч у приватному зізнанні міщанам висловили слова підтримки [126, арк. 72].

Опозиційні газети подають ще деякі відомості про доленосну зустріч селян та духовенства у православному монастирі. Зокрема, що духовенство тримало промови буквально по 18 год. на добу, селян підіймало іноді о 4 ранку під церковний дзвін, читало проповіді про ненависть до євреїв та усіх, хто заразилися прогресивними ідеями, служило молебні за спасіння від цього крамольного елемента, погрожувало відлученням від церкви, усуненням від сповіді й причастя тощо [138, арк. 127 зв. – 128 зв.]. Цікавою з цього погляду є відповідь Волинського губернатора на скаргу – він стверджував, що монастир був тільки квартирою для приїжджих селян, котрим винайм готелю в будь-якому разі був би не по кишені, а взаємна ворожість селян до міщан є нормальним і передбачуваним електоральним чинником [126, арк. 70 зв.].

Діяльність архімандрита Віталія стала вирішальною для всіх виборів до Державної думи від Волинської губ. Типографія Почаївської Лаври видавала передвиборчі прокламації, у тому числі антисемітські листки, а Союз російського народу (СРН) на чолі з архімандритом мав розгалужену мережу осередків. Пізніше СРН та особисто архімандрит стануть головними союзниками російських націоналістів на виборах, але під час перших виборів дії духовенства зі здобуття голосів селян були спрямовані на відстоювання інтересів землевласників – як російських, так і польських. До Державної думи Російської імперії від Волинської губ. в результаті було обрано двох російських поміщиків, одного православного священника, трьох польських поміщиків, серед яких і головний редактор щоденної газети «Dziennik Kijowski», та шестеро селян, серед яких двоє неписьменних і двоє малограмотних.

Таким результатом закономірно виявилися незадоволені виборці-міщани й ліберальна преса, котра представляла їхні інтереси та стиль життя. Автор київської «Свободной Мысли» назвав день виборів найбільш прикрим днем за всю історію Волині, мовляв відтепер цій губернії відведено ганебну роль гальма у визвольному русі, помилок від об'єднання селян з їхніми віковичними ворогами магнатами нічим не можна буде виправити, а

найбільша проблема виборів на Волині у тому, що вибір здійснювався поза партійними програмами [138, арк. 128 зв.]. У той час націонал-демократична польська газета «Dziennik Kijowski», редактор котрої отримав депутатське місце, вітала перемогу коаліції польських та руських виборців й доводила, що прірва між польською громадою і селянством вочевидь не настільки штучна, як здавалось би [243, s. 1].

Вибори в Подільській губ. відбувалися за подібним сценарієм, усе ж з дещо відмінним результатом. Єврейські виборці з міщанської курії утворили блок з польською групою поміщиків, серед яких був також один російський поміщик, пізніше – відомий діяч Клубу російських націоналістів А. С. Гіжицький. До блоку не увійшли українські поступові елементи, позаяк *«поляки від себе виставили таких “заядлих” панів, ворогів народу, що голосувать за них і язик би не повернувся»* [194, с. 2]. Проти блоку євреїв-міщан та поляків також були різко налаштовані християни Кам'янця-Подільського. Передбачаючи небезпеку погромів, губернатор особисто просив лідера єврейських міщан петербурзького адвоката Генріха Сльозберга покинути губернію. Той виїжджав на певний час, однак невдовзі вертався [128, арк. 48–49, 92–93]. У самому Кам'янці вибори по міській курії були скасовані, не в останню чергу через скарги християнських міщан, котрі від імені 537 селян (які, щоправда, належали до міської курії) скаржилися царю на дії міського голови за те, що той зумисне не запросив на вибори сотні виборців-християн [128, арк. 57, 87]. Нових виборів по Кам'янцю-Подільському не призначили, як і не було нових виборів замість скасованих у Літині по землевласницькій курії, в результаті чого в губернському зібранні загальна кількість виборщиків знизилася на 12 осіб (до загальної кількості 178 чол.) [128, арк. 78–82].

З'їхавшись на губернські вибори, міщани оселилися в Гранд-готелі, навколо якого збирались натовпи єврейської бідноти, аби заглянути в покої лідерів подільського єврейства барона Гінцбурга і адвоката Г. Сльозберга [246, s. 3]. Селянам же було дозволено розміститися внизу, на хорах

Пушкінського народного дому, в залі якого й проводилися підготовчі та виборче губернські зібрання. Як і на Волині, приміщення було ізольовано поліцією [194, с. 2], але в цьому випадку туди не мав змоги потрапити взагалі ніхто, окрім виборщиків-селян. Один із них – Іван Кирилович Заболотний – здобув майже повний авторитет серед селян, відтак – і вирішально вплинув на їх вибір та став основним героєм газетних репортажів.

Приписаний до селянської курії І. Заболотний закінчив університет Св. Володимира; ще будучи на останніх курсах навчання, він вирушив волонтером на англо-бурську війну, звідки повернувся по її завершенню 1904 р. й став давати приватні уроки, а також вести справи поміщиків [140, с. 18]. Політичне кредо Івана Заболотного достеменно ніхто не міг прояснити й це породило чимало дискусій у пресі. В інтерв'ю газеті «Подольский Край» Заболотний представив себе як прогресиста, що гаряче підтримував так звану чотирихвістну систему виборів (загальні, рівні, прямі й таємні), викуп землі за справедливими цінами (а не ринковими), освіту для селян та євреїв. Окремо він нарікав на провал блокування з міщанами-євреями, у чому звинувачував останніх за провадження кампанії «на чисто національній почве»; скаржився також І. Заболотний і на те, що в Думу не пройшов жоден свідомий українець, котрий міг би стати з'єднувальною ланкою між селянами та міщанами [140, арк. 15 зв. – 16]. Проте цим заявам більшість ліберальних публіцистів не схильні були вірити. Одні вказували на те, що І. Заболотний не значиться в лавах партії кадетів, від імені котрої виступає, й що своєю подобою вводить в оману: з'являється в свитці до селян і в сюртуку на зустріч із губернатором [140, арк. 17]. Сам факт, що І. Заболотний ходив до губернатора, свідчив для багатьох проти опозиційності цього кандидата [144, с. 2; 194, с. 2; 363, с. 139–144].

Врешті, в Народному домі І. Заболотний провадив агітацію серед селян і в результаті ті проголосували виключно за своїх кандидатів. Від Подільської губ. усі депутати в Думу виявилися селянами, частково неписьменними. В офіційній скарзі лідер подільських міщан-євреїв Г.

Сльозберг вказував, що І. Заболотний змусив більшість селян дати клятву і що скасування виборів у Кам'янці-Подільському й Літині суттєво вплинуло на результат виборів.

Результати виборів по трьох губерніях викликали шквал невдоволених відгуків у пресі всіх напрямків. Польська газета «Dziennik Kijowski» писала про вибори на Київщині, де було обрано двох поляків, що результат міг бути вищим, аби поляки вірили в свої більші шанси [244, s. 2–3]. Щодо виборів на Поділлі, то тут дописувачі відзначали фатальну поразку – бо, маючи багато виборців, становлячи ядро інтелігенції краю та володіючи його головними капіталами, поляки не змогли провести жодного депутата [246, s. 3]. Мало задоволення висловлювала й українська преса, в якій лівобережні губернії вважалися основним електоральним ядром. Широко висвітлюючи біографію і погляди трьох українських поступовців, які пройшли до Думи на Київщині та Лівобережжі, газета «Громадська думка» разом з тим вважала обраних на Волині й Поділлі селян несвідомими, стихійними українцями, в користі чиєї діяльності для української справи публіцисти сумнівалися [194, с. 2]. В огляді результатів виборів Дмитро Дорошенко відзначав, що на Поділлі та Волині не існувало партійної організації української людності не те що в селах, а й у самому Житомирі [268, с. 12].

Серед невдоволених результатом виборів був і консервативний «Києвлянин». Російських поміщиків, обраних від Волині, не визнавалися в газеті достойними представниками російської громадськості, не кажучи про селян Поділля та сповна прогресистського депутатського корпусу Київщини. Досвід політичної організації блоку партій Правого порядку та Торгово-промисловців, однак, вказував на можливі шляхи здобуття електорату. Він охоплював усе православне населення губерній, що проявило значно менший інтерес до виборів, ніж іногородці. І якщо вищі чиновницькі верстви Києва та певні кола російських поміщиків вже під час перших виборів виявили готовність балотуватися під гаслами захисту російського населення від іногородців, то міські християни й селяни були тими групами, котрих слід було

мобілізувати в перспективі. Преса у цьому плані давала лише частковий мобілізаційний та агітаційний ефект, зважаючи, що далеко не вся цільова аудиторія була письменною. Однак духовенство обіцяло бути тією силою, котра виконає бажану роль. Із залучення цієї політичної сили й почалася підготовка російських консерваторів на виборах до Державної думи другого скликання.

2.3. Мобілізаційні заходи духовенства й радикалізація політичних течій

9 липня 1906 р., після закінчення першої сесії Державної думи першого скликання, через три дні після призначення Головою Кабінету Міністрів чинного Міністра внутрішніх справ Петра Столипіна, царським маніфестом було розпущено Державну думу. Російський монарх розпустив Думу за зазіхання на компетенції монарха у справі амністії політв'язнів та лівої агітації з трибун в надії скликати більш консервативний орган політичної репрезентації [261, с. 19–20; 444, с. 140–145].

Утім, вибори до Державної думи другого скликання відбувалися в не менш політизованій атмосфері, ніж попередні. По-перше, крайні ліві партії перестали бойкотувати вибори й стали використовувати їх щонайменше як легальний політичний простір для поширення власних ідей. Одним із наслідків цього було те, що конституційні демократи втратили значну частину депутатських місць у Думі на користь соціал-демократів, сіоністів та інших представників лівиці. По-друге, крайні праві партії, що раніше взагалі відкидали ідею Державної думи та партійної організації як нетиповий для російського життя устрій, також включилися в боротьбу за думські місця – це також радикалізувало політичні настрої. По-третє, передчасний розпуск Держдуми і прихід до влади російського прем'єр-міністра Петра Столипіна позначили період репресивних заходів щодо «революційних виступів», що мало наслідком поступову делегалізацію лівих союзів, зібрань та преси [261, с. 20–21; 312, с. 12–13; 401, с. 25–26, 28–37].

Поряд з іншими партіями відбулася й консолідація російських консерваторів, котрі 18–21 листопада 1906 р. провели Обласний з'їзд російських виборців Південно-Західного краю. З опублікованого звіту цього з'їзду відомо, що у ньому брали участь 222 осіб, здебільшого поміщики Київської губ., меншою мірою Волинської та Подільської. Організація передвиборчої кампанії була ключовою проблемою з'їзду, й чимало уваги приділялося розстановці політичних сил в окремих місцевостях регіону. Палкі дискусії на з'їзді викликали питання: чи кооперуватися на виборах з польськими поміщиками, чи шукати підтримку серед руського населення. Учасники відзначали, що серед великих землевласників регіону поляки становлять половину, при цьому в політичному плані вони більш згуртовані порівняно з індіферентними російськими поміщиками, схильними до абсентеїзму; на з'їзді не раз повторювалася метафора, що поляки є «сильною рукою», а росіяни – «слабкою, анемічною» [285, с. 15, 75]. Розкол всередині поляків Західного краю на промонархічну групу польських консерваторів та ліву революційну частину учасники добре розуміли й думали, як це можна використати на свою користь [285, с. 12–13]. Співпраця з промонархічними польськими консерваторами, котра мала місце під час перших виборів на Волині та Поділлі, обіцяла дати за умов кращої організації більше місць. Противники такої співпраці своєю чергою наголошували на тому, що поляки в подальшому будуть схильні ставити національні польські інтереси понад інтересами польського землеволодіння, а отже в їхній лояльності ніколи не можна бути впевненими [232, с. 1–2; 285, с. 69–71]. Потенційна відмова від співпраці з польськими землевласниками на виборах ставила ще складніше завдання – як шукати коаліцію з російським населенням краю, мовляв, чи не є російські поміщики більшими ворогами православним селянам, ніж польським поміщикам?

Оратори гаряче доводили необхідність єднання усіх руських сил краю [285, с. 26–36], критикували виборчий закон, який у західних губерніях нібито віддав у руки польсько-єврейської групи багатомільйонне руське

населення [285, с. 17–18], і пояснювали поразку перших виборів індиферентизмом руських людей щодо долі своєї батьківщини та, як наслідок, їх неявкою на вибори [285, с. 22]. Понад те, єднання руського народу передбачало подолання глибокої прірви між хай там якими поміщиками та селянством. В ситуації взаємної недовіри, коли селяни вже два роки (до моменту з'їзду) грабували панські маєтки, а поміщики у відповідь відособлювалися, примирення і єднання можна було досягти лише через дві групи посередників: дрібних землевласників та духовенство. Учасники з'їзду доводили, що дрібні землевласники (хуторяни) культурно і економічно близькі до великих землевласників, адже можуть собі дозволити використовувати технічні засоби для інтенсивного ведення господарства, на відміну від селян [285, с. 45–46]; що дрібні землевласники не менш зацікавлені в законності й порядку, аніж великі землевласники, і до того ж, – більш віддані російській державності й національній ідеї, ніж багато хто з великих землевласників-космополітів [285, с. 48]; що фермерське хутірське землеволодіння набуває нового морального і економічного значення, зважаючи на плани П. Столипіна скасувати общинну та подвірну форми земельної власності [285, с. 46]; врешті, якщо від повітових зібрань дрібних землевласників пройде достатня кількість виборщиків, вони зможуть впливати на політичну волю все ж близьких їм по духу селян, котрі, як і раніше, становили близько третини виборщиків губерньського зібрання [285, с. 46–47].

На історичному для російських націоналістів з'їзді також ішлося про необхідність активної участі духовенства у виборах. Аргументували це тим, що духовне пастирство не мусить обмежуватися служінням молебнів і таїнств, що між ученням Христовим та активною участю пастирів церкви в політичному житті нема фундаментальних суперечностей [285, с. 65]. Врешті, учасники з'їзду уклали резолюцію, зміст якої визначив електоральні стратегії групи руських виборців. Суть її можна звести до таких положень: участь руського населення на виборах має бути свідомим виконанням

громадянсько-патріотичного обов'язку перед державою і краєм; найбільш відповідальні та доброзвичайні класи руського населення – землевласники й духовенство – мають докласти максимальних зусиль до усунення суспільних незгод, породжених у революційні роки, і вступати в електоральну коаліцію тільки з тими не-русськими, котрі сповідують зазначені цінності [285, с. 21–22] (Див.: Додаток Б).

Поза сумнівом, революційного 1906 р. такий з'їзд міг бути організований тільки з доброї волі місцевої та імперської адміністрації – приміром, у той же час відбувалися арешти учасників конференції сіоністів у Києві, арешти та обшуки в редакціях ліво-ліберальних газет [1, по всій справі; 3, арк. 13–15 зв.; 39, док. 80; 187, с. 3]. Відомо, що київський губернатор бачив згуртування поміркованих правих руських сил трохи не як своє основне робоче завдання, і вже однозначно – як показник успішності своєї роботи. Через кілька днів після з'їзду російських виборців Київський губернатор О. Веретенников писав у приватному листі заступнику Міністра С. Крижановському, що російські сили з кожним днем міцніють, що він перебуває з ними в постійному контакті й своєю участю долає будь-які почини для розбрату, і що поміркований Союз 17 жовтня (так звані октябристи) повністю злився в Південно-Західному краї з іншими поміркованими правими російськими силами. Згідно з цим джерелом, навіть сам Лев Бродський та інші знамениті магнати-євреї просили губернатора посприяти тому, щоб ввійти в лави руських виборців. Губернатор, щоправда, відмовив, вважаючи, що довіряти магнатам-євреям надто небезпечно для руської справи, мовляв, краще в такому разі дати єврейським капіталістам змогу організувати окрему партію, аби цим розколоти єврейське середовище [41, док. 138].

Проте майже відкрита підтримка російських сил з боку київського губернатора коштувала йому посади – через надмір сприяння правим у нього відбувся конфлікт з генерал-губернатором В. Сухомлиновим. О. Веретенникова замінив на посаді Павло Григорович Курлов, який,

щоправда, в жодному разі, не дотримувався якихось інших поглядів, ніж правих – просто він був обережнішим і не вважав за достойне губернатора відкрито висловлювати праві погляди чи брати участь у партійній діяльності. У мемуарах П. Курлов пише, що курування виборами до Другої Державної думи було основним його завданням, отриманим від міністра П. Столипіна. Одразу після закінчення виборів пост київського губернатора перейшов до наступного претендента, що було обумовлено ще до виборів, і раніше цьому претенденту графу Олексію Ігнатьєву не дали губернаторський пост тільки тому, що йому б забракло досвіду вести справи виборів. Зразу після призначення до П. Курлова зачастив тоді ще маловідомий лідер націоналістів Анатолій Савенко [277, с. 90–93; 305].

Час виборів до II Державної думи був водночас тим періодом, коли Петро Столипін втілював основні реформи. Нова політика торкнулася й виборчого процесу. На відміну від Сергія Вітте, П. Столипін більше втручався в перебіг легальними та не зовсім легальними способами. Обмежувалися виборчі права селян через відповідні роз'яснення Сенату, вилучалися із списків виборців орендатори та суборендатори земельних ділянок, допоміжний персонал (двірники, швейцари, кур'єри, вахтери), власники подарованих квартир та інші [401, с. 29; 472, с. 203]. Всі ці заходи мали на меті посилити виборчу спроможність консервативного елемента, а точніше, виховати його всіма можливими непротизаконними способами, зокрема через підтримку поміркованої преси. При цьому планувалося обмежити участь малоземельних селян у виборах. У поданій царю пропозиції змін до виборчої системи П. Столипін зазначав, що фабричні робітники та селяни схильні подавати голоси за соціалістичні партії, незважаючи на їх загалом консервативне політичне мислення. Крайня убогість змушує селян швидко розстатися зі своїми політичними поглядами й подавати голос за радикальні угруповання, що обіцяють наділити їх землею [401, с. 25–26]. Врешті, ці зміни мали значний вплив на хід виборів у Південно-Західному краї, тим більше що електоральні обмеження в містах стосувалися

насамперед євреїв, – а це додало національних конотацій політиці новопризначеного прем'єра.

Про специфіку відносин між інститутами громадянського суспільства та владою свідчить, зокрема, циркуляр, надісланий Київському генерал-губернатору від Петра Столипіна. У цьому циркулярі йшлося про те, що місцевій владі слід обороняти повну свободу виборів, але при цьому рішуче зупиняти використання публічних зібрань для революційної агітації [10, арк. 6]. Під останнім поняттям у тексті листа малися на увазі заходи партій, які заради агітації дають спотворену оцінку діям влади і мають на меті провести вороже налаштованих до неї кандидатів [10, арк. 6–9]. Можна погодитися з інтерпретацією цього повідомлення в газеті «Рада», у якій писалося про те, що фраза «рішуче перепиняти використання публічних зібрань для революційної агітації» дає губернаторам можливість широко розуміти свої права й бачити ознаки протиурядової агітації там, де її немає [236, с. 1]. Фактично ж, така політика влади відтіснила діяльність лівих та ліберальних партій в поле нелегальної політичної боротьби на наступне десятиліття. Натомість, у політичному полі відкриту політичну агітацію почали вести праві партії, а, передовсім, партія російського націоналізму. Доказ того, що влада таємно підтримувала російський націоналізм уже під час виборів до II Державної думи, міститься в спогадах тодішнього київського губернатора:

«П.А. Столыпин понимал, что полное воздержание правительства от всякого у них [выборах] участия, как это имело место при выборах в I-ю Государственную Думу, для правительства недопустимо, что подтверждает и парламентская практика других стран. У нас, при зарождавшемся парламентаризме, участие это проявлялось в крайне скромной и, если можно так сказать, робкой форме, что, однако, не помешало левой прессе кричать о подкупе со стороны правительства. На такие обвинения я отвечаю только одной цифрой, которая в настоящее время уже не является тайной: в мое распоряжение на выборную кампанию в

Киевской губернии было отпущено десять тысяч рублей. Смешно говорить о подкупе целой губернии!» [277, с. 96–97] (Див.: Додаток Л).

Ця сума, що становила, для порівняння, майже річний бюджет української щоденної газети «Громадська думка», ймовірно, була передана учасникам з'їзду для видання відозв до виборців, відозв до духовенства із закликом брати активну участь у виборах самим та заохочувати дрібних землевласників [275, с. 1–3], а також брошури «Юго-Западный край и Государственная дума», скерованої проти лівих поляків, кадетів, Бунду та українських соціал-демократів [271, с. 1–14]. Окрім того, незаможним виборщикам покривали витрати на проїзд до губернського центру, а для підняття патріотичного духу селян у Київському оперному театрі було організовано безплатний спектакль «Життя за царя» [165, с. 3; 277, с. 97].

Публікація відозв та брошур зовсім не вичерпувала всю агітаційну кампанію групи російських виборців, адже друковане слово все ще мало невеликий вплив на малограмотного провінційного виборця. Починаючи із виборів до Державної думи другого скликання, ключовим чинником успіху правих на виборах була участь духовенства. По-перше, парафіяльні священики самі по собі були значною групою в курії землевласників, адже в рамках електорального закону церковну землю рахували як особистий ценз. По-друге, священики могли впливати на позиції виборців – вони мали достатній професійний, психологічний і моральний ресурс, аби звертатися з промовами на зібраннях і друкувати матеріали в пресі. Врешті-решт, саме перед виборами до Державної думи II скликання імператор закликав духовенство брати активну участь у виборах, поширювати свої ідеї, проводити духовних осіб до складу виборщиків та депутатів [261, с. 20].

Священний Синод ще напередодні виборів до Державної думи звертався з відозвами до духовенства із заохоченнями брати участь у виборах та державному житті [152, с. 1]. Матеріали виборів до першої Думи по Київській, Волинській та Подільській губ. свідчать, що священики й справді займали активну позицію у виборчому процесі, однак православне

провінційне населення ставилося далеко не однозначно. З одного боку, в низці повітів виборці забалотували духовенство, часто під гаслом «*не треба нам попів і панів*», що іноді закінчувалося демонстративним виходом священиків перед закінченням виборчих зібрань [139, с. 158; 140, с. 36; 141, с. 70]. В Осламівській волості Ушицького повіту Подільської губ. навіть трапився випадок, коли виборці не допустили священиків не те що в кандидати, а й у лічильники виборчих куль, що було очевидним порушенням закону [140, арк. 34–34 зв.]. З іншого боку, випадок ізоляції селян у монастирському дворі в Житомирі свідчив про те, що священики можуть мати вплив навіть на стійких у поглядах та різко налаштованих проти священиків та поміщиків селян, а це означало, що потенційно вони зможуть впливати і на політично пасивний сільський електорат, що, в умовах недоступності преси сільській людині, обіцяло стати основним мобілізаційним та агітаційним знаряддям.

Саме духовенство голосувало в землевласницькій курії у відділенні дрібного землеволодіння. Особливістю виборів у ньому було те, що окремим голосом володіли власники понад 200 дес., тоді як виборці з меншою кількістю землі могли умовно складати цю землю до купи й отримувати один голос на багатьох. Священики володіли окремим голосом незалежно від кількості їх земельного і парафіяльного володіння. Виборча процедура передбачала окремі з'їзди священників та дрібних землевласників, на яких вони обирали з-поміж себе *уповноважених* до зібрань усіх землевласників (і далі в губернське зібрання). Відтак при максимальній мобілізації дрібних землевласників кількість православних виборців могла перевищувати кількість польських поміщиків, що у багатьох повітах становили половину або більшість у великому землеволодінні. Саме такий варіант мобілізації дрібних землевласників через посередництво духовенства описав у мемуарах Василь Шульгін – волинський поміщик, редактор газети «Киевлянин», публіцист, політик, і один із найбільших ідеологів російського націоналізму ХХ ст., чия кар'єра 1907 р. лише починалася.

Василь Шульгін, котрий був призначений на з'їзді руських виборців відповідальним за вибору кампанію в Острозькому повіті Волинської губ., де володів маєтком, розіслав священикам (від імені передвиборчого комітету російських виборців) листівки, в яких просив у найближчий перед виборами святковий день після служби нагадати дрібним землевласникам, імена яких містилися у листівці, про їхній обов'язок прибути на вибори [314, с. 29]. Ця тактика спрацювала, і, як наслідок, у цьому повіті було обрано 60 уповноважених від дрібних землевласників та священиків, що разом із 26 російськими поміщиками давало суттєву перевагу над 55 польськими поміщиками. Це, звісно, було питанням важких перемовин та створення єдності поміж православними землевласниками, а врешті було тільки першим кроком до перемоги на губернському зібранні, однак перед виборами саме стратегія мобілізації духовенства, а з допомогою духовенства – мобілізації дрібних землевласників, виявилася найбільш дієвою для російських землевласників під час раннього етапу їх оформлення в помірковану провладну політичну силу.

Описана в мемуарах В. Шульгіна стратегія використовувалась і в інших місцевостях Південно-Західного краю. У Київській губ. від імені передвиборчого комітету руських за підписом Іллі Рєви кожному власнику землі понад 5 дес. в курії дрібного землеволодіння було вислано персональне запрошення на вибори. Також усім священикам Київської губ. висилалися брошури з наміченим планом їх дій під час виборів. Розрахунок полягав у тому, що на вибори прийде менше дрібних землевласників з кількістю землі до 5 дес., а більше – священиків, котрі заздалегідь визначать з-поміж себе кандидатів. При цьому комітет руських виборців переконував, що участь священиків у виборах та діяльності Державної думи потрібні, насамперед, їм самим, адже саме від діяльності Думи залежить рішення про переведення священиків на державне матеріальне забезпечення та припинення матеріальної залежності священиків від добровільних пожертв («*доброхотное даяние*») парафіян [275, с. 1–3].

Ця тактика далеко не завжди давала бажаний результат. Відомі випадки, коли блок російських поміщиків, духовенства та дрібних поміщиків не створив більшості над поляками, приміром у Староконстантинівському повіті (Волинська губ.), де основна частина дрібних землевласників були поляками [7, арк. 22 зв.]. Також, не завжди російські землевласники були готові співпрацювати з духовенством: як на з'їзді, так і в своїх повітах багато руських поміщиків віддавали перевагу співпраці з консервативними польськими елементами. У Сквирському повіті священник м. Сокольча Соловйов, зрозумівши намір російських поміщиків блокуватися з польськими, обізвав перших ренегатами й звинуватив у тому, що вони продалися полякам. Коли голова зібрання заявив, що така поведінка у зібранні неприпустима й попросив отця Соловйова покинути приміщення, інші 24 панотці вийшли разом із ним, так і не взявши участі в голосуванні [7, арк. 12]. Покинули зібрання і руські землевласники з духовенством Староконстантинівського повіту: після того, як польські виборці відмовилися віддати їм бодай 2 позиції у списку виборщиків [7, арк. 22 зв. – 23].

Не раз священники виступали з відозвами в пресі. На передовиці газети «Подольский голос», яка почала видаватися буквально напередодні виборів до Державної думи другого скликання, 17 січня 1907 р. читачі могли бачити звернення обласного комітету руських виборців, тоді як на другій сторінці було подано благословення Подільського Свято-Троїцького православного братства виборцям в Державну думу [147, с. 2; 168, с. 1]. Наступного ж дня перша шпальта містила звернення Подільського та Брацлавського єпископа Парфенія, яке починалося із заклику брати участь у виборах та не ухилятися від свого обов'язку. За драматичною іронією, Парфеній далі пояснював, що, якщо не обрати віруючих, то в Думу пройдуть ненависники бога, вони відберуть церковне майно, позакривають церкви й відберуть право молитися у храмах. Він також закликав вибирати тих, хто твердо стоїть за самодержавність, мовляв, інакше пройдуть ті, хто обіцяють усіх наділити майном та створити земний рай, але після експропріації майна придумують

кращі слова, захоплять владу, стануть панами й змусять як холопів обробляти свої наділи та проклинати свою долю. Окремо Парфеній роз'яснював, що бог помазав царя на царство, а тому цар не може відмовитися від даної йому богом самодержавності [169, с. 1].

Починаючи з виборів до II Думи, також фіксується практика проводити молебні перед початком виборчих зібрань та виголошувати напутні промови. Найяскравішим прикладом може слугувати молебен преосвященного єпископа Чигиринського і ректора Київської духовної академії Платона, відправлений у Софійському соборі разом з іншими представниками духовенства. Цей випадок характерний передовсім тим, що єпископ Платон був водночас і кандидатом від об'єднаних руських виборців міста Києва, врешті обраним в Думу. А інші представники духовенства, що проводили разом із ним службу, виступили паралельно з цим виборщиками в губернському зібранні. Молебень відвідали праві виборці як губернського, так і міського зібрання [157, с. 1]. Подібні молебні організовувалися й на локальному рівні, а в окремих випадках після виборчих зібрань священники також ініціювали складання телеграм з висловленням монарху вірнопідданських почуттів [116, арк. 26, 37].

Практика молебнів перед виборчими зібраннями, й зокрема балотування священників, котрі служили ці молебні, надалі здобула поширення під час виборів до III і IV Думи. Проте матеріали початку 1907 р. містять відомості також про спротив духовенства очікуваній від них руськими виборцями та Синодом ролі. За свідченнями жандармського управління, у церкві м. Погребище Бердичівського повіту Київської губ., двоє священників Михайло Топачевский та Олександр Палчевський, стоячи на кліросі під час патріотичної промови іншого священника після молебню, блазнювали, перебивали головного промовця і врешті іронічно йому заявили, що сказано вже достатньо й промову пора закінчувати. Це викликало незадоволення як голови з'їзду, так і присутніх селян – дрібних землевласників [14, арк. 111–113; 56, док. 56].

Відомо також, що проводився молебень перед виборами в губернському зібранні у Житомирі. Частина поляків, включно з одним ксьондзом, вийшли на цей час із приміщення в коридор і там почали розмову – настільки гучну, що це викликало нарікання православних, які молилися. Ця ситуація завершилася конфліктом між виборщиками, ксьондзом та священником, однак характерно, що в цьому конкретному випадку навряд чи невдоволені посміли ставити під питання саму участь духовенства в ролі духовних наставників перед виборами [159, с. 3].

Дописувач газети «Рада» (наступниці «Громадської думки») за підписом «П-вич» у статті «Вибори та духовенство» доводив, що серед сільського духовенства значно більше поступових людей, ніж серед міського – про це свідчили неодноразові приклади того, як сільське духовенство обороняло інтереси парафіян перед начальством. Перебуваючи, з одного боку ближче до народу, воно більшою мірою, ніж міське, відчуває гніт консисторії, архієрея та благочинного [190, с. 2]. Навряд чи справдилося сподівання дописувача на те, що серед людей духовних відбувалося таке ж переродження, як і серед інших класів Російської держави, однак інші свідчення показують, що вже під час виборів до II Державної думи всередині духовенства відчувалися тенденції до відмежування від політики, намагання уникнути участі в ній. Приміром, за дорученням зібрання духовенства Могилівського повіту Подільської губ., священник Іоанн Моралевич звертався до Міністра внутрішніх справ з проханням надати священикам право делегувати замість себе на вибори псаломщиків. Прохання було обґрунтоване тим, що, з'їжджаючись в один день на вибори, священики не зможуть виконувати свій обов'язок щодо тих, хто народжує і тих, хто вмирає, – ба, навіть не зможуть просити священника сусідньої парафії підмінити. Хоча знову ж таки, роль духовенства в політичній підтримці російського землеволодіння автор листа під сумнів не ставив [131, док. 39].

Така роль духовенства не є винятковою в історії представницьких демократій епохи пізнього абсолютизму. Так, у Пруссії з 1867 р., коли було

запроваджено загальне виборче право для всіх чоловіків, католицькі священники слугували посередниками між патріотичними правочентристськими партіями та їх провінційним електоратом. Духовенство аж ніяк не вважало, що, інформуючи населення про потенційних кандидатів чи проводячи з ним настановні розмови, здійснює агітацію. У термінах середини ХІХ ст., та в контексті цього дослідження також, «агітація» мала пейоративне значення й тлумачилась як пошук особистих чи вузькогрупових інтересів. У той час сільські пастирі сприймали свою паству та державу як цілісність, інтереси котрої парламентський депутат має представляти повністю. Й незважаючи на те, що ідея таємного голосування передбачала ідею особистого вибору на основі особистих інтересів виборців, а парламент як спільноту, що репрезентує політичне і соціальне розмаїття населення, провінційні консервативно налаштовані мешканці були ще дуже далекі від подібного розуміння. Хоча кожен такий виборець самостійно подавав виборчу записку чи виборчу кулю, його вибір зовсім не усвідомлювався як політичний вибір чи як пошук захисту особистих інтересів; голос натомість подавали за достойну особу, надійного представника усієї общини.

Повертаючись до участі духовенства у виборах до ІІ Державної думи, можна відзначити, що в основі діяльності учасників з'їзду руських виборців лежала ідея консолідувати більшість населення Південно-Західного краю, тобто залучити руський народ до голосування й обрання достойних його представників, на противагу ворожим інородцям, меншинній групі національних ворогів, котра слідує вузьким революційним інтересам на шкоду інтересам православної більшості. Коли священники виголошували промови, служили молебні чи просто залучали виборців до голосування, вони бачили себе не як агітаторів, а радше як захисників народу від шкідливої агітації, від суспільних вад партійності. Це великою мірою пояснює дії духовенства й показує, що різниця між прогресивними та

консервативними групами полягала, насамперед, у розумінні виборчого процесу і політичного представництва взагалі.

Витрачені зусилля принесли тільки чотири депутатські місця для російських націоналістів – три у Волинській губ. та одне у м. Київ. Крах виборчих сподівань у Київській та Подільській губ. був пов'язаний із тим, що не вдалося створити більшість на губернському зібранні виборщиків, хоча тут руські виборці, на відміну від попередніх виборів, уклали більш відчутний опозиційний блок. Найбільший успіх був здобутий у Волинській губ., де три місця з 12 дісталися російським націоналістам завдяки складній комбінації домовленостей та підтримці СРН, зокрема його впливового лідера. Ще один правий депутат, обраний як єдиний представник м. Київ, став окремою гордістю їх електоральної кампанії, позаяк за будь-яких обставин вибори по Києву не були можливі без наполегливої агітаційної діяльності.

Жандармські звіти, котрі в Київській губ. почали вести перед виборами до Держдуми II скликання, містять мало ознак майбутньої перемоги лівих за поглядами селян. Повітові жандармські урядники звітували київському губернатору про високу активність євреїв у повітових містах, які першими почали збирати передвиборчі зібрання та першими намітили виборщиків [14, арк. 47–48, 55–57, 98–99, 141–142, 407, 420–421, 431]. Навпаки, передвиборчу активність селян та часто православних урядники оцінювали як дуже низьку й нерідко прогнозували, що вибори в їхній курії матимуть випадкові підсумки [14, арк. 47–48, 55–57, 95, 294]. Де-не-де жандарми фіксували роздачу брошур та прокламацій, однак частіше йшлося про політичні зібрання під виглядом приватних [14, арк. 47–48, 55–57, 73–74, 98–99, 110, 141–142, 409, 421, 432]. В окремих випадках звіти фіксували передвиборчу активність польських поміщиків [14, арк. 47–48, 55–57, 73–74, 98–99, 137]; також багатьом повітовим урядникам було відомо про спробу мобілізувати помірковано праву руську громадськість, щодо якої вони фіксували в окремих випадках невелику активізацію передвиборчої діяльності (Черкаси,

Умань, Чигирин), хоча частіше в жалісливих термінах відзначали її відсутність [14, арк. 47–48, 98–99, 110, 137, 141–142, 216, 294, 407, 420–421]. У картині жандармських звітів основними дійовими особами були євреї-міщани, що від імені різних лівих партій вели активну агітацію серед міського населення (Бунд, Російська соціал-демократична робітничка партія, сіоністи-соціалісти, сіоністи-революціонери [14, арк. 401]) та поляки-землевласники. Натомість селяни залишалися «безмовною більшістю», в середовищі котрої, здавалось би, не відбувалося ніякої агітації.

Перші звістки про агітацію поміж селян почали надходити вже після того, як ті обрали виборщиків, тобто на останньому етапі виборчого процесу. Лідерство в цьому взяв дворянин Іван Іванович Кириєнко, який, незважаючи на свій родовий привілей, виступив у ролі захисника селянських інтересів. Напередодні виборів він запросив до 30 селян у готель «Росія» на Хрещатицькій площі у Києві, де роз'яснював їм, що поміщики поневолили селян, що чинні порядки не дають змоги покращити їхнє становище, але що через Думу треба домагатися цього [14, арк. 147]. Відомо також, що Іван Кириєнко активно використовував легальні можливості агітації – на зборах виборщиків Київської губ. він говорив про спільність інтересів селян та робітників, а також про необхідність вироблення між ними спільної програми [251, с. 5]. Врешті, І. Кириєнко відіграв ключову роль під час самих виборів, коли звернувся до селян-виборщиків із запальною промовою про те, що земля має належати селянам, а якщо її селянам не дадуть, то доведеться брати силою [155, с. 2]. Цією промовою він привернув на свій бік, зокрема, тих 42-х селян, що в ніч напередодні виборів уклали в приміщенні клубу домовласників угоду з руськими виборцями про єдиний список селян, духовенства й російських поміщиків. За три дні виборчого губерньського зібрання селяни забалотували представників усіх інших курій і вибрали представників тільки з-поміж себе.

Південно-Західний край, один із найбагатших та найбільш заселених у Російській імперії, з високорозвиненою сільськогосподарською культурою та

хорошими освітніми закладами, з багатою історією й випрацюваною організацією громадської діяльності посилає до Думи самих тільки темних селян, – так коментувала результат виборів як російська, так і польська консервативна преса [217, с. 2; 248, с. 1; 249, с. 3]. Прізвище одного з новообраних депутатів Семена Нечитайла польська преса перетворила на загальне позначення темних неосвічених і малограмотних сільських депутатів («wybrano nieczytajłów» [249, с. 3]). Агітаційний успіх І. Кирієнка порівнювали з успіхом селянина Івана Заболотного на виборах до Першої думи від Подільської губ. [217, с. 2]. Й усі праві газети звинувачували в такому успіху виборчий закон, що віддав рішення важливих державних справ політично та професійно невідготованим селянам, банальна перевага чийх виборщиків у губернському зібранні, їх безкомпромісність та стійкість у вимозі вирішити земельне питання через розподіл поміщицьких маєтків завадила вибрати «кращі сили» регіону [153, с. 3; 248, с. 1–3].

Однак ще більше публіцистів, причому усіх переконань бентежило те, що обраних селян не можна впевнено віднести ні до правих, ані до лівих. З одного боку, як ішлося в газеті «Киевлянин», всі обрані є прибічниками порядку й значна частина з них є антисемітами; про надання євреям статусу рівноправності обрані депутати навіть не думають [155, с. 2]. Відмовляючись від коаліцій з представниками інших курій, вони заявили «Не треба ні панів, ні жидів, ні професорів» [Цит. за: 217, с. 2]. З іншого боку, усіх обраних об'єднувала вимога надати селянам землю через скасування поміщицького землеволодіння.

Така невизначеність спонукала різні політичні сили боротися за політичні позиції обраних селян. Газета «Рада» кілька днів поспіль друкувала біографії та політичні довідки про обраних депутатів, характеризуючи їх як стихійних українців, вихідців з народу, захисників українського селянства й робітництва в Думі. Сам термін «стихійний українець» вказував на те, що особа не ідентифікує себе як українця, не є учасником українського руху чи гуртків, де розвивається українська свідомість. Але разом із тим, цей термін

означав, що ця особа спілкується малоросійською, віддзеркалює інтереси більшості населення й має потенціал усвідомити свою українську національну ідентичність. «Рада» висловлювала сподівання, що обранці працюватимуть в українській парламентській групі на користь української справи [183, с. 1–2; 196, с. 3; 197, с. 3; 198, с. 3; 199, с. 3;].

Хоча декотрі з нових кандидатів справді залишилися небайдужими до української справи й розповсюджували українську літературу в своїх повітах (наприклад: «Де що про автономію України» [14, арк. 293]), найбільш активна частина обраних пов'язували себе з російськими соціал-демократами. Використовуючи Думу як майданчик для зміни законодавства, висловлюючи неприйняття тієї моделі парламентаризму, в рамках якої були обрані, вони також користувалися статусом депутата для поширення своїх ідей серед широкої громадськості. Справді, якщо агітаційна робота перед виборами велася мляво й фактично тільки на рівні агітації виборщиків, то одразу після обрання депутати почали організовувати народні мітинги, збираючи навколо себе тисячі слухачів/ок, оминаючи будь-які правила щодо організації публічних зібрань [14, по всій справі]. Ці несанкціоновані політичні зібрання привернули підсилену увагу жандармів, однак залишається відкритим інше питання: «недобачання» жандармерією політичної активності сільських виборців свідчить про випадковість результатів виборів в губернському зібранні чи про обмежений погляд на реальність з боку жандармів, котрі писали звіти? Жандарми справді часто бачили політичну дійсність у своїх повітах через призму класових та інших стереотипів, стійка віра в єврейську згуртованість змушувала звітувати про таку навіть, якщо конкретних прикладів неможливо було навести. Втім, відсутність прогнозів на перемогу селян спостерігалася й у пресі.

Найбільш правим виявився склад волинських депутатів, що став результатом домовленостей між російськими консерваторами, селянами – членами СРН і чехами-колоністами проти міщан, переважно євреїв, а також землевласників-поляків. Секретні звіти Волинського губернатора барона

Флора Штакельберга Київському, Волинському і Подільському генерал-губернатору віддзеркалюють напруженість ситуації. По-перше, скандал викликала поведінка руського активіста Петра Свешникова, котрий перед з'їздом Дубенських землевласників дорікнув кільком чехам, представникам курії дрібних землевласників, за намір укласти коаліцію з польськими землевласниками. Згідно з листом губернатора, П. Свешніков звернувся до чехів зі словами, що ті, як прибулі з-за кордону, мусять дбати про добросусідські відносини з селянами, пліч-о-пліч з якими вони живуть, тож, якщо чехи ввійдуть в блок із поляками, це призведе до неприязні з боку селян-землеробів [7, арк. 18]. Однак чеські виборці зрозуміли це так, що маршал дворянства та П. Свешніков погрожували їм, у разі блокування з поляками, примусовим виселенням за кордон або ж винищенням руками селян [7, арк. 18–18 зв.]. Врешті, чехи-колоністи стали на бік російського блоку, причому шукали можливостей для співпраці й на наступних виборах, коли виборче законодавство майже повністю витіснило їх з поля думської політичної репрезентації.

Однак основне напруження, як і під час виборів до I Державної думи, склалося внаслідок протистояння виборців із міської курії та різних груп «провінціалів». Із 40 виборщиків по міській курії від Волинської губ. було обрано 36 євреїв, причому, за словами губернатора, інші чотири виборщики-християни цілком співчували ідеям Союзу досягнення рівноправності євреїв. При цьому православне населення усіх міст Волині не виявило особливого інтересу до виборчої справи. Для прикладу, в Овручі із 2337 виборців на дільниці з'явилося 1059 осіб, з них 953 євреїв, 96 християн і 10 католиків [7, арк. 23–23 зв.].

Згідно з попередніми прогнозами Волинського губернатора, зі 196 виборщиків 115 належали до правих партій. Серед них він лічив 35 членів СРН (28 селян, 2 землевласники і 5 священників), 67 монархістів (41 селян, 8 священників та 18 землевласників) та 13 безпартійних дрібних землевласників. У групі опозиції, до якої входили решта 81 виборщиків, він

виділяв такі підгрупи: 7 німців та чехів без визначених політичних позицій, 27 польських землевласників прогресивного спрямування, 2 землевласників-кадетів, та 45 крайніх лівих; до останніх зараховувалися всі 40 міські виборщики, 3 землевласники та двоє робітників [7, арк. 24 зв.; 116, арк. 42].

Цей перелік віддзеркалює розрахунок губернатора та ті категорії, якими він описував політичну реальність Волині. Поза сумнівом, під «монархістами» мається на увазі група руських виборців із Василем Шульгіним на чолі, що була відмінною від селянської групи СРН, також по суті монархічної. Незважаючи на відмінність, яку губернатор бачив між монархістами, правими та союзівцями, вони всі вважалися коаліціантами. При цьому основна опозиція до цього блоку складалася з «крайніх лівих партій», до якої входили всі міські виборщики, обидва виборщики-робітники та три вільнодумних землевласники. Характерно, що губернатор не розписував належність представників опозиції до конкретних партій чи політичних угруповань, що свідчить про його неготовність вникати в ідеї політичної опозиції і, як наслідок, підозріливе ставлення до єврейської міської культури.

Згідно з мемуарами Василя Шульгіна, союз між руськими поміщиками та селянами склався з допомогою духовенства за майже містичних обставин. Такий союз не був очевидним, позаяк більш логічним видавався блок руських поміщиків із польськими довкола захисту класових інтересів – проти «мужика», котрий мав «грабіжницькі» плани на землю. Однак група руських поміщиків після довгих міркувань висловилися за союз із селянами. Установити контакт допоміг усе той самий архімандрит Віталій, в монастирі котрого вдруге зупинилися на час виборів селяни. Останніх він описував неначе представників з іншого світу – це були не «пейзани з пасторалі», а чистокровні хлібороби в домотканих свитках з саморобними гудзиками та застібками, в кожухах, з засмаглими темними обличчями [314, с. 43]. Відтак зустріч руських поміщиків та волинських селян В. Шульгін описував як зіткнення двох світів. Сіро-коричнева пляма свиток та кожухів охопила дві

третини кімнати; «сюртуки» з білими накрохмаленими комірами та елегантними краватками розглядали «сермяжную Русь», намагалися вгадати, що в неї на думці [314, с. 43]. Врешті, при посередництві архімандрита Віталія була досягнута домовленість про віддачу одного депутатського місця представнику духовенства, одного місця колоністам з числа чехів та німців, трьох – руським поміщикам і решти восьми – селянам [314, с. 39–46].

Історія, котру В. Шульгін подав як доленосне єднання землеробів, поміщиків і селян під проводом спільної віри та духовного наставництва, також літературно описана в його мемуарах як початок зіркової політичної кар'єри й патріотичного служіння батьківщині. Листи губернатора, втім, засвідчують, що перший волинський успіх російських націоналістів був спроектований зверху. Попередні звіти губернатора генерал-губернатору про хід виборів містять прогнози коаліцій та оцінки, що висловлюють бажаність успіху правого блоку над лівим. Губернатор відносив до заслуг архімандрита Почаївської лаври Віталія те, що абсолютна більшість вибраних селян були переконаними монархістами, здебільшого членами СРН. При цьому, Василь Шульгін зовсім не згадує про цю обставину й показує свої перемовини з архімандритом як політичну домовленість не з лідером політичної групи, підтримуваної місцевою владою, а лише як з духовним авторитетом. Губернаторські звіти також засвідчують, що місцева влада сприяла вибору певного типу селян, котрі бачилися як опора монархізму. Від СРН очікувалося проходження грамотних, «более-менее развитых», «пользующихся среди [других крестьян – О. М.] почетом», «окончивших одноклассные народные училища» [116, арк. 36 зв.].

Щодо виборів у Подільській губ., то склад виборців знову став переважно селянським, чому, до певної міри, сприяла місцева адміністрація, – через поділ виборчих округів не на користь міщан-євреїв, усунення зі списку виборщиків незручних кандидатів тощо [131, арк. 23–23 зв.; 363, с. 104–110]. Але при цьому не здобули місць і руські виборці, що також активно брали участь у перегонах. Руські виборці в Подільській губ.

прийняли відмінну стратегію від колег із Волинської губ.: замість блокування з духовенством тут мала місце спроба укласти союз із польськими землевласниками. Коли в газеті «Киевлянин» були опубліковані закиди проти такої стратегії, майбутній голова Кам'янець-Подільського союзу російських націоналістів Іван Ракович відповів, що позиції руських сил в Подільській губ. не дають змоги ігнорувати польські сили [209, с. 3]. Інакше кажучи, позиції польських землевласників були настільки міцні в Подільській губ., що російські поміщики не могли скласти їм самостійну конкуренцію, а отже мусили з ними блокуватися. Однак цей блок все одно набрав менше виборців на губернському зібранні, аніж група селян. Згідно з консервативним польським виданням «Kresy», польських виборщиків набралось 42 особи, російських поміщиків – 16, й духовенства – 17. Разом блок налічував 75 осіб. Опозицію їм склали 81 селянин, 35 міщан (з них 21 єврей, 12 руських та двоє поляків) і чотири робітники (з них двоє поляків) [248, с. 1–2]. Незважаючи на поразку, лідери подільського руського блоку Іван Ракович, Микола Чихачов, Петро Балашов, Олександр Гіжицький стали впливовими діячами й використали досвід для обрання в Державну думу III скликання. А більшість обраних до II Державної думи селян (11 осіб) взяли участь у роботі української думської громади [363, с. 146–151].

Однозначну перемогу російські націоналісти відсвяткували в м. Київ – на найскладнішій виборчій ділянці. Тут через пряме голосування проводилися окремі вибори одного кандидата, а грамотність та вища політична свідомість політичного виборця змушували партії здобувати електорат через пресу та публічні зібрання. Єдиний правий кандидат на прямих виборах від м. Київ єпископ Платон став компромісною кандидатурою між двома групами блоку: істинно руських та правопорядців. Обом політичним групам було важко домовитися про кандидатуру, перші уболівали за міського голову Василя Проценка, другі – за публіциста газети «Киевлянин» Анатолія Савенка. Вже через півроку обидва кандидати балотувалися на міських виборах до III Державної думи, коли кількість

обранців від Києва було збільшено до двох, однак на виборах першої половини 1907 р. балотувався і переміг єпископ Платон.

Анатолій Савенко в своїй колонці у «Киевлянині» пояснював цю перемогу передовсім вдалою організацію передвиборних зібрань. Він визнавав, що обиватель не читає газет і часто взагалі не володіє грамотою. Основний канал зв'язку з ним – передвиборчі зібрання. Там, де було створено більше дільничних комітетів і де проводилося більше зібрань, правий блок здобув підтримку, і навпаки – де робота велася мляво, там чекала поразка [216, с. 2]. Ця обставина, на думку автора, пояснювала перемогу в наполовину єврейських районах Подолу та Плосьької дільниці, а шлях до успіху забезпечувався розсилкою запрошень на передвиборчі збори, подвірної агітації та доставку по оселях заповнених бюлетенів [216, с. 2; 472, с. 204]. При цьому А. Савенко не брав до уваги переведення діяльності лівих партій у напівлегальне становище.

* * *

Отже, матеріали виборів до I та II Державних дум ілюструють тезу Макса Вебера з його ситуативного звіту про те, що всі економічні та державно-технічні елементи західноєвропейської цивілізації неочікувано увійшли в російське суспільство, що залишалося, за винятком верхнього прошарку, цілком архаїчним [259, с. 76–77]. Після запровадження свободи преси та зібрань у великих містах почали з'являтися різноманітні союзи та товариства, які розвинули широку агітаційну діяльність. Однак створити партійну ідеологію, котра б охопила всі прошарки суспільства, було надто складно навіть для фаворитів перших думських виборів, конституційних демократів.

Консервативні групи зорганізувалися вже на початку 1906 р. й узяли участь у виборах. Від початку можна побачити відмінність у їхній програмі від програми чорносотенних організацій. Вони мали підтримку в Києві серед прошарку освіченої публіки, проте орієнтувалися і на ширші верстви, про що свідчить апеляція до виборців «у свитці». Їхній перший електоральний досвід

був використаний вже під час виборів до II Думи, коли було скликано з'їзд руських виборців. На цьому етапі саме їхня політика знайшла відгук в імперській та місцевій владі, що проявилось, насамперед, у фінансуванні їхньої друкованої агітації, мобілізації виборців через духовенство, звуження виборчих прав окремих верств населення та організацію зібрань у великих містах. Прем'єр-міністр призначав на відповідні посади чиновників таким чином, щоб забезпечити сприяння консервативним російським силам на виборах. Проте приклад із переведенням з посади київського губернатора О. Веретеннікова свідчить також про те, що надмір сприяння вища адміністрація вважала небажаним.

Вибори до II Державної думи також засвідчують пошук електоральних коаліцій російських консерваторів. Якщо в Волинській губ. утворився міцний блок із монархістами, який зберігався упродовж всіх наступних виборів, то в Подільській губ. російські поміщики увійшли в спілку з польськими консерваторами на основі класових інтересів. Відмова від співпраці з іногородцями стала важливим етапом становлення ідеології російського націоналізму в Правобережжі, й вибори до перших двох Державних дум засвідчують, що російські націоналісти все ж вдавалися до співпраці з іншими консервативними представниками неправославного населення, зокрема польськими поміщиками.

В умовах неписьменності більшості сільського населення, присутність якого на губернських зібраннях була чималою, духовенство відіграло значну роль у мобілізації та агітації провінційного простолюду. Уже під час виборів до I Державної думи селянам пропонувалося зупинятися на час виборів у гостиницях православних монастирів, де священники вступали в контакт із ними, переконуючи подавати голоси за «правильних кандидатів». Ця практика мала продовження під час виборів до Держдуми II скликання, й більш того, з 1907 р. священники регулярно проводили молебні перед виборчими зібраннями різних рівнів, виступали з відозвами у пресі, заохочували індиферентне селянство брати участь у виборах. До цього їх

спонукали Синод, а також активісти з числа російських націоналістів, причому за священниками опозиційних поглядів стежили. Консервативні священники бачили себе не як агітаторів, а радше як захисників народу від шкідливої агітації, від суспільних вад партійності. Це великою мірою пояснює дії духовенства й показує, що різниця між прогресивними та консервативними групами полягала, насамперед, у розумінні виборчого процесу і політичного представництва взагалі.

РОЗДІЛ 3. КОНСОЛІДАЦІЯ СИЛ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ПЕРІОД РЕФОРМ СТОЛИПІНА ТА ВИБОРІВ ДО ІІ ДЕРЖДУМИ

3.1. Стратегії російських націоналістів після зміни виборчого закону 1907 р.

Звуження виборчих прав різних категорій населення під час виборів до ІІ Державної думи та підтримка, яку Міністерство внутрішніх справ надавало консервативним політичним групам, мали наслідком збільшення кількості консервативних депутатів у Думі. Однак обраних консерваторів бракувало для сформування парламентської більшості, готової співпрацювати з прем'єр-міністром. Безкомпромісність політики останнього уряду на чолі з ним та царя Миколи ІІ загострила конфлікт із лівицею, тим паче, що та мала значно радикальніші погляди на земельне питання, ніж попередня конституційно-демократична опозиція. Врешті, за бажанням царя і з указу прем'єр-міністра ІІ Державна дума була розпущена 3 червня 1907 р., після чого, в обхід парламентських процедур, був ухвалений новий виборчий закон. Влада доводила, що прямий царський указ про розпуск Думи і зміна виборчого закону цілком законні, однак громадськість та правознавці охрестили такий жест державним переворотом. Так чи інакше, виборчі зміни були втілені й докорінно змінили вплинули розстановку сил в Російській імперії, і на її західних окраїнах зокрема [261, с. 21–23; 401, с. 39–40].

За новим законом зменшилася загальна кількість депутатів із 524 до 442, знизилася загальна кількість виборщиків, а міську курію було розподілено на два розряди залежно від рівня достатку виборців. Проте важливіша зміна стосувалася пропорції між куріями – відтепер землевласники збільшили своє представництво в губернських зібраннях у півтора рази, й, таким чином, стали переважати над часткою селян, котра зменшилася майже вдвічі. Міщани несуттєво збільшили присутність у зібраннях, тоді як робітники зберегли двовідсоткову участь [226, с. 442; 261,

с. 21–23; 401, с. 40; 424, с. 233; 428, с. 8–14; 466, р. 30–31]. Новим співвідношенням виборців пояснюється відмінний від перших двох Дум депутатський склад: III і IV Державні думи було охрещено в літературі як «Думи попів і поміщиків».

Щодо Південно-Західного краю, то тут основну роль зіграли розподілення землевласницьких і міських з'їздів на національні курії. Характер поділу часто й визначав результат в складних етносоціальних політичних сплетіннях. З'їзди могли ділити на руську частину та всіх інших, польську частину та всіх інших, руських і поляків та всіх інших тощо. Цим поділом завідували місцеві губернатори, котрі відтак отримали ще більше важелів впливу на перебіг виборів. Перед третіми думськими виборами поділи курій на з'їзди, виключення і включення виборців зі списків, прогноз результатів виборів на основі аналізу ходу попередніх губернатори погоджували з Міністерством внутрішніх справ, причому комунікація велася не безпосередньо з Міністром, а з його заступником і ревним консерватором – Сергієм Єфимовичем Крижановським. Новий закон і комплекс заходів врешті принесли перемогу російським консерваторам, проте їхня політична робота з цього моменту лише почалася, адже електоральний успіх без тривкого політичного впливу залишався примарним у суспільстві, де все ще не настало повне замирення після революції.

На початку виборчої кампанії російські націоналісти організували другий з'їзд своїх виборців. Це відбувалося з відома київського генерал-губернатора та за дозволом міністра внутрішніх справ Петра Столипіна [1, арк. 7; 132, арк. 19–25 зв.; 133, арк. 20–21]. Згідно із заявкою на проведення з'їзду, його предметом було об'єднання всіх руських сил краю, обговорення виборної кон'юнктури та ставлення до іногородців. Охочим взяти участь навіть встановлювалася платня розміром в один карбованець [167, с. 3; 263, с. 1–3]. Матеріали цього з'їзду не були широко опубліковані, й консервативний «Києвлянин» не передав звіт наради.

Листування між заступником міністра Сергієм Крижановським, Київським генерал-губернатором Володимиром Сухомлиновим, Волинським губернатором Флором Штакельбергом і руським землевласником та скандальним активістом Миколою Добриніним свідчить, що на з'їзді руських виборців були ухвалені проекти поділів виборчих курій на національні зібрання, котрі потім були представлені губернаторам. Проте, якщо заступник міністра і російські націоналісти лобювали якомога сприятливіший для націоналістів поділ курій задля досягнення перемоги правих сил, то губернаторам і генерал-губернатору йшлося також про баланс сил в регіоні, про те, щоб не накликати ворожнечу одних національних сил проти інших, – як про це часто говорилося в документах [1, арк. 1–3; 132, арк. 19–20 зв.; 428, с. 27–28, 59; 472, с. 197]. Виправдовуючи рішення Волинського губернатора ділити тільки три повіти на національні відділення в землевласницькій курії, генерал-губернатор писав, що в інтересах російської державності було проведення «ширих» та «проникнутих розумним стремлінням до блага Росії» представників, а не тих, хто сліпо наслідує програму СРН; й що єдиний мотив такого поділу – це страх перед згуртованістю польських поміщиків внаслідок нездатності самотійно загітувати своїх прихильників [1, арк. 3–4; 132, арк. 23–24].

Але Волинському губернатору довелося поступитися: з 12 повітів тільки два залишилися без поділу на національні курії (Кременецький і Заславський), тоді як в усіх інших поляки голосували окремо від руських та інших національностей. Зібрані статистичні дані й розрахунки дали бажаний результат [1, арк. 7–10, 15–17 зв.; 132, арк. 19–25 зв.]. Окрім поділів на курії, на з'їзді руських виборців відбувалося також призначення відповідальних за мобілізацію руського землеволодіння при співпраці з духовенством у кожному повіті; для цього завдання назначалися відповідальні по повітах [428, с. 27–28, 59]. Створювалися повітові й місцеві комітети, що мали в умовах нового законодавства провести агітацію так, щоб забезпечити очікувану перемогу. Завданням з'їзду руських виборців було використати

надані їм можливості, згуртувати власні сили та розгорнути агітаційну діяльність, маючи при собі списки виборців, поділи на курії і тому подібну інформацію. А це, своєю чергою, передбачало використання духовенства для мобілізації дрібних землевласників, явку на вибори великих руських землевласників, агітацію проти польських землевласників та виборців з міської курії, поширення друкованої інформації.

Результат і хід виборів до III Державної думи відрізнявся від попередніх двох кампаній не лише через те, що змінилося законодавство, а й також через зміну загальної політичної обстановки – припинення селянських бунтів, арешти «революціонерів», падіння авторитету конституційних демократів як опозиційної сили тощо. Якщо в попередніх двох виборчих кампаніях селянство не займало якоїсь однозначної позиції щодо виборів, але активно долучалося до електорального процесу, то тепер публіцисти та жандарми відзначали в його середовищі різкий спад інтересу до виборів як таких [37, арк. 5; 38, арк. 3].

Індиферентність стала характерною і для інших груп виборців. Згідно з даними ґрунтовного дослідження виборів до III Думи Володимира Попика, загальна кількість виборців, що мали право брати участь у виборах, й що фактично з'явилися на зібрання, різко впала. Приміром, на міських виборах у Києві загальна кількість осіб з правом голосу скоротилася із 26,6 тис. під час II виборів до 19 тис. під час III виборів [428, с. 48]. Чимало осіб із правом голосу не взяли участі в виборах через те, що поліція не вручила їм повісток, за якими вони могли отримати бюлетень. У Житомирі поліція не роздала 2500 повісток, у Кам'янці-Подільському – 400, в Києві точна кількість нерозданих невідома, однак 2300 осіб звернулися за повітками особисто, а отже, нерозданих було значно більше [428, с. 48]. Також адміністрація затримувала опублікування списків виборців, що скорочувало терміни оскарження невнесення у списки (Київський, Васильківський, Липовецький, Черкаський, Звенигородський повіти) [240, с. 1; 428, с. 48]. Власників дешевих квартир, котрі не обкладалися спеціальним податком, включали в

списки виборців тільки після подачі спеціальних заяв та довідок, що засвідчували тривалість винайму квартири, не меншу, ніж рік [428, с. 47].

Кількість дрібних землевласників, що взяли участь у виборах до III Думи, виявилася особливо низькою. Цікаво, що в Київській, Подільській та Волинській губ. явка селян становила вищий відсоток, ніж на Лівобережжі: 42% у Подільській губ., 38% у Київській, 13% у Волинській, порівняно з 9,12% усього по Україні. При цьому абсолютну більшість вибраних уповноважених з-посеред неповноцензовиків у відділенні дрібних землевласників становили священики [5, арк. 7; 200, с. 1]. За даними В. Попика, таких в Подільській губ. було 493 із 508, в Київській – 391 із 464, у Волинській – 282 із 345. Разом із тим, зросла частка дворян у землевласницькій курії – до 59,2% всіх виборців у землевласницькій курії в Подільській губ., до 49,5% – у Київській, до 24% – у Волинській. Загалом, монархісти, праві та націоналісти отримали перемогу в землевласницькій курії в усіх українських губерніях, окрім Катеринославської й Таврійської [428, с. 60–61]. Це забезпечило впевнену перевагу на губернських виборчих зібраннях, однак склад міської та волосної курій В. Попик визнає теж правим за політичними поглядами. У міській курії цього було досягнуто за рахунок «контрреволюційного елемента», що становив основу електорату – власників нерухомості, торгово-промислових підприємств, платників основного промислового податку, заможних квартиронаймачів, чинних та відставних чиновників [428, с. 48–49]. Що ж до волосної курії, то тут, подібно до дрібних землевласників, упав інтерес виборця до Державної думи і виборів до неї. Також В. Попик із посиланням на В. Леніна, відзначає, що належність до правого монархічного табору більшості селянських депутатів не була до кінця усвідомленою й радше селяни «маскувалися» під правих, аби не створювати ситуацію конфлікту із місцевою адміністрацією [428, с. 44] – теза, що однозначно підтвердиться на виборах до IV Думи.

Окрім відмови від коаліції з польськими землевласниками (детальніше див.: Розділ 3.2.) і поділу на курії для забезпечення переважання руських

виборців у містах, свідомими зусиллями місцевої адміністрації та російських націоналістів було відсторонено від реальної боротьби чеських та німецьких колоністів. З цього приводу на ім'я Столипіна чехи Острозького повіту Волинської губ. вислали листа-прохання з багатьма десятками підписів, де протестували проти рішення губернатора віднести їхні голоси до селянської курії. Хоча більшість їхніх наділів були достатньо малими, селянський уклад завжди був чужий чеському характеру – йшлося в листі. Участь у селянській курії однозначно принесла б їм поразку, тоді як участь у відділенні дрібних землевласників, як це було на виборах до попередніх двох дум, дала б шанс претендувати на одного свого депутата – на більше чеські колоністи не претендували. Що характерно, в листі висловлювалася повна лояльність до влади й уживалися звичні для російського націоналізму звороти. Автори пояснювали, що в разі відсутності чеських голосів на виборах польсько-єврейський блок має всі шанси подолати партію руських землевласників у губернії. З цього видно, що активісти з чеських колоністів також сподівалися на блок із руськими виборцями й намір останніх здобути електоральну перемогу над усіма іногородцями краю, вочевидь, не був для чехів передбачуваним [132, арк. 6–6 зв.]. Цей випадок є прикладом того, що міжнаціональна консервативна коаліція була можлива, однак руські націоналісти свідомо вирішили не блокуватися з іншими не-руськими групами.

Тим часом, між представниками не-руського блоку виникли суперечки: чи варто брати участь у таких виборах взагалі. Значна частина польських виборців відповіла на цей виклик неявною та демонстративним покиненням зібрання [16, арк. 25–25 зв., 37–38; 132, арк. 13–14 зв.; 428, с. 65]. Інша позиція полягала в тому, що навіть за таких несприятливих умов треба використовувати електоральну площадку – для популяризації своїх ідей. Цієї лінії дотримувалася газета «Рада» [177, с. 1], подібно ставилися до виборів соціал-демократи. Блокування різних етнічних груп, як і раніше, було можливе у випадку коаліції з конституційними демократами, котрі все ще

претендували на депутатські місця в Думі. Проте чи резонно було блокуватися між собою етнічним консервативним групам поляків, чехів, євреїв в умовах, коли головні коаліціанти, руські консерватори, дали відсіч таким намаганням? Негативну відповідь на можливість такого блокування ці групи дали під час виборів до IV Державної думи, тоді як вибори 1907 р. до III Думи залишили їх ошелешено спостерігати власну поразку та розквіт російського націоналізму.

Врешті-решт, правобережні губернії дали в Думу найбільшу кількість консерваторів і чорносотенців, причому останнім відійшли місця здебільшого з селянської курії та відділення дрібних землевласників (священики). З цього приводу в газеті «Рада» була опублікована стаття, де піднімалося ключове питання: «Невже Україна правіша од всіх інших країн російської держави?». Це явище публіцисти пояснювали етнічною строкатістю регіону: якщо в центральних губерніях боротьба велася тільки на підставі матеріальних інтересів між паном та селянином чи робітником, то на Правобережжі чорносотенцям дуже легко було роздмухувати давню ворожнечу між українцями, з одного боку, та поляками і євреями – з другого [151, с. 1].

Якщо на губернських виборах праві та націоналісти здобули впевнену перемогу, то прямі вибори від м. Київ традиційно були ареною затятої боротьби. Вибори до II Державної думи дали кандидата-націоналіста єпископа Платона, – можливо із цим пов'язане збільшення за новим законом кількості кандидатів від Києва на III виборах до двох депутатів. Відтепер вибори у Києві ділилися на дві курії, загальна кількість виборців зменшилася із 26 тис. до 19, а їх склад став менш демократичним. Окремо від виборів у місті були відсторонені фактично всі робітники, що стало наслідком складних маніпуляцій зі списками, особливими умовами участі в виборах, стислістю часу на оскарження права участі [428, с. 48]. Проте ніякі обмеження не давали можливості здобути повну перемогу, адже київські виборці були більш політично заангажованими і, всупереч провладним

силам, активно діяла опозиція. Фактично, з цих виборів можна говорити про історію російського націоналізму як організованої сили, котра вела агітацію за свою, дедалі більш виразну програму.

Претендентів було декілька, головними з яких стали націоналісти та конституційні демократи по обидвох куріях, але кандидати від чорносотенців і соціал-демократів теж брали участь. Кожен з них набрав незначну кількість голосів, причому дії кандидата від чорносотенців Федора Постного свідчать про те, що він був технічним кандидатом націоналістів – його гумористична газета «Киевская дубинка» насправді агітувала виборців голосувати за них [145, с. 2], а сам він після виборів подавав скарги в виборчий комітет, у котрих відстоювалися насправді не його інтереси, а інтереси кандидатів-націоналістів [22, арк. 18]. Згідно з повідомленням газети «Рада» губернська адміністрація не дала жодного дозволу на проведення електоральних зібрань опозиційним партіям, тоді як праві навпаки – організовували свої зібрання в різних міських дільницях на кожному з етапів виборів («Збираються на день по кілька разів») [149, с. 1]. Це, однак, не означало припинення електоральної боротьби опозиції, – радше вона почала діяти у напівпублічний та напівлегальний спосіб, публікуючи пародії на кандидатів-націоналістів, проводячи політичні збори під виглядом вечорниць, тощо [163, с. 2; 312, с. 9–14].

По другій міській курії вибори стали не менш напруженими. Кандидатом від конституційних демократів був історик європейського Середньовіччя та Реформації Іван Лучицький. Його кандидатуру підтримували, зокрема, й українські поступовці, для яких І. Лучицький став врешті представником українських інтересів у Державній думі, хоча на його низьку активність у цьому руслі згодом було чимало нарікань [312, с. 82, 215]. На міських виборах до III Державної думи він набрав 6155 голосів, випередивши російського націоналіста Анатолія Савенка з 6076 голосами. При цьому, відчутну більшість голосів за останнього віддали виборці Подільської, Печерської, Лук'янівської та Плоської дільниць [118, арк. 264]

(Див.: Додаток Д.). Якщо у випадку Печерського району, де мешкала найбільша кількість чиновників та осіб з високими статками, такий результат не викликає подиву, то більшість голосів у знаних як єврейських Подільській та Плоській дільниці, а також в робітничій околиці Лук'янівки стали більш неочікуваними. Це можна віднести як на рахунок урізання «єврейських голосів», так і на рахунок низової агітації націоналістів. «Рада» описувала виборців А. Савенка як дрібних крамарів, селян і темних робітників [161, с. 1]. Варто відзначити, що в обидвох куріях кількість голосів за кожного з основних кандидатів розподілилася приблизно порівну й фінальний результат окреслився тільки після кількатижневих баталій усередині виборчих комісій, де переглядали всі недійсні бюлетені [22, арк. 7–18].

3.2. Спроби співпраці між російськими і польськими консерваторами

Незважаючи на тривалу антипольську політику Російської імперії в Південно-Західному краї й зусилля польської еліти відновити незалежність Речі Посполитої, між російськими націоналістами й польськими консервативними колами всерйоз розглядалися можливості співпраці на основі класових інтересів. Вибори до III Державної думи поклали край цим намаганням, як і взагалі готовності російських націоналістів до коаліцій з іншими політичними групами етнічних меншин. Польські сили виявилися аутсайдерами електорального процесу, а результат виборів змусив їх надалі перейти у відкриту опозицію до провладної руської більшості, хоча навіть пізніше, під час виборів до IV Думи, ідеї поновити цю співпрацю все ж час від часу виникали в стані російських націоналістів.

Перші відчутні спроби поляків укласти союз були здійснені після виборів до I Державної думи. Після Революції 1905 р. вперше було отримано дозвіл на видання щоденної газети польською мовою у Києві. «Dziennik Kijowski», головним редактором якого невдовзі став амбітний випускник паризької Вищої школи політичних студій Йоахім Бартошевич, проводив

курс на сталу помірковану розбудову російського парламентаризму. Газета стала рупором Націонал-демократичної партії (*Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe*), котра відсторонювалася від головних протагоністів революції – російських конституційних демократів та інших опозиційних угруповань і висувала вимоги рівного представництва в Державній думі всіх націй та структурних можливостей для згуртування і покращення становища поляків Російської імперії, й врешті автономії Польщі у складі імперії [480, с. 257–278]. Заперечуючи антисемітизм, партія та газета виступали проти можливих блокувань на виборах із єврейськими міськими виборцями [462, с. 103–107]. Така позиція була близька до політичних переконань руських консерваторів й на цьому ґрунті виникли перші коаліції – у низці повітів Волинської губ. польські виборці ввійшли в союз із руськими, внаслідок чого було обрано до Думи 5 представників польської націонал-демократії, й, зокрема, титульний публіцист «Dziennik Kijowski» Влодзімеж Грохольскі [394, с. 283–284; 479, с. 85–87] (Див.: Розділ 2.2).

Раніше, перед виборами до II Державної думи, на першому з'їзді руських виборців питання співпраці з поляками стало одним із основних предметів дискусій [285, с. 12–17, 67–76]. Попри взаємне бажання представників обох національних груп досягти спільних домовленостей у середовищі як руських, так і поляків були, умовно кажучи, націоналістичні настрої, що демотивували учасників від співпраці. Згідно із доповідною запискою невідомого автора, написаною для Міністерства внутрішніх справ із канцелярії Київського генерал-губернатора, край співпраці поклали поляки на з'їздах в Житомирі та Києві, де було прийнято рішення більшості не співпрацювати з руськими наперекір групі лояльно налаштованих землевласників [1, арк. 55 зв. – 59]. Інші джерела, в тому числі руського походження, вказують на небажання руських співпрацювати з поляками через побоювання щодо їхньої потенційної нелояльності. Врешті, коаліція склалася ситуативно – якщо у Волинській та Київській губ. російські націоналісти знехтували пропозиціями польських виборців-землевласників

щодо блокування [250, s. 5; 314, с. 39–40], то в Подільській губ. блокування врешті й відбулося, хоч і з обмеженим електоральним успіхом [209, с. 3; 248, s. 1–2].

Чергова, на цей раз невдала, спроба консолідації зусиль польського та російського поміщицького землеволодіння Південно-Західного краю відбулася перед виборами до III Державної думи. Претекстом послугувала вказівка з резолюції руських виборців вступати в електоральну коаліцію тільки з тими не-руськими, котрі сповідують такі самі державницькі цінності [3, арк. 55–59; 314, с. 21–22]. Важливість для польських землевласників досягти домовленості з потенційними партнерами, російськими консерваторами, стимулювала перших заснувати нову партію, котра б не висувала на перший план питання автономії Польщі у складі Російської імперії. Програма Польської партії в Україні, Поділлі та Волині (*Stronnictwo Polskie na Ukrainie, Podolu i Wołyniu*) акцентувала увагу на меті покращення побуту і всестороннього розвитку всіх верств польського населення на монархічно-конституційних засадах [184, с. 1; 245, s. 2–4]. Ішлося лише про інтереси трьох правобережних губерній, – термін «на Ukrainie» вживався поряд з його синонімами «gubernia kijowska» і «Ukraina przeddnieprzańska», що означало умовний розрив із політичними силами литовських та білоруських губерній, а також польськими групами з-за кордону.

Окремо в програмі зазначалася бажаність співпраці з «найсвітлішою та найнеупередженішою» частиною руського населення «на підставі захисту спільних економічних справ перед вчинками революціонерів» [245, s. 13]. Також відзначалася потреба вирішити аграрні питання з дотриманням права власності на землю, бажаність переходу до загального виборчого права як такого, що дасть польській меншості змогу бути краще представленою в виборчому органі, розширення органів місцевого самоуправління тощо [184, с. 1; 245, s. 2–4].

Консолідовані зусилля цієї партії не дали бажаного результату. Як передавала газета «Kresy» в підсумковій статті про вибори до III Державної

думи, де з сумом констатовалося відсутність бодай одного польського депутата від Південно-Західного краю, – в кожному з повітів поляки намагалися укласти домовленість із руськими землевласниками, проте без успіху. Всюди руські виборці вступали блок із православним духовенством, і що однією з кардинальних умов руського блоку є відмова від коаліції з поляками [247, s. 2]. У цій же статті повідомлялося, що поляки вирішили все-таки не бойкотувати вибори, позаяк вони вважають себе лояльною політичною силою краю, що стоїть на засадах російського конституційного монархізму [247, s. 2].

Однак звіти адміністративного походження все-таки фіксують неявку поляків деяких повітів на виборчі зібрання у своїх куріях, що навряд чи могла бути стихійною. Так, наприклад, у Житомирському повіті в курії дрібних землевласників та священників на з'їзд представників польської національності з 807 виборців не прийшов ніхто; аналогічно жоден поляк не прибув на вибори в тій же курії у Новоград-Волинському повіті (усього виборців значилося 283). У деяких повітах, приміром в Луцькому, на вибори з'явилося 12 поляків із 103 [132, арк. 13–14 зв.]. Іншим способом опротестувати несприятливу для польського землеволодіння ситуацію були письмові скарги. Подільський комітет польських виборців надіслав на ім'я П. Столипіна скаргу про те, що поділ на національні з'їзди в цій губернії виявився несправедливим відносно реальних масштабів польського землеволодіння [247, s. 2]. Подібні скарги були надіслані також від польських виборців Волинської губ. Зокрема, в переліку «допущених неправильностей» значилися такі: поділ на національні з'їзди, що не відповідав реальним масштабам землеволодіння, політичні промови священників перед зібраннями проти іногородців, навмисна ізоляція виборців-селян, що з'їхалися на губернське зібрання в Житомир, у монастирському дворі лідером СРН архимандритом Віталієм (аналогічна практика до попередніх виборів) [116, арк. 26–36].

Провал проекту співпраці між польськими та російськими консерваторами під час виборів до III Державної думи не позначив остаточного припинення електоральної співпраці. Річ у тім, що окрім виборів до Державної думи провінційне польське дворянство брало 1909 р. участь у виборах до Державної ради та до земств. В обох випадках політика П. Столипіна та російських націоналістів полягала у обмеженні електоральної участі поляків, проте в першому випадку цар Микола II не допустив зміни електоральних правил. Це дало перевагу польським дворянам у передвиборчих зібраннях за рахунок згуртованості їх кіл; проте вибрано було компромісну кандидатуру – графа Олексія Бобринського, що ідентифікував себе як руського, однак з тактичних міркувань був вигідний для польських дворян [477, р. 78–79].

Остаточний розрив між польськими й російськими консервативними колами в питанні виборів мав тривалий резонанс – якщо в польській пресі ця невдача описувалася в трагічних термінах як провал усього російського конституціоналізму та неможливість репрезентувати інтереси найбільш культурної частини Південно-Західного краю, то в руській пресі однозначно святкували перемогу над засиллям інородців у краї та відродження його руських сил. Проте характерно, що до кінця думського періоду газета «Dziennik Kijowski» проводила політику згуртування польських виборців. Жодного разу публіцисти не закликали бойкотувати вибори, мовляв, аби польська згуртованість все одно залишалася чинником, з яким іншим електоральним групам доводилося рахуватися. Так само, йшлося в цих газетах про потребу згуртування всіх польських соціальних класів краю, щоб вибудувати міцнішу єдність [479, s. 83–95].

Остання ідея об'єднати зусилля польських та російських землевласників у справі виборів до Державної думи надійшла від Дубенського повітового маршалка дворянства Прибильського 1912 р. Він обговорював із міністром та заступником міністра внутрішніх справ можливість створення нової більшості у Південно-Західному краї, яка б

об'єднувала російських і польських поміщиків, а також чеських колоністів [5, арк. 1–12]. Утім, цю ідею не було підтримано – за шість місяців до виборів Київський генерал-губернатор попросив Волинського губернатора пояснити Прибильському, що російські поміщики мають співпрацювати з православним духовенством, а не об'єднуватися з іногородцями [5, арк. 1–12].

3.3. Київський клуб російських націоналістів: соціальний склад і думська діяльність

Електоральний успіх не означав міцної підтримки в масах – про це знали навіть творці виборчої системи. Успіх російських націоналістів на виборах до Думи радше став початком кампанії із популяризації власних ідей. З цього приводу, з ініціативи А. Савенка та інших сподвижників Петра Столипіна 19 березня 1908 р. офіційно було засновано Київський клуб російських націоналістів (ККРН). Серед політичних цілей, таких як розвитку руської національної самосвідомості, досягнення мирного політичного та культурного розвитку Росії, боротьбою з космополітизмом, клуб також пропагував боротьбу з «українофільством» та «польським натиском» [292, с. 5].

Формально клуб був непартійною організацією, проте серед його членів налічувалося в різний час до 11 членів Державної думи, до 4 членів Державної ради, до 14 гласних міської думи, 4 губернських голів дворянства, а також Київський губернатор. Хоча лідер Анатолій Савенко та деякі інші активісти тримали прапор російського націоналізму, серед членів клубу були також монархісти (лідери партій), октябристи й безпартійні [51, док. 94; 292, с. 5; 293, с. 35]. Демонстративна аполітичність, звісно, означала глибоку політичну заангажованість, адже через культурні заходи формувався політичний проект, а електоральні та думські справи завжди були у центрі уваги [293, с. 35]. Організаторська робота покладалася на Комітет клубу, куди входила низка відомих політичних активістів, зокрема, майбутній голова Московського комітету з друку (цензор) Олексій Сидоров, магнат

Дмитро Чихачов, професор класичної філології та історик-візантиніст Юліан Кулаковський та інші [292, с. 6–7]. ККРН винаймав приміщення у клубі домовласників й від початку до кінця існування позиціонував себе як самоокупний. Гроші на його існування надходили від приватних пожертвувань та меншою мірою членських внесків, фінансування з секретних фондів МВС всіляко заперечувалися, хоч підозри регулярно виникали [292, с. 26–27; 295, с. 34–35, 206–207, 210–211, 216–217; 394, с. 39; 435, с. 73]. В клубі проводилися загальні зустрічі приблизно двічі на місяць на різні теми, від політики та націоналізму до рефератів на історичні теми та музичних концертів. При клубі діяла бібліотека, яка вже в перший рік існування нараховувала 229 томів [292, с. 9], а звіти про діяльність клубу видавалися у щорічних збірниках, де містилися конспекти виступів та дискусій, список усіх членів та членкинь клубу, інформація про склад і зміни в складі комітету, підготовані в клубі офіційні документи й законопроекти, листи-привітання найвищим особам держави та від найвищих осіб, річний бюджет тощо. Ці збірники дотепер є основним історичним джерелом вивчення діяльності київських російських націоналістів.

Із 1909 по 1913 рр. загальна кількість членів клубу зросла з 329 членів до 737, однак приріст відчутно сповільнився після вбивства П. Столипіна 1911 р. та зміни політичного курсу нового прем'єр-міністра В. Коковцова. Згідно зі списками членів клубу, куди вони записували дані про себе самостійно, найпомітнішими соціальними групами були домовласники, землевласники, купці, професура та керівники закладів освіти, службовці державних, комерційних і громадських закладів, відставні військові, лікарі й працівники вільних професій, лідери монархічних партій (Див.: Додаток В.1). Окрему групу становили вищі чиновники Південно-Західної залізниці, загадкова роль яких відзначалася в науковій літературі [336, с. 237; 466, р. 89]. Справді, їхні інтереси не були представлені ні в щорічниках, ані в інших титульних виданнях клубу, а 1913 р. А. Савенко приватно просив колег мобілізувати залізничників, щоб провести вигідне для нього рішення;

це нашо вхує на думку, що поза тим їхня участь у діяльності зазвичай не була особливо активною [16, арк. 41]. Жінки становили в різний час до 10% у ККРН. Більшість із них не зазначила професійної, майнової чи станової належності в картках членства; ще частина з них визначила себе через сімейний зв'язок із чоловіком/батьком, проте невелика кількість все ж позначили себе як професійно зайнятих у тій чи іншій сфері (зазвичай вільні професії) (Див.: Додаток В.1).

Незважаючи на те, що збереглися списки членів із зазначеними особисто соціальними ідентичностями, в літературі немає однозначного погляду на соціальний характер клубу. Згідно з поглядами американського дослідника Роберта Едельмана, базою російських націоналістів було дворянство з західної частини Російської імперії. В його розумінні економічна та політична позиція дворян-землевласників значно похитнулася задовго до 1905 р. у зв'язку з низкою модернізаційних чинників. Через те, що держава втратила здатність захищати їхні інтереси, дворянам-землевласникам довелося об'єднуватися політично [466, р. 2–6, 11–19]. Інша американська дослідниця Фейт Хілліс піддала погляди Р. Едельмана критиці через ігнорування ним міського аспекту діяльності ККРН [337, с. 23 (виноска)]. Кількість домовласників, купців та взагалі містян була значно вищою за кількість провінційних землевласників, хоча роль останніх все ж залишалася значною. Поряд із тим дослідниця пише, що в ККРН була достатньо значна кількість робітників, що, ймовірно, має підтверджувати широту і розмах російського націоналізму [472, с. 217]. Проте дані списків не дають цьому підтвердження – зачислені як працівники Південно-Західної залізниці належали до неробітничих професій, а декілька фактичних робітників були також лідерами праворадикальних організацій, на основі чого власне й вступили до клубу.

Соціальний характер клубу радше визначався не кількістю тих чи інших представлених груп й навіть не стільки їхньою участю в діяльності клубу, скільки електоральними амбіціями: закріпити успіх попередніх

виборів у місті та провінції, забезпечити міцні позиції до наступних виборів. У цьому відношенні як провінційних землевласників, так і міських виборців важливо було згуртувати. Про те, що до клубу входили тільки особи з правом голосу у землевласницькій (відділення великих землевласників) та міській куріях, а також дехто з їхніх дружин чи доньок, свідчить і заборона вступати в клуб певним категоріям еліти без права голосу – чинним військовим, студентам, особам віком до 25 років. Незважаючи на електоральні амбіції, сам клуб російських націоналістів не намагався розширити свою діяльність на робітничу і волосну курії. Відкриваючи відділення в Кам'янці-Подільському, Чернігові та Черкасах, російські націоналісти не знижували вартість членських внесків нижче, ніж у 6 карб. на рік, а отже створювали фільтр дрібним землевласникам, селянам і робітникам щодо вступу.

Свою публічну думську діяльність депутати-націоналісти почали з опонування проекту 37 депутатів про викладання українською мовою в початкових школах. Приводом до цього послужили попередні успіхи українських діячів у революційний період, зокрема, щодо визнання Академією наук української мови як окремої від російської, а також дозвіл Синоду на використання української як додаткової мови роз'яснення в подільських духовних семінаріях [358, с. 325–329]. Ключова теза авторів – українська зрозуміліша мешканцю Малоросії, а отже він/вона краще засвоюватимуть навчальний матеріал, що в цілому має покращити рівень грамотності та культурності в краї. Згідно зі щоденником Євгена Чикаленка, серед депутатів, що подали законопроект були троє священників, обраних від Київської губ., правих і націоналістів за поглядами – Олександр Трегубов, Костянтин Волков та Віктор Солуха. Всіх їх Є. Чикаленко описував як «зовсім свідомих» українців, декотрих навіть із досвідом участі в семінарських «громадах», однак на гадку Є. Чикаленка, ті змушені були притихнути після того, як їх настрахали архієреї [293, с. 66–68; 312, с. 214]. Врешті-решт, київські російські націоналісти консолідовано виступили проти законопроекту, підготувавши резолюцію. У ній відкидалося те, що російська

мова є чужою для мешканців імперського півдня, стверджувалося, що освіта на малоросійському діалекті ускладнюватиме трудову міграцію й що врешті цей проект має політичну мету створення самостійної України, а отже несе явну загрозу сепаратизму [256, с. 343–356; 292, с. 30–37]. Державна дума проголосувала проти цього законопроекту й це російські націоналісти зарахували собі як першу державну перемогу.

В аграрному питанні діячі ККРН підтримували аграрну політику Петра Столипіна, однак бачення економічного розвитку чимало з них сформували задовго до початку його реформ. Передовсім ідеться про праці професорів політекономії Університету Святого Володимира Миколи Цитовича (ректор у 1905–1917 рр.), Дмитра Піхна та інших. Свого часу вони відкинули соціалістичні та марксистські ідеї, що обумовило їх більш консервативну позицію, ніж у їхніх колег із московських та петербурзьких університетів. Загальна теза, яка повторювалася в роботах, статтях і виступах ККРНівців, – засоби праці, тобто земля й капітал, мають належати тим, хто зможе найкраще використовувати ці засоби, зберігаючи та примножуючи їх виробничу силу [286, с. 45; 310, с. 1–43; 311, с. 1–62]. У політичних термінах це означало, що земля та капітал мають надалі перебувати у володінні великих поміщиків.

Нові способи сівозміни, удобрення та зволоження, заміна дерев'яних сох на плуги з металевими деталями, машинізація виробництва, елеватори та цукропереробні заводи, кредитування для збуту збіжжя – використання цих нововведень відкривало наприкінці XIX ст. можливості отримання надприбутків, однак тільки за умови правильного управління й достатньої кількості землі для отримання продукції. Хоча експорт збіжжя та цукру був найбільшою статтею прибутків усього регіону, далеко не всі поміщики Правобережжя перейшли до новітніх практик, не кажучи вже про селян та дрібних землевласників, котрі не мали ні коштів, ані відповідних знань для інвестицій в сучасний реманент [426, с. 12–21; 466, р. 11–19]. Землевласники – члени ККРН представляли, однак, новий тип аграріїв. Петро

Балашов, Федір Безак, Дмитро Чихачов, Сергій Богданов, Володимир Бобринський, Павло Крупенський, Василь Шульгін успішно вели господарство, поєднуючи це з політичною діяльністю [1, арк. 31–33; 466, р. 40–41].

Бунти 1905–1907 рр., щоправда, змусили поміщиків рахуватися з селянськими інтересами, навіть якщо вони далі не визнавали реальну здатність селян ефективно господарювати. Вже перший з'їзд руських виборців показав підтримку Столипінської програми. Якщо у великоросійських губерніях його заходи спрямовувалися на скасування общин та укріплення індивідуальних домогосподарств, то в українських губерніях проблемою було малоземелля індивідуальних домогосподарств (общинна форма існувала тільки де-не-де в Харківській та Херсонській губ.). Орієнтуючись на пруський варіант створення класу заможних хуторян (юнкерів) та пролетаризації сільської бідноти, П. Столипін запровадив програму кредитування придбання землі та масового переселення збіднілих селян у Туркестан, яка в наслідку охопила майже 1 млн. осіб [426, с. 29–33, 43–49]. Столипінська програма реформ опиралася на варіанти пруського та американського аграрного капіталізму й принесла певні зміни на краще, однак, якщо пролетаризація селянства в Пруссії та фермерська колонізація американських прерій тривала багато десятиліть, то за кілька років столипінських заходів суттєвого прориву не сталося – селяни й надалі залишалися невдоволеними нерівністю земельних ресурсів, а клас заможних хуторян, усупереч очікуванням П. Столипіна та його сподвижників, не переріс у консервативну опору для уряду [426, с. 52–55].

Іншою великою програмою політичних перетворень П. Столипіна та київських націоналістів було запровадження інституту земств у Західних губерніях – Київській, Волинській, Подільській, Мінській, Вітебській і Могилівській. Коли земства створювалися по всій імперії 1864 р., в цих регіонах було залишено старі інститути прямого бюрократичного управління з метою не допускати польських поміщиків до владних ресурсів і політичних

зібрань. Після 1908 р. російські поміщики висунули проект земств, згідно з яким запевнялося домінування росіян – голова, половина членів та найманих працівників мали бути росіянами, окремо відводилися квоти для православного духовенства. Після відправки депутації до царя, агітаційної кампанії в пресі, проведення закону в Державній думі та внесення поправок до нього, 29 березня 1910 р. київські націоналісти добилися затвердження західних земств й невдовзі взяли участь у виборах до них, отримавши там впевнену перемогу не тільки над польськими поміщиками, а й над селянами [282, с. 96–136; 293, с. 49, 57–58, 91–93, 141–208; 294, с. 57–58; 466, р. 106–110, 136; 472, с. 230–233, 240–243; 494, р. 131–151].

Ще одним втіленням законопроектів націоналістів було виділення з Царства Польського і приєднання до Російської імперії Холмської губ. Від початку діяльності ККРН через дочірню організацію під керівництвом графа Володимира Бобринського «Галицко-русское общество» ККРН всіляко сприяв відновленню «русського духу» на територіях, які його члени називали не інакше як Галицька Русь, Прикарпатська Русь і Холмська Русь. ККРН оживив старий проект із 1860-х рр.: виділення Холмщини з Привіслинського краю в окрему губернію, що мало захистити від польських, католицьких і греко-католицьких впливів. Останнє передбачало велику місіонерську роботу – після 1875 р., коли греко-католицьку церкву приєднали до Російської православної у цьому регіоні, більшість населення таємно сповідувала греко-католицьку віру. Ініціатор проекту член клубу єпископ Холмський Євлогій (Георгієвський) провів масштабну кампанію в столичній і регіональній пресі, яка ознайомлювала громадськість із регіоном (далеко не всім було відомо, де розміщена Холмщина), популяризувала уявлення, що більшість населення становлять руські, й загалом презентувала Холмщину як забутий та пригнічений аванпост російського народу. Проект було затверджено 23 червня 1913 р., після чого той самий Євлогій, тепер уже архієпископ, очолив Холмську єпархію і взяв активну участь у її політичному житті [281, розділ 14]. Характерно, що навіть сам пропагандист

проекту єпископ Євлогій пізніше розчарувався в цій діяльності й описав у мемуарах імперську політику як каральну і нечутливу до місцевих особливостей. Разом із тим, виділення Холмської губ. з Царства Польського внесло більший розкол між руськими та польськими консерваторами й поклато край будь-яким надіям на відновлення бодай тактичної взаємодії [282, с. 33–96; 294, с. 32–35; 494, р. 172–192; 495, S. 467–484].

Діяльність російських націоналістів як на рівні Державної думи, так і на рівні локальної політики Правобережжя формувалася під впливом поглядів окремих персоналій, які варто детально розглянути. При цьому в політичному плані беззаперечним лідером ККРН був Анатолій Савенко.

3.4. Ідейні погляди Анатолія Савенка та інших очільників ККРН

Електоральна поразка Анатолія Савенка 1907 р. зберегла йому сили та енергію для розвитку ККРН – від початку діяльності клубу він став його найталановитішим оратором. За час київської діяльності в третьодумський період він зажив слави публіциста і промовця, свідомого малороса й водночас російського консерватора, особи незнатного походження, вихідця з темної полтавської провінції і, разом з тим, освіченого, політично свідомого міщанина.

Народжений 1874 р. у Переяславі в сім'ї дрібного урядника кіннокозачого Полтавського полку, Анатолій Савенко закінчив Лубенську гімназію, а потім з відзнакою юридичний факультет Університету Святого Володимира. Ще в студентські роки він став дописувачем газети «Киевлянин», однак темою його зацікавлень від початку були не правові сюжети, а етнографічні. До революції 1905 р. він публікує цикли статей про пам'ятки старовини Києва та Чернігівщини, котрі оформляє також у популярні на той час брошури-путівники – «Великая церковь Киево-Печерской Лавры», «Путеводитель по Днепру и Десне от Киева до Екатеринослава и Чернигов», «Столица Северной земли. Из поездки в Чернигов». З 1904 р. А. Савенко починає писати щоденні огляди російсько-

японської війни, що привернули увагу генерал-губернатора В. Сухомлинова [283, с. 6–7]. З цього часу він стає одним з провідних публіцистів «Киевлянина», а 1 липня 1906 р. виходить перша колонка А. Савенка, яка згодом під заголовком «Заметки» стає щоденною і публікується аж до кінця існування газети 1919 р. [228, с. 3–4]. Ще до Революції він одружився із оперною співачкою Надією Новоспаською, 1904 р. у нього народжується син Борис, після чого ще троє доньок – Тетяна, Ірина і Наталія. Друга донька Ірина значно пізніше, у престарілому віці й після ув'язнення в Гулазі, надиктувала мемуари про своє дитинство і батька під назвою «Наяву – не во сне». У цих спогадах відносно мало сказано про батька – позаяк той більшість часу був відсутній, але все ж це чи не єдине джерело щодо особистого життя відомого націоналіста. Зокрема, цікаво те, що в період розквіту його політичної діяльності від мав стосунки з коханкою Оленою Лебедевою, а після втечі А. Савенка його дружина певний час підтримувала з нею контакт і користувалася матеріальною допомогою в скрутний революційний час [291, с. 32, 36, 64–68] (подвійне особисте життя А. Савенка також підтверджується листуванням [106, док. 608; 107, док. 620; 99, док. 1213]).

Саме А. Савенко вперше почав відкрито говорити про російський націоналізм як політичну силу, що претендує на загальну підтримку й виступив одним із теоретиків цієї концепції. Він будував націонал-консервативну доктрину, яка мала стояти в центрі державної політики, – помірковано-реформістську, без крайнощів правої чи лівої ідеології [394, с. 44]. Його стиль письма мав характерні риси, котрі апелювали до потенційного електорату й надихали на кпини опозицію. Характерним прикладом може бути звертання до виборців на зібранні Подільського району Києва:

«Основа моих воззрений – русский национализм. Я говорю: “Россия для русских”. Но чтобы этот принцип господствовал в жизни нашего государства, необходимо свято охранять два другие наши исторические устоя: православие и Самодержавие. Я глубоко

предан и беззаветно люблю Царя, царствовавшего “Божией милостью” но в то же время я признаю необходимым существование Государственной Думы – народного представительства, которое существует у нас царской милостью. Эта Дума, как я всегда говорил, должна быть прежде всего русской. И закон, который ограничил избирательные права инородцев и усилил в выборах значение культурных зажиточных сил русского народа, я приветствовал от всей души» [231, с. 3] (Див.: Додаток Л).

У нечисленній історичній літературі А. Савенка іноді презентували як дворянина, помилково вважаючи його земельні володіння родовими помістями [241, с. 2; 242, с. 2; 291, с. 11, 16; 466, р. 70]. Насправді, він володів лише 10 дес. у Київському повіті, які придбав для того, аби мати виборче право в курії дрібних землевласників перед виборами до IV Думи, й, імовірно, з тих самих причин мав у власності будинок в Черкасах вартістю скромні 100 руб. [123, арк. 37–38; 125, арк. 1 зв.]. Єдине справжнє майно А. Савенка – це чиншовий будинок у Києві [125, арк. 1 зв.], тоді як його основний заробіток приходив із газетних дописів. Анатолій Савенко – це модерний тип публіциста, котрий популяризує свої ідеї та заробляє на цьому гроші; якщо допустити архаїзацію сучасного поняття, то його можна назвати блогером, чиї погляди приносили політичний капітал.

Політичний дискурс А. Савенка можна описати через декілька характерних напрямків.

1) Вірність самодержавності, визнання правової легітимності Державної думи як дорадчого органу і критика бюрократії.

Анатолій Савенко продовжував лінію Партії правового порядку, лідером якої був до очолення ККРН. З одного боку, відкидалася революційна вимога обмежити самодержавність, а з іншого – Маніфест 17 жовтня приймався як легітимний документ. Цар скликав Державну думу для допомоги йому в управлінні імперією, в цьому плані Дума має дорадчу функцію і допомагає уряду здійснювати політику монарха [207, с. 73; 394, с. 149–160]. Поза тим, Дума мала б бути національною, тобто репрезентувати насамперед основну націю руських, а не іноrodців [293, с. 35–36].

Така позиція не означала, що А. Савенко відмовлявся визнавати проблеми в державному управлінні. В дусі чорносотенства він бачив проблему в забюрократизованості, проте, якщо монархісти говорили про бюрократію як про непотрібний та шкідливий західний імпорт, то А. Савенко розглядав її як основу державного устрою. Проблема натомість полягала в її денаціоналізованості, байдужості до власної нації й дбанні виключно про благо держави. Бюрократія або не думала про інтереси руського народу, а відтак віддала всю комерцію та економічний розвиток в руки іноземців, або просто погано виконувала свої обов'язки і, таким чином, дозволила іноземцям (у даному разі євреям) розвинути нечисті афери. Напередодні Першої світової війни А. Савенко також критикував бюрократію за те, що вона звертала зусилля не в ту сферу, наприклад, намагалася русифікувати Польський край, тоді як не зважала на національний розвиток суто руських окраїн (куди входили не тільки Правобережжя, але й частина австрійської Галичини) [104, док. 184a].

Особисто в А. Савенка були також непрості відносини з бюрократією, щодо якої його зневіра та зневага поглиблювалися з плином часу. Під час київського етапу кар'єри (до 1912 р.) він був вхожий у кабінети високих чиновників, зокрема Київського губернатора і начальника жандармерії, від котрих отримував цінну інформацію, а також через яких міг лобювати рішення і призначення вигідних націоналістам чиновників [44, док. 5; 47, док. 53; 49, док. 83; 277, с. 90–93]. Однак із 1912 р. в особистому листуванні А. Савенка починає з'являтися й інша лінія – особиста ненависть до бюрократії за нездатність реформуватися, за відсутність патріотизму, корупцію та лицемірство. Приміром, коли А. Савенка звинуватили в тому, що він підриває основи державності, даючи свідчення проти генерал-губернатора В. Сухомлинова (за яким виявилася тривала корупційна історія), він не на жарт розлютився. Мовляв, невже основа російської державності – це підлість, вседозволеність і злочин, й невже та людина, котра викриває правду та свідчить проти злочину, «підриває основи» [46, док. 99]. Такі

настрої в А. Савенка з часом поглиблювалися – він утік із святкування свого 40-літнього ювілею 1914 р., коли довідався, що організатори святкувань продавали білети на це свято, незважаючи на фінансування урочистості з державної скарбниці [206, с. 34], а також зневірювався у стійкості державного управління в ході Першої світової війни [394, с. 70–75].

2) Прокапіталістична позиція та опозиція лівим гаслам.

А. Савенко považав капіталістичний устрій Західних суспільств і не доводив його безпідставності для Російської імперії, як це звучало в рамках чорносотенної ідеології. Купці, середній клас мали стати локомотивом суспільного розвитку, проте біда полягала у тому, що в Російській імперії цю соціальну нішу зайняли не руські православні, а євреї, поляки та інші іногородці. У Російській імперії немає середнього класу, натомість є тільки третій елемент – професійні працівники нижчого рівня, що працювали в земських установах: агрономи, лікарі, ветеринари, вчителі тощо [222, с. 2]. А. Савенко хотів бачити руських (а відтак і малоросів) сучасними жителями міст, зайнятими в бізнесі та комерції. Ті мали б дати відсіч підприємливим євреям, що нібито зайняли нішу середнього класу, вдаючись до спекуляцій.

Поряд з тим, А. Савенко не розглядав селян як повноцінних політичних суб'єктів. Так само як і польські консерватори, він називав селянських депутатів темними й нездатними ефективно керувати державою, а їх участь у виборах надто широкою. Неодноразово А. Савенко говорив і про селян як бездумних революціонерів, грабіжників чужого майна. В моральному відношенні він бачив у селі радше деградацію, ніж незаплямований модерним декадансом живий світ [204, с. 1–2; 394, с. 188]. Ці висловлювання пізніше зіграли проти нього, адже 1912 р. російські націоналісти намагалися розширити свій вплив і залучили на свій бік простолюди. Разом із тим, А. Савенко до кінця життя так і не виробив погляду на вирішення аграрного питання й продовжував лінію про те, що обробляти землю мають ті, хто це найкраще робить, а отже – великі землевласники. Незважаючи на амбіції поширити вплив руського націоналізму на всі верстви населення, А. Савенко

та його прибічники не виробили ідеологічної програми, що могла б конкурувати з програмою Волинського СРН чи лівих. У цьому плані ККРН залишав поле роботи для чорносотенців, виступаючи для них партнером в електоральній боротьбі й опонентом у політичних поглядах.

3) Заперечення політичного гасла рівності для всіх етнічних груп Російської імперії.

«Єврейське питання» і антисемітизм були наскрізними темами текстів А. Савенка і загалом Київського клубу російських націоналістів. Антисемітизм його колег міг відрізнятись від поглядів самого А. Савенка, принаймні останній не послуговувався расовою риторикою в міркуваннях. Для А. Савенка євреї – це хитрий, підступний, кмітливий народ, що зайняв нішу середнього класу в умовах байдужості та корумпованості бюрократії. Він закликав до бойкоту єврейських товарів, вимагав жорсткішого поліцейського нагляду за євреями без виду на проживання у Києві і висловлювався проти повноти виборчих прав для євреїв [30, арк. 8, 23; 394, с. 193; 489, р. 204]. Разом із тим, Революція 1905 р. для А. Савенка – це єврейська інтрига, котра має на меті зруйнувати державне життя руського народу [394, с. 263–279].

Листи до А. Савенка, збережені в фонді перлюстрованого листування членів Державної думи, а також листи в газету «Киевлянин», свідчать, що значна частина активних читачів звинувачували А. Савенка якраз у заграванні з ворогами народу та м'якотілістю. Читач за підписом «Подписчик Киевлянина» висловив глибоку образу за те, що А. Савенко відгукнувся більш-менш схвально про котрихось євреїв-чорносотенців із Одеси. Якщо А. Савенко мав на увазі якісь поодинокі випадки євреїв з монархічними поглядами, то адресант вважав, що євреїв з правильними поглядами не буває і не може бути. З висловами відчаю автор листа писав про те, що А. Савенко убив віру в руських патріотів-публіцистів, що, виробивши симпатію бодай до декотрих євреїв, зрадив сам собі, що не можна допускати й сумнівів у підступності ворога. При цьому автор закінчив листа припущенням, що

відвічні вороги євреї мабуть заплатили А. Савенкові за таку прихильність [42, док. 28; також див.: 472, с. 236].

З іншого боку, приватні листи А. Савенка 1913 р. свідчать, що він і сам почав убачати єврейський підступ навіть у найближчому оточенні – сім'ї Шульгіних-Піхно, справою котрих було видання «Киевлянина». Він звинувачував їх у прибутках з котрихось із єврейських цукрових заводів, мовляв, зате редакція друкує вигідні єврейським інтересам статті [102, док. 103]. (Про господарство цієї сім'ї відомо з інших джерел, що справді, навіть вони не могли обійтися без послуг єврея-управителя маєтку Хаїма Вигода, проте нічого достеменно про цукрові заводи невідомо, й уже точно статті їхньої газети важко було б назвати філосемітськими) [5, арк. 9 зв.]. Редактори, своєю чергою, у внутрішньому листуванні називали А. Савенка «болваном» за негнучкі й незручні з точки зору реальної політики статті [98, док. 646]. Савенків антисемітизм для нього самого був соціальним подвигом, боротьбою з сильнішими та рухом проти системи.

4) Визнання малоросійської ідентичності як локальної і часткової відносно руської, однак не меншовартісної, а навіть месіаністичної.

В українському націоналістичному дискурсі на момент перших виборів до Державної думи остаточно утвердилася негативна конотація слова «малорос» на противагу слову «українець». Малоросом був національно несвідомий українець, котрий не брав участі в громадських справах і виявляв інертність у справі виборів. Це залякані місцевою адміністрацією люди, які бояться виписувати українських газет, публічно говорити українською мовою та формувати українські виборчі коаліції.

А. Савенко ж надав терміну «малорос» більш гордого звучання. Фактично, рефреном у колонках А. Савенка звучала приблизно така фраза: *«Я сам – чистокровный малоросс и горячо люблю свою родину, ее чудную природу, обычаи, язык и предания, историю, как люблю и хохлов, ленивых и добродушных. Но я всеми силами души ненавижу украинофильство, движение предательское и подлое»* [216, с. 2]. Для А. Савенка малорос – це

лояльна до імперії людина, котра не заперечує ні своїх локальних культурних особливостей, ані легітимності державного ладу Російської імперії.

Згідно з його текстами, українофільство набрало небезпечних обертів тільки в 1890-х рр., коли безневинне етнографічне зацікавлення переросло в радикальний демократичний рух. Заперечення окремішності української нації від російської займало левову частку його текстів, малороси, на його думку, – локальна культура в рамках загальноруського народу. І разом з тим, А. Савенко відкидав інші більш давні стереотипи щодо малоросів як лінивих жителів півдня, охочих до смачної їжі та хорошої пісні. Для нього малорос – це свідомий російський націоналіст та, в ідеалі, – заможний буржуа. Доводячи те, що малорос цілком може стати мільйонером і купцем, він наводив приклад Михайла Терещенка та Павла Харитоненка. А. Савенко не зупинявся на доведенні потенціалу малоросів стати заможними і успішними членами модерного суспільства, Малоросія, на його думку, могла виконати значно амбітнішу місію – врятувати Російську імперію від розпаду. В той час, коли великоросійські губернії послали в Думу III скликання революціонерів, Малоросія дала Таврійському палацові лише російських націоналістів; у той час, коли Москва та Петербург слугують оплотом революції, Київ є центром загальноросійського патріотичного руху, – стверджував А. Савенко у «Замітках» [226, с. 2–3].

Великоросія для А. Савенка відрізняється від Малоросії хіба тим, що в цю, здебільшого етнічно однорідну землю, ще не дійшли національні дебати та боротьба різних національних рухів за ідентичність населення; Великоросія неначе спить, не здогадуючись про виклики національних рухів. Й на долю російських націоналістів із Малоросії падає місія пробудити великоросів від цього сну [391, с. 17–21; 392, с. 100–109; 393, с. 426–442; 406, с. 94–107]. Такий месіанізм також віддзеркалювала цитата на п'єдесталі вбитого 1911 р. у Києві прем'єр-міністра П. Столипіна, яку обрали київські націоналісти: *«Твердо верю, что затеплившийся на западе России свет русской национальной идеи не погаснет и вскоре озарит всю Россию».*

Характерно, що 1911 р. між А. Савенком і провідним публіцистом «Нового времени» та лідером Всеросійського національного союзу, до якого входив і Київський клуб російських націоналістів, Михайлом Меншиковим відбулася запальна полеміка на фоні того, що М. Меншиков не погоджувався щодо південно-західного походження російського націоналізму, атрибууючи корені цього явища петербурзькому середовищу. У відповідь А. Савенко не став вибачатися, натомість прямо заявив: хвиля російського націоналізму докотилася до Петербурга з західних окраїн, у Держдумі національну партію утворили і очолили подільські провінціали, і понад те, сам П. Столипін, який поклав край століттю космополітизму, свою національну свідомість та запал розвинув у Ковенській губ., де почалася його службова кар'єра [229, с. 1–2].

У риториці А. Савенка щодо українського питання поєднувалися знецінення українськості як штучної ідеї радикальних українофілів-хибнодумців на чолі з Михайлом Грушевським та усвідомлення максимальної небезпеки від того, що український націоналізм має на меті розколоти не лише Російську імперію, а й фатально розщепити руський народ. Левова частка Савенкових дописів та виступів у Петербурзі мала на меті звернути сонну увагу столичних діячів до українського питання [217, с. 295–308]. 1911 р., в часи закриття «Просвіт» та утисків громадських організацій неруських національностей, А. Савенко описував засилля «українофілів» в освіті майже в тих самих термінах, що й засилля євреїв в комерції та поляків у великому землеробстві. На його думку, мазепинство впевнено захоплює владні позиції, використовуючи слабкість та байдужість вищого чиновництва; мазепинці контролюють Історико-філологічний факультет Університету Святого Володимира, народні школи, учительські інститути; при цьому в Петербурзі явно недооцінюють загрозу мазепинства. Цей рух, що підтримується німцями, поляками та євреями, націлений на розкол руського народу на дві частини, а це завдасть фатального удару всій

великій Росії – ламентував А. Савенко у приватному листі до знаного петербуржця [47, док. 53, також: 48, док. 64; 292, с. 13–14].

А. Савенко був основним оратором російських націоналістів і притягував до своєї персони чимало прихильників. Разом із тим, опозиція відверто насміхалася з нього. «Анатоль», як його називали і в опозиційній пресі, і в приватному листуванні українських діячів, – грає роль «торреадора», котрий розпалює ворожнечу й сіє національний розбрат. «Землячок», котрий створює перешкоди усьому поступовому, «донощик і жандармська шавка», «бовкало і блазень», що грає на популістських упередженнях, – увесь цей комплекс образів почала розвивати опозиційна преса перед виборами до III і IV Думи.

Проте, окрім А. Савенка, чимало інших публічних діячів розвинули свої погляди, використовуючи площадку ККРН. В результаті кількарічної стабільної роботи Клубу російських націоналістів, зустрічей, дискусій, публікацій в пресі та видань солідних праць були випрацювані основні ідеї російського націоналізму. Це передбачало як вироблення розуміння того, що таке націоналізм взагалі, так і конструювання уявлення про власне російський націоналізм. В останньому особливо важлива була конкуренція з українським національним рухом, котрий ще не встиг поширитися вповні серед місцевого малоросійського населення, але пропонував альтернативну версію ідентичності. Аудиторія руських та українських націоналістів фактично збігалася, а отже пояснювання хибності, штучності й небезпечності української ідеї становило одне з ключових завдань клубу. Далі будуть наведені тези провідних інтелектуалів ККРН, чиї погляди на нації та націоналізм мали великий вплив на тогочасне суспільство й чиї праці сформували консервативну перспективу бачення російського націоналізму на багато десятиліть уперед.

Загалом російські націоналісти бачили націоналізм як сукупність ідей, що розвинулися в Західній Європі після Французької революції. Велика французька революція поклала кінець епосі космополітизму – стверджував

член ККРН, професор історії Петро Ардашов. При цьому розквіт націоналізму припав на час після наполеонівських війн у німецьких землях. Цей націоналізм був низовим, владні кола йшли за народними масами, й взагалі, націоналізм тісно пов'язаний з ліберальним рухом [294, с. 19–20; 394, с. 87–88, 91–105]. Російські націоналісти бачили зразок для наслідування в Німеччині та Англії, рідше у Франції та США. Серед політичних фігур найбільшою повагою користувалися Фрідріх Ліст та Отто фон Бісмарк. У ККРН зверталися до традицій великих письменників, істориків та політичних лідерів 1830 – початку 1870 рр. у Росії. Вважалося, що після 1870-х єврейський, інтернаціональний та революційний дух забруднив середовище російських реформаторів [394, с. 78]. Ближче до початку Першої світової війни російські націоналісти ставали на бік Антанти й менше висловлювалися в дусі філогерманізму.

Першим інтерпретацію націоналізму в расовому ключі серед діячів ККРН запропонував Василь Шульгін. Відсилаючись до еволюційної теорії Дарвіна, В. Шульгін вважав різні позитивні та негативні відчуття потребою боротьби за виживання, при цьому більшість із цих почуттів у його баченні формувалися несвідомо. Несвідоме в житті кожного індивіда відіграє значно більшу роль, ніж свідоме, а інстинктивні потяги можуть розвиватися через спеціальне емоційне тренування. Націоналізм – це одне з таких несвідомих відчуттів на кшталт страждання чи радості, яке сформоване для об'єднання в колективи з метою колективного виживання. Націоналізм об'єднує людей та зігріває їхні серця, має унікальну здатність збагачувати внутрішній світ особистості, змушує відчувати всі інші емоції значно гостріше. Національне відчуття дає особистості та її національній групі вищість над іншими, несформованими національними групами [293, с. 39-40].

Сам Шульгін при цьому здобув славу монархіста, праволіберала і російського націоналіста, а під кінець життя прихильника більшовизму. Син першого редактора газети «Киевлянин» – Віталія Шульгіна – він осиротів 1879 р., у віці 1 року. Його виховав другий редактор газети – Дмитро Піхно,

після смерті якого 1912 р. Василь Шульгін став третім редактором. Проте його участь у редакційних справах була радше формальною, – листування яскраво свідчить про те, що цією справою фактично займалася його сестра Павла (Ліна) Могилевська [44, док. 5; 49, док. 83; 51, док. 94; 76, док. 161; 77, док. 805; 97, док. 631; 98, док. 646]. Раніше подібну роль у редакції відіграла його мати, дружина обох редакторів Марія Шульгіна; коректорську, адміністративну та інші щоденні роботи також виконували близькі й далекі родичі Шульгіних. Сам же Василь Шульгін, за власним зізнанням, займався квазі-законодавчою роботою в Держдумі [83, док. 2044].

Життя і творчість Івана Олексійовича Сікорського здобула певну увагу в науковій літературі, хоча авіа-інновації його сина Ігоря відтіснили славу батька. 1912 р. Іван Сікорський скомпromетував себе експертизою в справі Бейліса, у якій висловив міркування, що хлопчика Андрія Ющинського могло вбити євреї в ритуальних цілях – цей текст увійшов до «класики» антисемітизму [32, арк. 1–8; 301, с. 1–22; 410, с. 411–438; 420, с. 244, 249, 256]. Уявлення І. Сікорського про раси і націю було сформоване на базі вчень Герберта Спенсера, яким притаманна віра у вроджені психічні властивості націй, що пояснюють ментальну вищість білих європейців над іншими расами [411, с. 75; 459, р. 17]. Цей вимір віджилої тепер расової колоніальної думки особливо важливий для розуміння праць І. Сікорського про те, хто такі руські та українці.

Народжений у сім'ї священика Сквирського повіту Київської губ., Іван Сікорський зробив успішну академічну кар'єру. Після навчання в гімназії Сергія Грушевського, він вступив на медичний факультет Університету Святого Володимира, де 1869 р. захистив дисертацію про лімфатичні судини легень. Після роботи на посаді приват-доцента в петербурзькій Медико-хірургічній академії, він 1885 р. повернувся до Києва, де розвинув широку наукову і громадську діяльність у сфері фізичної антропології та нейропсихології. Він заснував журнал «Вопросы нервно-психической медицины», клініку нервових захворювань при Університеті Святого Володимира,

перший у світі інститут дитячої психопатології, антропологічну бібліотеку при університеті, товариство швидкої допомоги [410, с. 108–114; 420, с. 253–255].

Паралельно І. Сікорський займався і політикою. Вже під час виборів до Першої Державної думи він організовував електоральні зібрання в університетських стінах [139, с. 45], а членом ККРН був від початку його діяльності. Серед багатьох текстів, опублікованих у збірниках клубу та окремими виданнями, в даному контексті цікава праця «Русские и украинцы», яка 1913 р. вийшла окремою брошурою. І. Сікорський виклав своє бачення етногенезу східних слов'ян в дусі загальної позиції клубу про те, що українці є не окремим народом, а лише регіонально складовою російської нації. Полемізуючи з Михайлом Грушевським, він доводив, що різниця між великоросами та малоросами в тому, що великороси у першому тисячолітті злилися з фінами, тоді як малороси зберегли більше властивих слов'янам рис. При цьому злиття великоросів і фінів мало високий, творчий характер: перші стали сильнішими, перейнявши у фінів сильну волю та здатність до самоконтролю. Малороси, втім, більш гнучкі й кмітливі. У результаті набуття цих рис, великороси виявилися спроможними створити сильну державу, тоді як малороси менш здатні до сильної державності, мають підтримувати державний і творчий зв'язок з великоросами [299, с. 9–15].

Однак для І. Сікорського зв'язок великоросів та українців є абсолютно обов'язковим, адже обидві частини слов'янського народу вступають у творчу та плідну взаємодію. Описання цієї взаємодії в І. Сікорського відтворює структуру еротичного акту, де великоруський народ виступає в ролі чоловічої фігури, а український, відповідно, в ролі жіночої. В результаті творчого таїнства етнічного життя, чуйна вразливість та нервова рухливість малоросів поєдналася з міцністю та стійкістю, так що врешті вдався цілісний образ, більш досконалий у психічному розумінні, ніж його складові [295, с. 140–144; 299, с. 17–26; 394, с. 299–300; 420, с. 270–271]. Характерно також,

що погляди інших діячів ККРН на етногенез малоросійської гілки руської нації відрізнялися. Так, А. Савенко вважав великоросів істинними носіями східнослов'янських рис, тоді як волелюбність малоросів пояснював домішками в крові від торків та половців [223, с. 2].

Боротьба з культурною діяльністю українських діячів була одним із пріоритетних завдань Київського клубу російських націоналістів, адже в даному випадку йшлося про масову свідомість, а не просто про вибори. Як український, так і російський національні проекти орієнтувалися в південно-західних губерніях на ту саму аудиторію. Й в даному разі йшлося не просто про популяризацію російської національної ідеї з платформи ККРН, а про полеміку в пресі та інших друкованих органів між українськими та російськими активістами. Зазвичай ця полеміка точилася між особами, давно і добре знайомими між собою. Наприклад, 1894 р., коли майбутній лідер ТУП Михайло Грушевський захищав в Університеті Святого Володимира магістерський диплом, Тимофій Флоринський – майбутній очільник ККРН та головний цензор – іронічно побажав юному науковцю захистити в стінах того ж університету дисертацію вже малоросійським діалектом. Коли ж 1899 р. М. Грушевський разом зі своїми колегами з Галичини бажав читати доповіді українською, здійнявся великий скандал, невдовзі після якого Т. Флоринський опублікував у газеті «Киевлянин» низку полемічних статей, а згодом і брошуру під назвою «*Малорусский язык или “українсько-руський” літературний сепаратизм*» [368, с. 149].

У 1904 р. Т. Флоринський як кореспондент Петербурзької академії наук заперечував проти ініціативи інших членів зняти обмеження з вжитку малоросійського діалекту, накладених на нього за Емським указом. «Записку об отмене стеснений малорусского языка» врешті було прийнято, а Т. Флоринський разом із Олексієм Соболевським здобули славу крайніх консерваторів, реакціонерів та прислужників царського режиму. 1909 р., коли Т. Флоринського призначили головним цензором Києва, він з особливою увагою поставився до новоствореної газети «Рада», на яку в

результаті покотилася хвиля штрафів та заборон [312, с. 87–88]. Понад те, згідно зі щоденником Є. Чикаленка, саме Т. Флоринський підготував доповідну записку про небезпеку українського «сепаратизму», котра мала наслідком заборону діяльності українських «Просвіт», – чи не найбільш відому подію в історії «адміністративних утисків» українського руху [312, с. 79–80, 82; 402, с. 58].

Таким чином, для діячів українського національного руху особливу небезпеку становила діяльність цензорів, під чийм пильним наглядом розвивалася українська видавнича діяльність. Якщо прізвище «Савенко» на сторінках газети «Рада» було екземпліфікантом кар'єризму, антисемітизму та малоросійської вузькозорості, «Вергуни і Філевичі» – «витягнутих» російськими націоналістами недобросовісних культурних діячів з Холмщини, то «Флоринські» і «Щеголеви» отримали значення «цензор-донощик».

Сергій Никифорович Щеголев, чиновник з особливих доручень при Київському губернаторові та член ККРН, видав 1912 р. книгу «Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма», що стала в центрі затяжного газетного скандалу. Шестисотсторінкове видання про історію українського руху мало такий розмах, який українські активісти на той час ще не могли собі дозволити. Останні охрестили цей том у термінах «підручник для жандармів», «донос на 500 сторінках», «жандармська енциклопедія з питань українського сепаратизму», «голубая книга» [269, с. 322–323; 386, с. 357–360; 436, с. 39]. У таборі російських націоналістів книгу навпаки характеризували фразами «энциклопедия украинства», «энциклопедия украинства с русской точки зрения», «настольная книга для любого русского националистического читателя» [Цит. за 436, с. 39].

Зміст книги організовано як історію спроб різних політичних та культурних діячів від'єднати малоруське плем'я від великоруського, причому за цими спробами в перспективі С. Щеголева майже завжди стояли поляки. Історія політичного сепаратизму починається з І. Мазепи, історія

культурного – з діяльності Василіанської греко-католицької семінарії та Кирило-Мефодіївського братства. Основне досягнення автора – детальні вказівки з посиланнями на діяльність окремих особистостей в галузі української літератури і мовознавства; їхні твори він називав нікчемними, та все ж небезпечними. Своєю чергою, українські публіцисти писали про недобросовісність у посиланнях та перекручування фактів [162, с. 89; 188, с. 1; 386, с. 359–361].

У кінці книги міститься перелік заходів, яких, на думку С. Щеголева, слід вжити задля протидії згубним впливам українського руху: уряду та земству організувати популярну російську літературу, яку було б легко читати «малороссу-простолюдину» [317, с. 561]; лекції й приватні уроки мають викладатися російською; початкова школа має всіляко оберігатися від української літератури, української мови та вчителів, які приязно ставляться до ідеї української нації; підвищити рівень викладання в «русской народной школе», зокрема, зменшивши роль священників у початкових школах [317, с. 263]. Підставу для вживання таких заходів, у свою чергу, автор вбачав у тому, щоб уберегти українське селянство, якому «українська партія» нав'язує «часткове й довільне формулювання національної особи» замість загальноприйнятого загального визначення [317, с. 502–503]. При цьому в ККРН існували різні погляди на заходи протидії українському рухові. Поки С. Щеголев обстоював потребу адміністративних санкцій, інші залишалися тієї думки, що гасити іскру можна тільки культурними засобами, і що на патологію можна відповідати лише терапією, тобто слід пропонувати позитивну програму для подолання ідеологічного противника [93, док. 2990].

Через два роки після публікації книжки С. Щеголев також видав її скорочений варіант – брошуру «Современное украинство: его происхождение, рост и задачи» [316, с. 161], яка призначалася для широкого розповсюдження спрощеного пояснення небезпеки українського сепаратизму. Паралельно українські діячі зійшлися на потребі опублікувати «відповідь» книзі С. Щеголева, при цьому орієнтуючи це видання не на

потенційних свідомих українців, а на великоросів. Російськомовна книжечка «Украинский вопрос» вперше побачила світ 1914 р. й до 1918 р. була декілька разів перевидана. Автори розраховували на те, що «Украинский вопрос» розповсюджуватиметься серед вищих кіл імперії та вплине на громадську думку, безплатні примірники передбачалися для депутатів Державної думи, Державної ради, часописів, земств та архієреїв [269, с. 388; 312, с. 305]. Загальна теза книжки полягає в тому, що український рух є органічним явищем, а не штучним, самі кліматичні, історичні та господарські умови зумовлюють суттєві відмінності українців від росіян.

У період розквіту ККРН його діячі також провадили свою політику пам'яті, спрямовану на привласнення малоруського минулого. 1909 р. російські націоналісти святкували 100-ліття з дня народження Миколи Гоголя як великого українця, що стояв під прапором великої неподільної Росії, та 200-ліття Полтавської битви як події, що остаточно поклала край активному українському сепаратизмові [292, с. 11–12; 293, с. 12–13, 60]. Також до 200-ї річниці страчення Кочубея та Іскри в Києво-Печерській лаврі було відслужено панахиду, після якої А. Савенко виголосив полум'яну промову під гаслом «*Да здравствует единая, неделимая Россия! Долой украинофилов!*» [292, с. 12]. Пізніше зусиллями ККРНівців було встановлено пам'ятник цим двом історичним постатям (знесений 1918 р. владою УНР).

Життя і творчість Тараса Шевченка, втім, вимагала від ККРН важчих переосмислень. Це було пов'язано із великою роллю Шевченкової постаті в українському національному русі та проектом спорудити йому пам'ятник зокрема. З 1908 р. діяв об'єднаний комітет із спорудження пам'ятника Т. Шевченку, куди входили різні депутати Київської міської думи, зокрема й націоналісти. Гарячі дебати точилися щодо загального вигляду постаті Т. Шевченка (молодий поет в класичному європейському сюртуку чи старий кобзар у кожусі та шапці) та місця розташування – на пагорбах коло православних святинь чи на Подолі в місцях скупчення народу [421, с. 48–77; 453, с. 385–392]. А. Савенко та націоналісти врешті прийняли ту позицію, що

Т. Шевченко був просто талановитим поетом і митцем, однак зовсім не генієм [218, с. 2; 294, с. 35–41; 312, с. 160, 167, 247, 327]. Савенко виступив у Клубі з окремою доповіддю, в якій високо оцінив художнє оспівування Малоросії у творах Т. Шевченка й засудив його «сепаратизм», котрий виявлявся в негативних тонах описання приєднання України до Московії за Б. Хмельницького, політики російських царів щодо України тощо. Врешті, А. Савенко пояснив це тим, що талановита людина без базової освіти дуже легко піддалася сепаратистським настроям кирило-мефодіївців, фактично – погубила свій дар [226, с. 2; 294, с. 35–41].

У відповідь на дебати щодо пам'ятника Т. Шевченку, російські націоналісти ініціювали більш широкомасштабний проект *Історичного Шляху* – ансамблю з 10-ти пам'ятників різних історичних фігур від Київської Русі до Російської імперії. Для його спорудження було відведено алею між Софіївським та Михайлівським собором у Києві, однак кінець-кінцем було встановлено лише пам'ятник княгині Ользі. Решти пам'ятників, зокрема Ярославу Мудрому, Володимиру Мономаху, Нестору Літописцю, Петру Сагайдачному, Петру Могилі та іншим виявилася не на часі. Адже відкриття пам'ятника царем Миколою II 1911 р. збіглося з фатальним убивством Петра Столипіна, так що сили російських націоналістів були витрачені на вшанування загиблого прем'єра [227, с. 1–2; 453, с. 386–392].

1 серпня 1911 р. під час візиту царської родини до Києва, в оперному театрі під час спектаклю «Сказка о царе Салтане» агент охоранки і в минулому революціонер-провокатор вистрілив у головного начальника свого відомства Петра Столипіна [401, с. 59–62]. За кілька годин до цього прем'єр мав зустріч із представниками Київського клубу російських націоналістів, на якій обговорювалися вибори до IV Державної думи, «українофільської пропаганди», полегшення кредитування для руської торгівлі та промисловості, університетські справи [295, с. 46–47]. Смерть прем'єра через чотири дні похитнула політичні позиції клубу, однак не знеохотила від участі в виборах до IV Державної думи. Таким чином, електоральна кампанія

збіглася з комеморативними заходами, а 6 вересня 1913 р. перед спорудою Миської Думи було споруджено пам'ятник П. Столипіну. Зліва та справа п'єдесталу було зображено дві алегоричні фігури – витязя, котрий символізував могутність, та руської жінки, котра символізувала скорботу. Пам'ятник було знесено у березні 1917 р. під час революційних подій у Києві, й при цьому це був театралізований акт повішення пам'ятника в пам'ять про столипінські «краватки», зашморги на шиях страчених революціонерів. Своєю чергою, для націоналістів смерть П. Столипіна викликала потребу переорієнтування політики, віднайдення контакту з новою верхівкою та створення моделі подальшого існування без покровительства глави Уряду та Міністра внутрішніх справ.

* * *

Наслідком третьочервневого перевороту було створення сприятливих політичних умов для діяльності російських націоналістів на Правобережжі та загалом в Російській імперії. Система виборів була реформована так, щоб забезпечити успіх бажаним претендентам, й у цьому основна ставка була зроблена на великих і дрібних землевласників, а також духовенство. Як і раніше, російські націоналісти не працювали з виборцями-робітниками й розуміли обмежені можливості агітації по міській курії, – доки справа не доходила до Києва. Саме тут російські націоналісти утримували стабільне число прибічників серед усіх прошарків, щоправда за сприяння монархічних партій.

Система відносин між владою та націоналістами трималася на взаємозалежності, мережа якої охоплювала також інших політичних акторів: духовенство, публіцистів, управлінські структури. Російські націоналісти залежали від волі імперської влади, котра дала карт-бланш на вигідне реформування виборів, та місцевої влади, котра мала імплементувати електоральні зміни. Влада, своєю чергою, залежала від агітації і діяльності націоналістів, адже після 1905 р. легітимність режиму могла існувати лише за

рахунок якоїсь лояльної громадянської сили. У цьому плані незалежна культурна й політична діяльність націоналістів мала повне сприяння. Як громадська сила, націоналісти диктували свою політику на місцях і поступово здобували важелі впливу на владу, зокрема через лобювання вигідних кандидатур на посади місцевого рівня.

Вибори до III Державної думи відбувалися за новим електоральним законом, в результаті чого націоналісти отримали значну кількість місць у Державній думі. Впевнена перемога націоналістів була досягнута через їхні розрахунки потенційних голосів по повітах і містах, передачу розрахунків губернаторам і їх подальшу імплементацію через адміністрування виборчого діловодства. Розробка цих розрахунків свідчить і про слабкі місця російських націоналістів – одностайність польських поміщиків та індиферентизм руських, організованість єврейських міщан та ліберальні настрої православних городян, низька політизованість, неписьменність і антипоміщицькі настрої селян та залежність націоналістичної партії від медіації з боку духовенства.

Пройшовши досить складну внутрішню дискусію про кооперування з поляками, в результаті якої російські націоналісти відкинули ідею захисту класових інтересів на користь позакласових національних, вони вступили на важкий шлях формування всеосяжної ідеології. Від початку 1908 р. російські націоналісти почали стабільну культурну і політичну роботу з громадськістю через Київський клуб російських націоналістів. Будучи елітарною організацією із високим членським внеском, клуб об'єднав велику кількість столичних домовласників, купців, учителів та професорів, відставних військових і чиновників. Доповіді та дискусії, проведені в клубі, розвинули дарвінське прочитання поняття нації, що передбачає вроджену ментальну й психологічну вищість чи нижчість одних національних спільнот над іншими. Враховуючи те, що розробка поняття російського націоналізму обов'язково спричиняла полеміку з українським національним проектом, аудиторія яких збігалася, консервативні інтелектуали виробили свою інтерпретацію

малоросійської ідентичності. Російські націоналісти переосмислили культурні здобутки і минуле Малоросії в термінах причетності до всієї Росії як частини до цілого, як свідомої російськості проти широкого космополітичного бюрократичного варіанту російськості.

РОЗДІЛ 4. ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ УСПІХ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У 1912 р. ТА ПОДАЛЬШИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК

4.1. Передвиборча кампанія російських націоналістів у провінції

Вибори до IV Державної думи проходили в максимально напруженій атмосфері й після їх завершення декілька місяців тривало оскарження результатів. Тенденція до поділу виборчих курій на національні відділення і очистки виборчих списків від потенційно опозиційних кандидатів ще більш поглибилася, а опозиційні газети виходили під постійним тиском штрафів та закриття. За рік до того пройшла хвиля репресій проти громадянських інституцій, серед яких особливо резонансними були закриття української «Просвіти», звільнення викладачів Політехніки за підтримку студентських протестів [44, док. 5; 384; 480, с. 262–263] і арешт редактора «Dziennika Kijowskiego» Йоахіма Бартошевича [16, арк. 194]. Разом із тим, перед виборами до IV Думи з'явилася велика кількість нових газет, котрі почали виходити щоденно не тільки в губернських центрах, а й у повітових містах, а населення загалом ставало дедалі більш політично заангажованим. Вибори до IV Думи стали, зокрема, вправою на практику політичних свобод, простором для легального висловлювання і тестом на національну терпимість.

Незважаючи на те, що новий прем'єр-міністр Російської імперії В. Коковцов був менш прихильним до російських націоналістів і намагався будувати підтримку за рахунок партії октябристів, у справі виборів 1912 р. націоналісти користувалися ще більшим покровительством, ніж раніше. Тепер у МВС цією справою завідував заступник міністра Олексій Миколайович Харузін. Антрополог і етнограф, котрий наприкінці XIX ст. здійснив низку дослідницьких подорожей через Киргизію, Кавказ, Крим, Боснію та Герцеговину, на початку XX ст. почав урядову кар'єру й невдовзі

став заступником та правою рукою Петра Столипіна. Після смерті останнього він залишився працювати при новому міністрі й врешті імплементував ще більш консервативну політику, ніж його попередник Сергій Крижановський [81, док. 1096]. З цього приводу один публіцист навіть писав, що аби покійний П. Столипін знав, як після його смерті міські управи складатимуть виборчі списки, то не взявся би робити третьочервневий переворот [201, с. 2].

Електоральна кампанія ККРН стартувала в листопаді 1911 р., коли в бюро клубу відбулося кілька зустрічей з планування. Невдовзі Анатолій Савенко здійснив візит до Санкт-Петербурга, звідки приніс хорошу звістку про те, що урядових колах опозиція жодними симпатіями не користується і з цього приводу на жодну підтримку розраховувати не може. З лютого – березня в губерніях почали діяти комітети руських виборців, на чолі з землевласниками, членами Думи, головами дворянства; їхнім завданням була організація всієї кампанії. Однак самостійних зусиль для проведення в Думу націоналістів усе ж бракувало, тому 2 липня 1912 р. в стінах нового приміщення Клубу на початку Васильківської вул. остаточно оформився блок з правими партіями, електоральну роботу якого виконував Комітет об'єднаних руських партій та союзів м. Києва; координацію блоку на себе взяв формальний лідер ККРН, колишній заступник Київського губернатора, великий землевласник Микола Чихачов. До блоку вступило 9 організацій: Клуб російських націоналістів, Київське руське зібрання, Союз російського народу, Київська монархічна партія, Руське братство, Союз російських робітників, товариства «Двоглавий Орел» та Залізничного відділення Союзу російського народу й Союз Архангела Михаїла (15 районних організацій під керівництвом А. І. Любінського) [75, док. 714; 79, док. 910; 81, док. 1096; 295, с. 88–96, 98–99, 100–101]. Такий союз для націоналістів, безумовних лідерів блоку, відкривав доступ до провінційного населення, до якого ідеї російського націоналізму ще не сягнули, але котрі перебували у сфері ідейного впливу СРН (особливо на Волині). Також низка зазначених

організацій працювала з міськими робітниками, крамарями, артільниками, на голоси яких могли розраховувати кандидати блоку. Очевидним недоліком, проте, була слава чорносотенців як погромників та шовіністів, від якої ККРН намагався будь-що відсторонитися. Й, хоча в опозиції ідейні протистояння були не менш гострі, напередодні виборів до IV Думи старий поділ політичних сил на табори поступовців і патріотів виявився як ніколи актуальним.

У результаті виборів праві й націоналісти здобули абсолютно всі депутатські місця від Київського генерал-губернаторства. Згідно з даними Збірника клубу російських націоналістів, усі 13 депутатів від Подільської губ. були націоналістами, у Київській губ. – вісім із 13 (відповідно, п'ять належали до інших правих), у Волинській губ. – всі обрані належали до правих, хоча Василь Шульгін був водночас і членом ККРН (і в Думі представляв себе як націоналіста) [255, с. 40–52, 117–131, 236–248; 295, с. 114–117, 324–333]. Разом із обраним одним націоналістом від Києва, націоналісти рахували щонайменше 22 своїх депутатів у новообраній Думі від Київського генерал-губернаторства. Їхнє електоральне ядро у Правобережжі тепер значно розширилося – націоналісти пройшли в Думу від польських, лівобережних, білоруських, бессарабських і навіть центральних великоросійських губерній, що в сумі дало близько 120 обранців. Не стала винятком і Холмська губ., котра тепер входила до складу Правобережжя. Цей результат був великою мірою очікуваним, відтак єдиною справжньою ареною боротьби націоналістів та опозиції стала київська 2-га курія, від якої врешті пройшов єдиний кандидат-поступовець.

За рік до виборів російські націоналісти доклали значних зусиль, аби місцева влада складалася з лояльних до них посадовців. Вони виклопотали заміну Волинського губернатора через те, що граф Олександр Кутайсов, котрий виконував ці обов'язки до початку 1912 р., на їхню думку, був не надто прихильним до руської національної справи. Аби вберегтись від небезпеки з боку новоутвореної земської партії, вони переконали Міністра

внутрішніх справ та Київського генерал-губернатора підтримати кандидатуру Михайла Мельникова, котрий і справді виявився завзятим вартовим руської справи. Листування між графом Олександром Кутайсовим, генерал-губернатором Федором Треповим і лідерами російських націоналістів також свідчить, що на початок 1912 р. руський виборчий комітет вже мав чіткий план дій [5, арк. 15–16 зв.; 61, док. 141; 62, док. 147; 65, док. 161; 66, док. 191; 67, док. 192; 68, док. 193–196; 466, р. 135–136]. Подібно націоналісти клопотали про призначення міського голови Бердичева, котрий би прихильніше ставився до руської ідеї й зумів провести руських кандидатів від міста, що на 80% складалося з євреїв [466, р. 150]. Йшлося, при цьому не завжди лише про адміністративну виконавчу владу, – так націоналісти лобювали свої кандидатури на посади попечителя учбового округу, губернського цензора, голів виборчих комісій і т. п. [47, док. 53; 48, док. 64, док. 91; 82, док. 1552].

Разом із тим, націоналісти намагалися збалансувати внутрішню соціальну структуру, яка значно розрослася в часи сприятливих політичних обставин третьодумського періоду. Політика «Киевлянина» полягала в розмежуванні з політикою інших правих, що було складним завданням, позаяк співпраця з ними залишалася важливою для виборчої справи [51, док. 94; 52, док. 90; 77, док. 805; 103, док. 122]. Вибори до IV Думи принесли перемогу націоналістам, однак це був пік їхньої політичної могутності, після якого в їхньому середовищі намітилися розкол і стагнація ідеологічної привабливості. Співпраця з правими, підтримка духовенства та сприяння влади принесли їм місця в Державній думі, але в довготерміновій перспективі вдарили по престижу організації й привабливості їхніх національних ідей.

Відносно високе число виборців російські націоналісти та праві мали серед вищої категорії землевласників, вони й становили більшість обраних до думи членів: від Київської губ. – Корнилій Сувчинський, Микола Чихачов, Федір Безак, Сергій Богданов, барон Сергій Штейгер; Подільської – Петро

Балашов, Олександр Гіжицький, Микола Можайський, Дмитро Чихачов; Волинської – Георгій Рейн та Василь Шульгін. Це були досить відомі персони як на місцевому, так і на державному рівні, зразкові господарники, що запровадили модерні способи аграрного виробництва. Майже всі вони були членами Київського клубу російських націоналістів [3, арк. 31–33; 466, р. 2–6, 166–196].

Як і на попередніх виборах, завдання полягало в тому, аби здобути перевагу в землевласницькій курії й підкріпити її достатньою кількістю місць з інших курій, так щоб пізніше сформувати більшість у губернському зібранні. Вплив комітету руських виборців на рішення губернаторів щодо поділу курій та формування списків на національні відділення досить добре задокументований щодо виборів 1912 р. [5, арк. 32; 80, док. 964; 135, арк. 24–27 зв.; 136, арк. 38, 56–57 зв.; 137, арк. 4–4 зв., 9–10 зв.]. Окрім незбалансованого поділу на національні відділення, губернатори призначали дні виборів так, щоб на оскарження їх результатів залишалось мало часу [136, арк. 67–67 зв.; 137, арк. 4–4 зв., 9–10 зв., 18]. У низці випадків було застосовано старий механізм призначення виборів на суботу там, де мешкало багато виборців-євреїв [121, арк. 8, 498; 137, арк. 4–4 зв., 9–10 зв., 12–13, 17–18, 30, 35, 37; 156, с. 2]. Виборчі списки часто склалися завідомо неправильно, що вело до виключення євреїв та включення православного населення з недостатнім майновим цензом, віком тощо [34, арк. 33; 121, арк. 54–55, 182–220]. Загалом, політика місцевої та імперської адміністрації полягала в тому, щоб *«содействие кандидатуре правых кандадатов не выходило из пределов дозволенного законом»* [136, арк. 185]. Однак закон і роз'яснення до нього на 1912 р. стали настільки складними і розгалуженими, що їх використання можна було розуміти в будь-яку вигідному для влади значенні.

Що ж до духовенства, то воно в справі виграшу блоку правих та націоналістів відіграло ще помітнішу роль, ніж на минулих виборах. Цьому, насамперед, сприяла синодальна інструкція провінційному духовенству, в

якій не тільки рекомендувалося брати активну участь у виборах, а й пояснювалося, як саме священники мають сприяти мобілізації та проведенню виборів [121, арк. 178]. Парафіяльним священникам рекомендувалося самим ініціювати передвиборчі зібрання; на них, а також у приватних бесідах підтримувати кандидатури, відомі своєю любов'ю до Божої церкви та готовністю служити на громадське благо; перед відбуттям на волосні зібрання проводити молебні й поіменно рекомендувати до обрання уповноважених селянам/дрібним землевласникам; розповідати священникам інших парафій про намічені кандидатури; повідомляти в канцелярію єпископа дані про обранців [121, арк. 178]. І, якщо в центральній синодальній інструкції не йшлося про сприяння котрійсь конкретній партії чи політичній силі, то в циркулярному зверненні Подільського єпархіального комітету до парафіяльного духовенства чітко зазначається, що єдина політична сила з якою можлива співпраця – *«русские по крови, православные по вере – националисты и правые»* [124, арк. 27 зв. – 28 зв.] (Див.: Додаток 3).

Відчуваючи свою важливість, чимало духовних лідерів прагнули здобути більше місць у Думі, ніж їм пропонували націоналісти. У Подільській губ. домовленість губернатора, замміністра, націоналістів та духовенства на чолі з єпископом Серафимом намагалися похитнути декілька сановників, власне з метою укласти більш вигідну для кандидатів від духовенства домовленість [137, арк. 2–3]. Проте на боці націоналістів стояв Міністр внутрішніх справ, котрий побоювався відстоювання в Думі класових інтересів духовенства, мовляв, духовні справи можуть відстоювати і світські особи [5, арк. 2 зв., 22–22 зв.; 295, с. 123]. Хоча в збірнику ККРН говорилося про те, що духовенство добровільно поступилося місцями [295, с. 122–123; 435, с. 204], про це насправді була попередня домовленість в імперських верхах. Фактично ж, обраних до Думи духовних осіб було по три від Київської і Волинської губ., і чотири від Подільської, при цьому Міністр та Синод не дозволили обрати в Думу самого єпископа Серафима, котрий мав серйозні наміри в цьому плані. Подібним чином кількість селянських

депутатів була предметом торгів в інших губерніях, що врешті уванчалися обранням одного селянина від Київської губ., п'яти селян від Волинської і двох від Подільської губ. [255, с. 40–53, 117–132, 236–249].

Фактично, налагодження співпраці з духовенством лягло в основу агітаційної кампанії в провінції, хоч і не вичерпувало її. Наприкінці січня 1912 р., тобто за дев'ять місяців до самих виборів, у Києві відбувся з'їзд благочинних за участі близько 80 священників, котрі доповідали про настрої сільського та повітового духовенства. На цих зборах обиралися Губернський духовний комітет Київської губ. в складі 12 осіб, котрий далі діяв спільно з виборчим комітетом націоналістів [136, арк. 4]. У Волинській та Подільській єпархіях співпраця націоналістів, правих і духовенства будувалася за таким самим зразком, причому церковні служителі самі вибирали з-поміж себе кандидатів у межах своєї квоти [121, арк. 498 зв.]. Паралельно велося таємне слідкування за священниками з лівими та антипоміщицькими поглядами; списки інакодумців передавали митрополиту Флавіану. Далі, за рекомендацією губернатора, потенційних лівих виборців переводили в інші парафії або відряджали в день виборів у котрусь місцевість так, аби духовники не могли проголосувати [5, арк. 4–4 зв., 15; 15, арк. 25; 121, арк. 35–39, 45, 58, 130; 137, арк. 58; 281]. Окрім лівих, під спостереження потрапило також чимало священників, що співчували українському рухові, та просто таких, котрі з етичних міркувань не бажали втягуватися в електоральну політику [5, арк. 7, 131–145, 235]. Чимало нарікань опозиції викликав також поділ землевласницької курії з виділенням окремих з'їздів для духовенства [121, арк. 24–26].

Через подільських російських націоналістів, членів ККРН і майбутніх думських депутатів Дмитра Чихачова і Олександра Потоцького МВС видавало субсидії на передвиборчу кампанію. З листування шифрованими телеграмами, що міститься в секретному фонді Київського генерал-губернатора, відомо, що на виборчу кампанію виділялося від п'яти до 12 тис. карб. окремо губернатору та духовенству. Ці ж джерела свідчать про те, що

існувала щонайменше підозра у нецільовому використанні коштів. Згідно з текстом телеграми, архієпископ Антоній початково отримав кошти на заснування спеціальної газети перед виборами до IV Думи, але потім з якихось причин передав частину коштів вже наявним редакціям для безкоштовного розповсюдження їхніх газет. І хоча спочатку Антоній образився, коли його попросили зробити розписку про отримані кошти, але згодом запропонував повернути залишок в Міністерство з умовою можливого використання коштів на майбутнє [5, арк. 20–21, 30, 32–38].

Порівняно з попередніми виборами на користь націоналістів з'явилися певні переваги через зміни до виборчого закону. На основі роз'яснень положень про вибори багато євреїв позбулися виборчих прав, відтак частка «православного» електорату збільшилася. У багатьох містечках вибори по міській курії розподілялися на «русское» і «нерусское» відділення. Це давало подвійну користь націоналістам. По-перше, в містах і містечках з двома національними відділеннями гарантовано проходила частина росіян, що рідко траплялося під час виборів у I та II Думи, а по-друге, – російські націоналісти і праві отримували суттєву перевагу в російській курії над прогресистами, адже виходило, що останні не могли голосувати спільно з прогресистами неросіянами, тоді як російські націоналісти від поділу на національні відділення не втрачали голоси.

Тим не менше, міська курія надалі давала найбільшу кількість опозиційних виборщиків в губернських виборах. Передовсім, цьому сприяло те, що перед виборами в IV Державну думу з'явилося дуже багато дешевих, популярних і в тому числі провінційних газет виражено прогресивного спрямування, що склали конкуренцію старим «великогабаритним» органам правих. Такі газети, як «Последние новости», «Волынь», «Юго-Западная Волынь», «Южная молва», «Жизнь Волыни», «Волынская мысль», «Волынская почта», «Провинциальный голос», «Копейка» часто були провінційними комерційними проектами й водночас рупорами опозиційної агітації серед міського населення. Публіцисти освоїли низку відносно нових

технік на кшталт інтерв'ю, карикатур, політичних анекдотів, а критика й насмішки з чорносотенців зайняли левову долю їхніх шпальт. В офіційних та приватних документах ККРН ці інформаційні кампанії опозиційної преси називали не інакше, як травлею, – за те, що вони неодмінно допікали націоналістичним лідерам, плямували їх репутацію та раз-по-раз спрощували консерватизм правих до «зоологічного чорносотенства» [Напр.: 32, арк. 1–8].

Дисбаланс в розподілі міських курій на національні відділення поглибив у середовищі опозиції дилеми попередніх виборів. Перша полягала в тому, ділити в межах свого національного відділення місця виборщиків пропорційно до представлених етнічних груп, чи змагатися за більшість голосів. Окрім євреїв та поляків у відділенні неруських виборців траплялися й інші зацікавлені – чехи, німці, вірмени. Відповідь, яка сформувалася на місцях, радше була проти коаліції. Якщо більшість становили євреї, то вони вирішували не давати місця полякам, аргументуючи це націоналістичною позицією польського кола перших двох Дум [33, арк. 109; 204, с. 4; 237, с. 2–3].

Друга дилема, яка стояла перед опозицією, полягала у тому, чи брати участь взагалі. Частина політичних груп, відчуваючи безперспективність політичної боротьби, все ж закликала своїх виборців прийти на дільницю – аби не пропав голос, аби голос опозиції звучав у передвиборчих зібраннях, аби їхні ідеї поширювалися в населенні. Таку позицію, зокрема, зайняли українські поступовці, Бунд і російські соціал-демократи, які напередодні виборів розсилали прокламації і публікували огляди в друкованих органах [15, арк. 38–40; 34, арк. 7; 136, арк. 36–37; 160, с. 2; 324, с. 3, 11, 18]. (Щодо соціал-демократів, то вони врешті провели своїх кандидатів у виборщики від робітничої курії, котра традиційно не мала практично ніякого впливу на результат виборів по губернії [324, с. 18]). Відомий випадок, коли єврейські міщани Овруча свідомо мобілізувалися в суботу лише для того, щоб їхні місця в губернському зібранні виборщиків не пропали й щоб зробити жест

всупереч викресленню головами дворянства зі списків виборців попередньо намічених єврейських кандидатів [88, док. 2139].

Іншою відповіддю провінційної опозиції на електоральну ситуацію 1912 р. був свідомий бойкот. Так, наприклад, вчинили соціал-революціонери [34, арк. 6] та кам'янець-подільські поляки [175, с. 1]. Яскравим прикладом також може бути пасивний бойкот, що проявлявся в індіферентному ставленні до виборів. У правій газеті «Подільнин» А. Савенко навіть кепкував з євреїв, котрі 1912 р. поставили собі осінню закупку фруктів та хліба в більш пріоритетні завдання, ніж вибори, бо їхній багаторічний лідер присяжний повірений Г. Сльозберг вирішив балотуватися від Одеси [193, с. 1]. А в ліберальній газеті «Волинь» з'явився фейлетон, головний герой якого був змушений на вимогу дружини та її брата ходити в виборчу комісію, перевіряти правильність внесених даних і врешті йти голосувати, незважаючи на те, що йому кортіло замість усього цього грати в преферанс, купатися в прохолодній річці чи просто, удаючи хворобу, полежати вдома [142, с. 2].

На Київському губернському зібранні виборщиків, яке складалося зі 150 виборщиків, 12 були євреями і лише один був римо-католиком. Для порівняння, у такому ж зібранні 1906 р. було 49 виборщиків іудейської віри й 25 римо-католиків, що пояснюється як зменшенням загальної кількості виборщиків та частки виборщиків міської курії, так і цілеспрямованими намаганнями забезпечити електорат для православних виборщиків. Усіх міських виборщиків в списках виборів 1912 р. налічувалося 31, з них, за даними адміністративного походження, 25 були конституційними демократами і шість – правими. Ще п'ять опозиційних виборщиків налічувалося в робітничій курії [136, арк. 13]. Цікаво, однак, те, що в результаті голосування декотрі кандидати отримали більше чорних куль, ніж очіувалося, в зв'язку з кількістю виборщиків із відкрито опозиційними поглядами – дехто отримав від 31 до 46 таких куль. У пресі це пояснювалося позицією деяких селян, що врешті пристали до поступовців, імовірно, не

задовільнившись тим місцем, яке їм залишили націоналісти в Київській губ. [179, с. 2]. Але з приватного листування майбутнього депутата-націоналіста Олександра Трегубова довідуємося, що також в середовищі духовенства знайшлася група з 17 духовників (за висловом О. Трегубова «шайка»), котра на повітовому з'їзді в Козятині закидала О. Трегубова «чорняками» [85, док. 2038]. Таким чином, на виборах 1912 р. боротьба йшла не тільки з лівою та ліберальною опозицією, а й між честолюбцями в середовищі патріотичного блоку.

Прірва, котра існувала між провінційними і міськими виборщиками, багато в чому віддзеркалює покриття різними медіа потенційного електорату. До селян та дрібних землевласників 1912 р. не могли донести свої месиджі ні праві, ані опозиційні газети, а тому в ролі цих медіа виступило духовенство – група ієрархічно організованих агентів держави, котрі мали моральний вплив на населення, – і дрібні чиновники через посередництво мирових урядників. Натомість у більш анонімному, політично свідомому й різноплемінному місті преса та політичні зібрання мали вирішальну роль. Якщо в провінції націоналісти блискуче впоралися із поставленими завданнями, то боротьба в місті традиційно була запеклішою, а виборчі перегони в Києві стали одними з найбільш напружених у всіх виборчій кампанії 1912 р.

Якщо для російських націоналістів вибори до IV Думи розумілися в термінах протистояння патріотів проти ліво-іногородницького блоку, то для опозиції це було радше протистояння прогресистів усіх етнічних груп проти питомо руських. І якщо опозиція на провінційному рівні не спромоглася сформувати міцний і солідарний блок, то напруженість у зв'язку зі Справою Бейліса призвела до майже одностайного виступу опозиційних сил у Києві, а це стало серйозним викликом функціонуванню модерного громадянського суспільства.

4.2. Електорат російських націоналістів у 1912 р.

Напередодні виборів до IV Державної думи начальник Губернського жандармського управління розіслав циркуляр повітовим жандармським урядникам, в якому просив надати відомості про: 1) настрої виборців перед виборами до IV Державної думи; 2) ставлення інтелігентних прошарків і народних мас до депутатів III Державної думи та її діяльності; 3) передвиборчі роботи й зібрання політичних партій; 4) кандидатури, намічені у виборщики, їхні політичні погляди та шанси на успіх [15, арк. 53]. Відповіді урядників, а також інші жандармські й адміністративні звіти містять ретельно виписані типи політиків-націоналістів, їхніх виборщиків, а також опозиціонерів. Ці описи показують, як місцева влада конструювала ідеальний тип політично свідомих провінціальних російських націоналістів.

Паралельно виборщиків добирали самі російські націоналісти. У повітових містечках були організовані спочатку секретні штаби, а потім офіційні, місією котрих була координація виборчих зусиль. Відомо, що ці штаби проводили роботу серед населення, тоді як завданням жандармів було не допустити лівої агітації [75, док. 714; 79, док. 910; 80, док. 964]. Окрім того, місцеві активісти-націоналісти писали лідерам свого руху листи про потенційних виборщиків, з яких видно також і страх маскуванню лівих під прямих або просто неможливості розпізнати політичних поглядів провінційного простолюду [58, док. 74; 86, док. 2110; 92, док. 2172].

У відповідях повітові урядники майже одноголосно доповідали, що настрої виборців спокійний і шкідливої діяльності з їхнього боку не виявлено [15, арк. 62, 68–69, 72, 73]. Інтелігентні маси, які, згідно з їхніми даними, були здебільшого представлені євреями та поляками, до Думи були налаштовані скептично, мовляв, вона діє за вказівками та в інтересах уряду [15, арк. 62, 70–71, 72, 73, 77; 136, арк. 3]. Народні маси не доросли ще до розуміння значення законодавчих робіт Державної думи та цікавляться винятково швидким задоволенням земельного голоду [13, арк. 13, 27 зв.; 15, арк. 62, 63–66, 68–69, 77; 34, арк. 1 зв.; 136, арк. 3]. Щодо партій, то відкрито

діяли тільки російські націоналісти, а опозиція, представлена євреями та поляками, радше вела діяльність приховано, якщо взагалі щось робила [15, арк. 63–66, 68–69, 70–71, 77]. Отримані дані відображають тенденції, подібні до тих, котрі подібним способом досліджували активісти РСДРП в Катеринославській губ. 1909 р., зокрема щодо ставлення селян до роботи та окремих депутатів III Державної думи [20, по всій справі]. Тому перспектива жандармів навряд чи була більш спотвореною, ніж перспектива місцевих громадських діячів, хоча й тенденція до відмови агентності й свідомій політичній дії селян чітко простежується в обидвох наративах.

Тільки у виняткових випадках політичне спрямування пересічних провінційних виборщиків характеризувалося термінами «націоналістичне», «націоналіст». У звітах урядників Київської губ. такі терміни трапляються двічі в характеристиках виборщиків з середовища священників, причому не самотійно, а в словосполученнях «монархист-націоналіст», «правый-націоналіст» [15, арк. 131–135]. Ще один виняток – у характеристиці виборщика з дрібних землевласників Петра Пилиповича Мерщія, котрий врешті й був обраний депутатом з подальшою участю у фракції націоналістів у Думі: *«по образу мыслей и политическому направлению подходит к партии националистов»* [15, арк. 327]. Зазвичай щодо селян і дрібних землевласників вживалися терміни *«правый»*, *«правых взглядов»*. Такий поділ також трапляється в звіті губернатора Олексія Гірса заступнику міністра внутрішніх справ Олексію Харузіну, де націоналістами названі тільки виборщики від великих землевласників, а всі інші діляться на правих (більшість) та лівих (меншість); при цьому більша частина селян значиться тільки за класовою ознакою, немовби ті й зовсім не мали виокремлених політичних орієнтацій [136, арк. 7]. Це можна пояснити насамперед тим, що на 1911 р. вплив націоналістів поширювався переважно на міську спільноту, духовенство й деяких урядників, котрі свідомо ставали на позиції російського консерватизму в своїх інтересах. Причому, згідно зі звітом таємного радника підполковника С. Леонтьєва, котрий був також членом

ККРН у 1908–1909 рр. [292, с. 69; 293, с. 48, 77], націоналісти не ставили перед собою завдання вийти на широкі маси. Він писав, що націоналісти отримали більшу волю дій, а отже змогли розвинути широку усну та письмову агітацію. Проте ця діяльність мала вплив лише на виборців 1-ї міської курії. На всіх зібраннях контингент присутніх складався із дворянства та великих власників майна, тоді як демократичний елемент залишився поза сферою їхньої діяльності. Привернути цей сегмент електорату російські націоналісти не намагалися, залишивши роботу з ним крайнім правим організаціям [5, арк. 43 зв.].

Хоча повітові урядники не категоризували потенційних та фактично обраних виборщиків з селян і дрібних землевласників як націоналістів, останні розраховували на голоси консервативно налаштованих провінційних виборщиків. При характеристиці потенційних виборців блоку правих та націоналістів урядники звертали увагу на національність, віросповідання, рід занять, освіту, майно, наявність судимостей, надійність, пошану в громаді, політичні погляди та готовність до політичної роботи. Вочевидь, йшлося не лише про те, аби знайти виборщиків для правих, а й про певний набір матеріальних і духовних якостей, якими мав володіти потенційний сподвижник російських консерваторів.

Згідно з описами жандармських урядників (Див.: Додаток Е), спільними рисами цих та інших консервативних виборщиків з селян та дрібних землевласників можна назвати православне віросповідання, руську/малоруську національність, базову освіту, надійність, відсутність або незначні судимості, належність до правих партій або прихильність до таких за стилем мислення, відносний добробут. Цей набір не був випадковістю, адже губернатори давали вказівки мировим посередникам впливати на склад виборщиків-селян. В даному разі контроль здійснювався вже навіть не з метою відсторонити лівих і опозиційних виборщиків. Радше йшлося про звуження амбіцій селянської групи щодо наданих для неї місць у депутатському корпусі [137, арк. 2].

Однак чи не найважливіша з якостей, котрі шукала місцева влада у руському виборцеві – це професійне заняття поза землеробством. Усі виборщики мали чиновницьку посаду в сільській громаді – писаря, старости, касира тощо. Тому на їх політичний вибір могли впливати фактори залежності від вищих чинів, прийняття владної ідеології, страх втратити робоче місце, страх перед загрозою революції та селянськими бунтами. Відомо, що за місяць після виборів губернатори надсилали заступнику міністра О. Харузіну відомості про тих чиновників, котрі «не залишилися на боці правих», що свідчить про доволі прямі випадки тиску на виборців. Характерно при цьому, що майже ніхто з описаних у донесеннях опозиційних чиновників, які намагалися потрапити в число виборщиків, не сподівався на депутатське місце. Вони брали участь у виборах для того, щоб дискредитувати правих політичних опонентів, дехто для популяризації лівих ідей, а дехто виявився правими за поглядами виборцями, чії кандидатури відмели політичні однодумці на користь інших [136, арк. 256–264; 137, арк. 69–70]. Доноси на ім'я заступника міністра не пропали в чиновницьких шухлядах – Міністр внутрішніх справ перенаправив їх Голові уряду з рекомендацією звернути увагу на нелояльних службовців [136, арк. 261–264].

Разом із тим, листи в газету «Киевлянин» та персонально до Анатолія Савенка традиційно свідчили про щирість консервативних поглядів окремих провінційних службовців, ба навіть «цькування» їх з боку іногородців [18, арк. 14–16; 23; 51–54 та ін.; 59, док. 21; 472, с. 201]. Один такий націоналіст Іван Францевич Беньковський, – чесний і небагатий акцизний контролер зі Здолбунівщини, православний віруючий і активний дописувач газети «Киевлянин» з 1884 р., написав А. Савенкові листа з проханням про допомогу. І. Беньковський стверджував, що чехи, котрих у його селі Квасилові неподалік Рівного проживала більшість, влаштували на нього цькування після того, як І. Беньковський опублікував у «Почаївському листку» декілька статей на тему «Чехи на Волині». Чехи, мовляв, погрожують йому звільненням із міської пивоварні, де він виконує функції

контролера, погрожують його дітям, котрі навчаються в училищі, а також директору училища Барилевичу. Найбільший ворог І. Беньковського – піп Федір Генда, який за етнічною належністю також є чехом. Той запровадив у казенному училищі уроки чеської мови, розмовляє з дітьми по-чеськи, вчащає до корчми, п'є там чеське пиво та їсть м'ясо, зокрема у піст. І. Беньковський попросив А. Савенка присвятити кілька рядків у своїй колонці захисту руських в умовах чеського засилля [108, док. 467]. Цей випадок ілюструє тип виборця, ідентичність якого складається з усвідомлення конфесійної належності до православ'я і відчуття внутрішньої віри, чесності та сумлінної праці на державній посаді й бачення історії, в рамках якої не-руські жителі є прийшлими, іноземними, такими що неправомірно зазіхають на державні інститути. Останнє добре видно з того, як автор використовує слово «казенний», – цим словом він позначає простір, що безумовно має бути «руським».

Що ж до провінційного міського населення, то тут також виборщиками руських відділень міських курій часто виступали службовці. Існує досить даних про те, що на цю категорію російські націоналісти розраховували. Характеризуючи труднощі майбутньої виборчої кампанії, Волинський губернатор писав, що маса службовців вихована в душі покори перед владою і щирої любові до батьківщини, однак через крайню матеріальну скруту вони перебувають під впливом поляків та євреїв, а отже – і їхніх ідей. Ці люди, а також пенсіонери й дрібні домо- і землевласники, в душі плекаючи патріотичні праві ідеї, бояться бути виставленими в опозиційній пресі як чорносотенці та в негативному значенні слова «патріоти», до того ж не хочуть ризикувати своїми матеріальними відносинами [135, арк. 2–3]. У цьому можна побачити тенденцію, подібну до тієї, яку описав здолбунівський націоналіст – в ситуації політичної напруги особиста позиція чи то патріота, чи то прогресиста могла спричиняти конфлікт у громаді, але разом із тим політично заангажовані російські націоналісти сприймали як загрозу такі прояви національного самовиявлення як викладання у школі рідною неросійською мовою тощо.

У жандармських звітах табір прогресистів ототожнювався з євреями. Серед авторів цих звітів було практично відсутнім розуміння, що контингент євреїв, які включалися в передвиборчу боротьбу, складався з меншинної групи молодого освіченого в душі просвітництва і асимільованого в

секулярну російську культуру покоління, яке часто перебувало в конфлікті з єврейськими обцинними цінностями та старшим поколінням. Так само в жандармських звітах практично відсутнє визнання того, що у прогресивному таборі були групи далеко не тільки євреїв. У звітах часто згадуються поляки, росіяни та малороси, що брали участі у виборах від прогресистів, однак майже завжди їх характеризували як «єврействующих», тобто таких, що потрапили під єврейський вплив [15, арк. 209, 362] (Див.: Додаток Е).

Варто також відзначити появу нового жанру агітації в середовищі опозиції, а саме публікації інтерв'ю з кандидатом. Яскравим прикладом може слугувати розмова з уманським виборщиком на ім'я Ошер-Іцко Мошков Шапіро в газеті «Южная Молва», з якої видно радикалізацію суспільства на прогресистів та патріотів. На запитання, кого би він швидше підтримав, «істинного єврея» чи «прогресивного руського», О. Шапіро ствердно відповів на користь останнього [15, арк. 428].

Не варто витратити зусиль на великі міста, адже вони і в Російській імперії, і за кордоном стають дедалі більш лівими – так коментував А. Савенко часткові поразки правих і націоналістів по II міській курії [295, с. 106–113, 122]. Хоча націоналісти направляли достатні зусилля для організації передвиборчих зібрань і розповсюдження прокламацій разом із заповненими бюлетенями, шансів вони від початку серед цього електорату вбачали мало. За висловом підполковника Леонтєва – радника генерал-губернатора і колишнього члена ККРН, міська біднота не має власної думки щодо політики й тільки повторює все написане в дешевих газетах, котрі своєю чергою публікують радикальні спрощені погляди на дійсність для завоювання читача [5, арк. 44 зв.]. Проте в стані політичної напруги для націоналістів голоси містян були стратегічно важливі, а тому їхні агітаційні зусилля врешті великою мірою були спрямовані на агітацію в Києві та провінційних містечках. Реальний результат міських виборів був відносно незначний (2 депутатські місця), – однак перемога в міських куріях означала

символічну владу над свідомістю модерної спільноти [більш детально: 404, с. 310–324].

4.3. Інструменталізація антисемітизму на виборах в м. Київ

Одразу дві події, що сталися в Києві 1911 р., сколихнули хвилю антисемітських настроїв і, як наслідок, страх нових погромів. По-перше, відомо було, що убивця Столипіна Дмитро Богров мав єврейське походження і брав участь у гуртку анархістів-комуністів. Цей факт лише підтверджував уявлення російських націоналістів про євреїв як революціонерів, що намагаються знищити будь-який державницький конструктив. Однак посправжньому пристрасті закипіли, коли у загадковому вбивстві шляхом завдання багатьох колотих ран християнського хлопчика Андрія Ющинського звинуватили Менделя Бейліса, управителя розташованої поруч із місцем убивства цегельної фабрики.

У середовищі націоналістів не було одностайної позиції щодо того, чи справді М. Бейліс скоїв ритуальне убивство задля одержання християнської крові напередодні свята Пасхи. Некролог А. Ющинського «Киевлянин» опублікував після того, як право-радикальна газета «Двухглавый Орел» випустила славнозвісний номер із макрофотографією голови убитого. Це зображення було далеко не першою фотографією в київській пресі, однак на той момент розвитку візуальної інформації воно справило сильне враження на громадськість. Губернатор конфіскував цей номер, побоюючись погромів з боку право-радикалів, після чого «Киевлянин» випустив свій більш поміркований матеріал про цей інцидент, надалі дотримуючись поміркованої лінії у цій справі [77, док. 564; 472, с. 244–248].

Один із найбільш активних членів Київського клубу російських націоналістів Іван Сікорський врешті-решт випустив експертизу у справі Бейліса, в якій підтверджується можливість скоєння ритуальних убивств євреями як прояву їхньої расової помсти щодо руських [360, с. 133]. Також під грифом ККРН була видана брошура «Что такое ритуальные убийства», а

частина членів клубу на чолі з професором Петром Армашевським до кінця вірила в ритуальну версію, що спричинило розкол у клубі 1913 р. [100, док. 1222]. З іншого боку, енциклопедичного характеру набув той факт, що Василь Шульгін виступив на сторінках «Киевлянина» 27 вересня 1912 р. зі словами, що у справі Бейліса є надто мало доказів, а тому руській громаді не слід зациклюватися на цьому питанні [394, с. 273, 373–374; 472, с. 263–264].

В. Шульгін справді став на позицію виправдання М. Бейліса в відповідальній і напружений момент; можливо цим виступом він навіть випередив антиєврейські погроми та налаштував проти себе радикально-правих. Однак думка, що він зробив це з благородних почувань, внутрішнього філософізму чи просто щирої переконаності у хибності звинувачення абсолютно безпідставна. Основним джерелом такого бачення є мемуари самого В. Шульгіна, де він описує поневір'яння газети «Киевлянин» та особисто себе за виправдовувальну позицію, як і в інших випадках, говорячи тільки половину правди [314, с. 134–154]. Річ у тім, що доля Менделя Бейліса була відомою заздалегідь, про що свідчить листування прихильного до націоналістів київського губернатора О. Гірса і не менш прихильного заступника міністра О. Харузіна 1 травня 1912 р. – через рік після смерті А. Ющинського. У листі О. Гірса прохає сприяти відтермінуванню судового розгляду справи Бейліса на час після закінчення виборів. Передбачаючи, що за відсутності доказів київського міщанина єврея Менахема Менделя Бейліса виправдають у скоєнні ритуального вбивства християнського хлопчика, генерал-губернатор мотивував прохання так: *«ожидаемый мною исход этого кошмарного дела должен произвести на русское население крайне тягостное, неприятное впечатление и, наоборот, в среде инородцев и особенно евреев вызвать неопикуемый восторг и радость по поводу столь благоприятного для них разрешения процесса, все время – представлявшего собою серьезную угрозу еврейской части населения»* [136, арк. 32, 33].

Фактично, київська адміністрація створила напружену передпогромну ситуацію в розрахунку на виборчу перемогу провладного патріотичного блоку на чолі з російськими націоналістами. Василь Шульгін як член думи III і IV скликань, очільник газети «Киевлянин», прийомний син члена Державної ради і особа, наближена до губернської верхівки, навряд чи міг не знати про те, що М. Бейліса виправдають одразу після закінчення виборів. Радше його виступ в розпалі виборчої кампанії був тактичним кроком для того, аби врешті залишитися «на стороні правди» і відсторонитися від клейма чорносотенства. Подальше звинувачення М. Бейліса в такому разі спричинило б тільки дисонанс із судовою владою, а отже стратегічно було не вигідним консерваторам. До того ж, листування Павли Могилевської, котра фактично управляла редакцією «Киевлянин», свідчить про те, що в погромах вона та її коло не були зацікавлені [77, док. 805].

Щодо єврейських виборців Києва, то їх відсоток у списках виявився ще меншим, ніж в інших містах Південно-Західного краю. 12 квітня 1912 р. той самий київський губернатор О. Гірс подав замміністра О. Харузіну ідею відсторонити від участі у виборах тих євреїв, котрі не мали документів на постійне проживання у м. Києві. Особливість цього міста полягала в тому, що формально воно не належало до межі осілості й для євреїв були створені жорсткі умови – правом постійного мешкання користувалися тільки випускники вищих навчальних закладів та купці 1-ї гільдії за умови оплати податку протягом не менш ніж 15 років. Усі інші єврейські мешканці користувалися тільки тимчасовим правом проживання. Відтак, через місяць вийшов указ, згідно з яким право голосувати залишалося тільки за постійними єврейськими резидентами міста, що за даними націоналістів відняло 80% єврейських голосів [295, с. 98], а за даними опозиції – зменшило їхню кількість не менш, ніж на 5500 (від загальної кількості осіб з правом голосу – 23 тис.) [23, арк. 21–27; 36, арк. 21–22 зв., 23–24 зв., 40–40 зв.; 121, арк. 13, 18, 211; 295, с. 97–98].

Однак поза справою Бейліса і вбивством П. Столипіна найбільш скандальними для Києва виявилися закриття передвиборних зібрань поступовців. Напередодні виборів, у вересні 1912 р., київський генерал-губернатор Ф. Трепов наклав заборону на підготовчі зібрання так званих нелегалізованих партій, куди входили і всі поступові партії, включно з конституційними демократами. Проте перш ніж виконати це розпорядження губернатор О. Гірс написав про це Міністру внутрішніх справ, а той у доволі зневажливій формі розкритикував рішення генерал-губернатора, в кінці зазначивши, що порядок на зібраннях має забезпечуватися заходами поліції, а не недопущенням зібрань [6, арк. 4–5]. Паралельно київські поступовці вислали на ім'я Міністра скарги з вимогою гарантувати їхні законні права, зазначаючи при цьому, що зібрання патріотичного блоку проходять безперешкодно [34, арк. 14; 166, с. 2–3].

В листуванні генерал-губернатора з Міністром перший аргументував своє рішення ризиком серйозних заворушень з боку протилежних таборів, загрозою громадському порядку та характерними для Південно-Західного краю політичними особливостями, що зумовлені гостротою руської національної справи [6, арк. 5–5зв., 11, 22, 87–87 зв., 89, 100–103, 106, 110 та ін.]. В приватному листі дружині він пояснив своє рішення більш прямо:

«Я считаю, что довольно того, что мы слышим в Гос. Думе, а допускать еще в провинции порицание правительства – недопустимо. К этому нужно прибавить, что правые хотели сделать скандал и вызвать даже еврейский погром. Лучше же мне предупредить события, чем прекращать беспорядки, которые, конечно имели бы весьма прискорбные последствия, да, вообще, я считаю невозможным допускать ту болтовню, за которую жандармы сажают за решетку» [84, док. 2019].

Ймовірно, під намірами повалити уряд генерал-губернатор та інші адміністративні верхи сприймали те, що кадети розуміли як критику системи і вимоги ліберальних цінностей. Погляди Ф. Трепова явно розходилися з поглядами ліберальної громадськості, а вимоги свободи й рівності він

сприймав в душі консервативної безкомпромісності як напад на владну систему. Проте щодо планів правих зробити скандал і викликати погром, то ця загроза справді існувала, тому що врешті-решт молоді праворадикали справді влаштовували провокації. Зібрання врешті були дозволені після того, як ситуацію вияснив у Петербурзі чиновник з особливих доручень при МВС, член ККРН і майбутній депутат Думи Микола Чихачов [6, арк. 8]. Врешті, зібрання прогресистів перетворилися на арену боротьби ліберальної громадськості та право-радикалів.

Опозиційна преса смакувала всі подробиці цих зібрань, адже, якщо вони мали місце, хай навіть передчасно закриті за наказом поліцмейстера, – їх можна було повністю публікувати у пресі без остраху штрафів, які стали дуже вагомим важелем тиску на пресу в переддень виборів [135, арк. 2–3 зв.]. Тим більше, що чотири із шести зібрань було закрито. На перші два зібрання київських виборців II міської курії прийшли члени молодіжної організації «Двоглавий Орел» та «Київського союзу руських робітників». Принаймні один бунтівник, – Клеонік Цитович, належав до ККРН як лідер правої організації (хоч сам був представником робітничого класу). Патріотична молодь вигукувала різні антисемітські гасла й агітувала голосувати за Анатолія Савенка, що підіймало в залі гамір і сварки, котрі закінчувалися закриттям волею поліцмейстера зібрання. Після закриття другого зібрання під приміщенням Контрактового дому молодь також роздавала двоглавівські листки [6, арк. 36–37; 143, с. 2; 239, с. 4; 288, с. 277–313; 409, с. 251–276]. Окрім звітів у пресі, поступовці надсилали на ім'я міністра скарги, так що врешті генерал-губернатор особисто попросив лідерів правих партій не більше чинити обструкцій, на що ті погодились [34, арк. 19; 137, арк. 18].

Цим ласкавим відстороненням правих партій на прохання губернатора скандал не вичерпався. Із шести проведених зібрань чотири завершилися закриттям на основі відхилення від предмету занять і виголошення бунтівних закликів, тоді як на інших двох постійно лунали попередження вартових порядку. Фактично ж, проблемними, на думку поліцмейстера, виявилися

згадки ораторів про обмеження виборчих прав київських євреїв, приватну власність в контексті общинної форми землеволодіння, політичні арешти прихильних до революційних партій чиновників. Врешті, закрито було навіть банкет на честь перемоги єдиного поступового кандидата від Південно-Західного краю після того, як частина гостей встромила червоні гвоздики в петлиці, а оратор побажав, щоб в майбутньому загальне виборче право здобули не тільки чоловіки, а й жінки [6, арк. 36–37, 41–43; 15, арк. 439; 33, арк. 137–142, 155–157; 34, арк. 24–28; 143, с. 2; 180, с. 5; 205, с. 5; 239, с. 4; 288, с. 277–313; 409, с. 251–276].

Усі означені приклади свідчать про намагання місцевої влади контролювати ситуацію шляхом збільшення чи зменшення соціальної напруги. Хоча місцева та імперська верхівка не завжди поділяла однакові погляди на тактику ведення виборів, усі владні актори намагалися сприяти проходженню правих та націоналістів від Правобережжя. Це сприяння полягало як у моделюванні куріальних відділень та списків виборців, так і в намаганні контролювати медіа-інформацію через створення чи запобігання інформ-приводів. З одного боку, місцева влада керувалася бажанням підтримати порядок і не допускати заворушень, з іншого боку – поляризація суспільства на два табори і запобігання приводу «для радості» опозиції давали надії на однозначний результат виборів. Разом із тим, недопущення і закриття передвиборчих зібрань самі по собі давали потужні інформаційні приводи для опозиції й додавали їй морального авторитету як жертвам режиму. Низка ліберальних лівих та анархістських груп, котрі навряд чи мали шанси в інших умовах вийти на вибори під спільним прапором, тепер зробили це на знак протесту адміністративній сваволі та завищеним амбіціям правих.

За загальної кількості мешканців міста у близько 400 тис., виборчим правом користувалося 1912 р. близько 23 тис. виборців. З них 3 тис. брали участь у виборах по 1-й курії і 19 тис. – по 2-й [34, арк. 33].

По 1-й київській курії, куди відносився суспільний прошарок із високим майновим цензом, основним кандидатами були поступовець Дмитро Григорович-Барський та російський націоналіст Всеволод Демченко. Перший кандидат – відомий діяч конституційно-демократичної партії, голова Київської судової палати, присяжний повірений і захисник у справі Бейліса. Відданість ідеалам перших двох дум, зміцнення індивідуальних свобод і правова рівність для єврейської нації були питаннями, які Д. Григорович-Барський найчастіше порушував під час своєї виборчої кампанії.

Його опонент, російський націоналіст Всеволод Демченко зажив слави «руського американця» за те, що протягом життя заробив мільйонні статки на виконанні будівельних підрядів та інженерних робіт. Безпосередньо перед виборами В. Демченко завершив черговий муніципальний проект із прокладення брукованого покриття значної території Києва. Потенційним виборцям це досягнення представлялося як прихід цивілізованості та європейської якості в міста – мовляв, киянам більше не треба буде місити багно, гнати коней через вирви й дихати пилюкою; і якщо є сенс говорити про різючі зміни в облаштуванні міста, то це завдяки таким людям, як В. Демченко. Російські націоналісти величали його як місцевого, доморослого спеціаліста та підприємця, котрий виконує замовлення за замовленням на високому рівні, й при цьому бере активну участь в господарській діяльності міської думи [284, с. 6–19]. Критики В. Демченка з «Киевской мысли» говорили про те, що він водночас дає собі замовлення як член міської думи, лобіює вигідні йому розпорядження в сфері міського благоустрою, після чого виконує їх у ролі приватного підприємця. Мовляв, його бюджети перевищені, процедури непрозорі. Врешті-решт, писалось у газеті, – В. Демченко дозволив собі купити за муніципальні гроші автомобіль, один із перших у місті [284, с. 16–17]. Зі свого боку, в опозиції побутував погляд, що В. Демченко – не дуже шкідливий кандидат, а просто ділок без чіткої політичної фізіономії, що він зацікавлений хіба в отриманні якогось солідного державного підряду [89, док. 2150; 312, с. 238].

В результаті, з 1640 поданих виборчих заявок по 1-й курії м. Києва Д. Григорович-Барський отримав 756 голосів, а В. Демченко – 816 [15, арк. 420 зв.; 158, с. 4]. Незважаючи на відносно невеликий розрив, перемога В. Демченка вважалася доволі передбачуваною. Як писав в секретному звіті Директору департаменту поліції підполковник С. Леонт'єв, особливої приязні до В. Демченка виборці не відчують, але він зміг поставити себе так, що тепер він потрібен якщо не всім, то принаймні багатьом [34, арк. 6]. Левова частка виборців у 1-й курії – домовласники та купці – також становила доволі мовчазний, але все ж помітний контингент клубу. Враховуючи нечисленність усіх виборців 1-ї курії, можна гадати, що за В. Демченка багато хто проголосував як за висуванця своєї політичної організації.

По 2-й курії Києва розрив також виявився незначним, однак ця подія мала великий резонанс в пресі. Із 13125 поданих голосів поступовець Сергій Іванов отримав 6527 голосів, тоді як російський націоналіст Анатолій Савенко – 6244 [15, арк. 420 зв.; 158, с. 4]. Професор ветеринарії, звільнений із Київської політехніки під час студентських протестів 1911 р. за підтримку їхніх вимог в частині університетської автономії та рівного доступу до освіти, великорос із чистою російською вимовою Сергій Іванов став компромісною фігурою поступового опозиційного табору. У доповідях С. Іванов робив наголос на необхідності освіти, захисті робітничих прав, укріпленні політичних свобод, мирному вирішенні земельного питання, й при цьому, цитуючи Т. Шевченка та говорячи про себе як про «великороса», а не «руського», він імпліцитно визнавав домагання групи українських поступовців, що підтримали його кандидатуру [288, с. 297–298] (ім'я Сергія Єфремова було серед тих, хто підписували скарги на ім'я Міністра).

Щоправда, кампанія за С. Іванова була радше кампанією проти А. Савенка, й у переддень виборів чимало опозиційних газет зверталися великим шрифтом до читача зі стислим і наполегливим проханням не голосувати за російського націоналіста.

Проти А. Савенка піднялася грандіозна кампанія, котра охопила всі прояви громадської діяльності та опозиційну пресу. Якщо праворадикальна молодь, серед якої типовим прикладом став двоглавівець студент Голубев, чинила провокації на зібраннях, погрожувала подільській єврейській торгівлі й чинила хуліганство, жбурляючи, наприклад, чорнило в вікна редакції «Ради», то на бік опозиції стало прогресивне студентство з Політехніки та комерційного інституту, котре з ентузіазмом долучилося до виборчої кампанії шляхом розповсюдження листівок та усної агітації [295, с. 121]. Однак газетна кампанія була ще більш нещадною: «хоча лежачого й не б'ють, але Савенка і лежачого бити треба» [164, с. 1] – писав з цього приводу Сергій Єфремов наприкінці жовтня.

В дрібній лівій пресі А. Савенка висміювали як бездумного бовкала і самодура, який зробив собі кар'єру на газетній писанині, сповненій ненависті до всього не-руського і прогресивного, як вискочня без роду і племені, що не здатний вирішувати реальні проблеми, а може тільки давати пусті обіцянки [146, с. 2; 174, с. 5; 213, с. 2; 295, с. 106–112]. Кпини і карикатури тепер стали обов'язковим елементом всієї лівої преси. При цьому головним доказом лицемірства А. Савенка стала справа крамарів (*приказчиков*).

Рух крамарів і торговців 1912 р. залишається майже не вивченим явищем пізньоімперського періоду. Тим не менше, саме в цей час він встиг охопити понад 400 губернських та повітових міст по всій імперії й мав вирішальний вплив на результат виборів у Києві. Протести були спричинені тим, що Державна рада відкликала постанову від 15 листопада 1906 р., якою фіксувався 10-годинний робочий день з двогодинною перервою на обід для торгово-промислових працівників, а також обмежувалась торгівля в вихідні та святкові дні. Київське товариство взаємної допомоги крамарям стало вихідним пунктом руху. До 1908 р. організація, що представляла інтереси крамарів, була виразно правих поглядів, підтримувала зв'язок із духовенством, але в подальшому її курс різко змінився в бік опозиції [31, арк. 12–13].

1912 р. саме крамарі відіграли критичну роль, позаяк вони становили виразну групу виборців у 2-й курії, яка складалася з близько 2 тис. осіб, – при цьому всі ці виборці були православними. На зустрічі крамарів із А. Савенком та його однодумцями один із дискутантів згадав оратору його виступи проти скорочення трудового дня 1908 р. для робітників, мовляв, тим залишиться тільки більше часу на оковиту, торгівля від зменшення часу роботи впаде, а від недільного відпочинку виграють хіба що євреї. А. Савенко не зміг навіть відреагувати на закиди, настільки сильний шум піднявся з боку торговців, – категорії населення, досить близької за незадоволенням своїми трудовими правами до робітників. Урешті, закінчилося засідання іншою промовою А. Савенка, в якій він вже не робив спроб говорити про справедливі норми роботи для крамарів, але висунув гасло націоналізувати торгівлю так, щоб євреї не мали права нею займатися [218, с. 2; 219, с. 2; 295, с. 106–112]. Невідомо, скільки реально крамарів подали голос за кандидата-націоналіста, однак Савенкове лицемір'я в ставленні до торгових службовців набуло широкого розголосу. З цього приводу «Южная копейка» навіть опублікувала карикатуру, в якій А. Савенко, ідучи до крамарів, ніби одягає робочу свитку й личаки (*лапти*), але забуває скинути циліндра, пенсне і пальто з хутряним коміром [174, с. 5] (Див.: Додаток Ж). Так автор хотів показати ідеологічний розрив націоналістів з трудовою спільнотою, коли елітарний погляд на речі перших заважає вникнути в проблеми других.

Ненависть опозиції до А. Савенка ще більше поглибилася, коли той програв міські вибори, позаяк він виставив свою кандидатуру по губернії. Такий запасний хід націоналісти ретельно спланували, губерньські вибори навмисно були призначені після міських для користі націоналістів. Поразку в місті А. Савенко передбачав і навіть пояснював саме тим, що з читацькою публікою значно важче мати справу, ніж з колишнім сірим околичним обивателем [295, с. 121]. Через тиждень його було обрано на губерньському зібранні, й, хоча опозиція оскаржувала його майнове право в зв'язку з тим,

що клаптик землі в Черкаському повіті він придбав на кілька днів менше, ніж за рік до виборів, як того вимагав закон, А. Савенко все ж пройшов у Думу. А за метафорою опозиції, вираженою в карикатурі, він залетів до Петербурга на чарівному летючому килимі (Див.: Додаток Ж).

4.4. Наслідки виборів до IV Держдуми і російський націоналізм після 1912 р.

Державна дума почала скликати комісії, які розбирали легітимність виборів 1912 р. В наслідку, IV Державну думу не було відкликано, однак моральні та правові обставини виборів спричинили хвилю дискусій на найвищому державному рівні. Автори запиту до Міністрів внутрішніх справ і Юстиції, а також до Обер-прокурора Синоду щодо неправильностей, допущених під час проведення виборів, у своєму тексті відвели чільне місце саме тим порушенням, котрі мали місце в м. Києві та Південно-Західному краї загалом, хоча електоральні огріхи, на їх погляд, були повсюдні.

Головні скарги були такі.

- Міністерств внутрішніх справ видало підконтрольним органам декілька інструкцій, жодну з яких не було опубліковано.
- Міністерство передоручило найбільш протиправні розпорядження зробити Державній Раді у формі роз'яснень, які врешті-решт мали майже повною мірою обмежувати виборчі права, але при цьому не мали справді законодавчої сили. Ці рекомендації виборчі комісії не були зобов'язані виконувати.
- Управи, що завідували складанням списків, створювали додаткові труднощі виборцям у зв'язку з тим, що їм доводилося окремими документами доводити свій майновий ценз, тривалість проживання тощо.
- Вибори призначалися на будні, щоб трудящі виборці не могли здійснити волевиявлення, але, щоб цим правом сповна скористалося духовенство, причому в регіонах з високою часткою євреїв, як у Київській губ., вибори було призначено на суботу.

- Адміністрація в усіх повітах ділила курії на з'їзди в інтересах провладних сил, і, якщо в правобережних губерніях в окремі з'їзди майже повсюдно виділялися з'їзди настоятелів церков, то в Курляндії та Ліфляндії, де православне духовенство було в меншості, цього не робили.

- Священики отримали беззаперечне право голосу, незважаючи на єдиний принцип отримання виборчого права, прописаного в Законі, – майнового цензу.

- Синод розсилав у всі єпархіальні органи інструкції щодо участі священиків у виборах та їхнього сприяння проведенню виборів, але при цьому Міністерство внутрішніх справ та Рада міністрів наполягли на відмові Синоду від опублікування своєї відозви. Це свідчить про те, що вищі органи виконавчої влади усвідомлювали неприпустимість відкритого втручання влади до громадянського волевиявлення.

- Міністерство внутрішніх справ змусило підконтрольний орган Церковний Синод сприяти проходженню провладних кандидатів [121, по всій справі].

Цей запит виявився серйозним викликом для націоналістів. Якщо Василь Шульгін намагався відтермінувати думський розгляд через нібито надто великий розмір запиту чи пріоритетність інших питань у Думі [121, арк. 431], то обраним на Поділлі та Київщині священикам довелося врешті відбиватися від закидів з трибуни. Під шум зліва та аплодисменти справа. Правобережні духовні доповідачі говорили про те, що участь патріотичних і церковно налаштованих кандидатів є не злочином, а сумлінним виконанням громадянських обов'язків, що церква ніколи не була осторонь громадського життя, й (особливо в українських губерніях) неухильно стояла на варті віри. Отець Михайло Митроцький із Київщини говорив про те, що тиск у середовищі духовенства був неможливим, бо воно в своїх поглядах і переконаннях було одностайним [121, арк. 460 зв.]. Отець Памфіл Населенко з тієї ж губернії звернув увагу на те, що духовенство активно брало участь у виборах і під час попередніх трьох виборів, зранку до вечора вистоюючи в

задушливих коридорах волосних управлінь. Мовляв, духовенство повністю використовувало своє право голосу і його бажання об'єднати зусилля з іншими добродумними людьми на користь захисту руської народності цілком логічне [121, арк. 494 зв. – 495, 498–498 зв.]. Отець Калинік Рудич з Поділля доводив, що жодного тиску з боку архієреїв на вибір парафіяльного духовенства не чинилося, й що останні самі обирали з-поміж себе кандидатів у виборці [121, арк. 497–497 зв.]. Відреагували отці й на практику організувати голосування в суботу або в будні риторичним питанням: коли ж їх тоді організувати, невже в неділю? [121, арк. 498 зв.].

У відповідях священники висловлювали типове для консерваторів розуміння народу як цілісності зі спільними інтересами й потребою захисту його добробуту від зовнішніх загроз. Російські консерватори в цьому плані були далекі від розуміння будь-якої спільноти як неunikно конфліктної і множинної, в їхній логіці ворогами були інородці та прислужники інородців, тоді як без них руський народ міг би, імовірно, жити в мирі та єдності. На 1912 р. у багатьох західноєвропейських парламентах уже відбулася секуляризація виборчої системи, яка сама стала наслідком подібних дебатів між лівими антирелігійно налаштованими громадськими активістами та християнськими консерваторами.

Чи міг отець Рудич щиро доводити відсутність тиску вищих ієрархів у Подільській губ., якщо документально підтверджується той факт, що вище духовенство доповідало в Синод і МВС про тих отців, які можуть виступити в опозиції? Навіть, якщо припустити, що жандармське стеження та доноси ретельно приховувалися від церковних діячів у той час, внутрішнє листування київського священника Трегубова і пізніші мемуари члена ККРН і єпископа Хомського Євлогія свідчать, що духовенство було досить свідоме відносно тиску на опозицію всередині церкви через відрядження, зміну парафій та будь-яку іншу нелюб'язність [85, док. 2038; 281, розділ 15].

Зовсім з іншого боку наслідком київських електоральних перипетій став законопроект, який зареєстрував Сергій Іванов разом з іншими

думськими кадетами одразу після початку його депутатства в Думі: «Про свободу зібрань». У ньому передбачалося посилення явочного характеру публічних зібрань і обмежувалися можливості втручання поліційних чи адміністративних чинів у їх проведення через посилення пост-фактум відповідальності за злочини. Цей закон практично без правок ухвалив 1917 р. Тимчасовий уряд і згодом прийняла Центральна Рада [120, по всій справі].

Єдність внутрішньої структури та ідеологічна стабільність, яку клуб тримав до 1912 р., почала розпадатися після їх виборчого тріумфу. В умовах, коли глава уряду не покладався на націоналістів та правих у своїй політиці, в їхній групі почалися відцентрові тенденції – частина націоналістів почала ідейно зближуватися з крайніми правими, решта поступово приставала до октябристів і правого крила кадетів. Різні діячі обирали більш-менш самостійно політичну силу, з якою прагнули вибудувувати співпрацю, але врешті-решт подільські націоналісти на чолі з Петром Балашовим та графом О. Потоцьким стали відомі виступами за право-монархічні тенденції, а київські – А. Савенко, В. Демченко, В. Шульгін – за ліберальні [94, док. 2927; 394, с. 42–43, 68–74; 435, с. 11; 466, р. 181–189].

Зближення з октябристами та кадетами в 1913–1916 рр. було для київських націоналістів часом переосмислення їхніх ідейних засад. Листи А. Савенка свідчать, зокрема, про глибоку зневіру в ефективності як імперської, так і місцевої влади. Відтак критика влади і опозиція до режиму стають для нього справжнім патріотизмом, тоді як підтримка влади починає перетворюватися на прислужництво і лицемірство. Листи 1913–1916 рр. сповнені епітетів хаосу, маразму, каші, розколу, трагедії – із владою все стає не так, все котиться в безодню [109, док. 608; 110, док. 708; 112, док. 103; 113, док. 1612]. Того ж переломного 1913 р. А. Савенко зізнався дружині у приватному листі в тому, що він став більше бачити патріотів серед лівих, що революція для нього більше не страшна, що революція може виявитися патріотичнішою, ніж увесь російський уряд з його паскудною бюрократією [95, док. 621].

На практиці це зближення з лівими означало критику владної інертності та бездіяльності, однак українське національне питання ні А. Савенко, ані інші націоналісти докорінно не переосмислили. Як і раніше, А. Савенко лобіював заходи проти «мазепинства» в університетах та громадських організаціях [96, док. 623]. Це, своєю чергою, досить сильно хвилювало українські кола, адже поправішання лібералів, пов'язане з діяльністю Петра Струве віддаляло стратегічного політичного партнера [336, с. 272–279].

Думський розкол викликав і кризу в Київському клубі російських націоналістів. 1913 р. вийшов останній збірник ККРН, в якому містилися панегірики загиблого П. Столипіну і смакування нещодавньої електоральної перемоги, однак після 1913 р. справи пішли на спад. Лобістськими заходами А. Савенко зміг провести резолюцію 1913 р. з курсом на зміни в бік лібералізації ідеологічних поглядів і тактичної політики, паралельно 13 радикально правих членів припинили членство в цій організації [99, док. 1213]. 1915 р. ККРН було переназвано в Київський клуб прогресивних російських націоналістів. При цьому його члени поступилися низкою принципових моментів – відтепер вони визнавали можливість рівноправності для євреїв, а згодом погодилися й на культурні та мовні вимоги українських активістів, однак не вимогу незалежності [394, с. 70–75].

В умовах I Світової війни Російські націоналісти вели діяльність, яка, за твердженням американського дослідника Еріка Лора, тепер виявилася в наступі на майнові права національних меншин. Зокрема, російські націоналісти добивалися збільшення селянських наділів у Південно-Західному краї за рахунок німецьких колоній [481, р. 25–26]. Окрім того, окремі діячі активно брали участь у добровільних (хоч і заохочуваних владою) воєнних та медичних ініціативах.

Переломним для ККРН став 1917 р., коли російські націоналісти опинилися в ситуації легальної опозиції до Центральної ради. В середині року «Киевлянин» провів кампанію «Против насильственной украинизации

Южной Руси», котра полягала в опублікуванні листів до редакції від окремих громадян з висловленням підтримки зазначеної ідеї. Попередній аналіз контенту цих листів свідчить, що більшість їх авторів були освіченими членами суспільства, й що більшість листів підтримки повторювали аргументи інтелектуалів ККРН [209, с. 1; 210, с. 2]. Паралельно В. Шульгін та лідери як монархічного, так і націоналістичного блоків, брали участь в організації Добровольчої армії [451, с. 11–13].

В науковій літературі практично відсутні дослідження виборів, котрі в другій половині 1917 р. припали аж тричі на долю Києва: вибори до Київської міської думи (липень 1917 р.), вибори до Всеросійських установчих зборів (листопад 1917 р.) та вибори до Всеукраїнських установчих зборів (грудень – січень 1918 р.). Усі вони проводилися за системою прямого, рівного, таємного і пропорційного голосування, що, вочевидь, мало вплив на результати виборів поряд з іншим комплексом чинників, пов'язаних із внутрішньою та зовнішньою політикою. Наразі можна констатувати тільки те, що 1) в системі рівних виборів російські націоналісти мали стабільний електорат у м. Києві, котрий налічував у різні часи від 21 до 36 тисяч виборців [154, с. 3; 172, с. 2; 182, с. 1–2; 235, с. 3]; 2) російські націоналісти фактично не мали електоральної бази поза межами Києва, – результати в провінційних містечках та селах були надто мізерними для того, щоб скласти відчутну конкуренцію іншим силам (за винятком Черкас, де блок руських виборців узяв 4 місце) [182, с. 1–2; 195, с. 2; 212, с. 2]; 3) загалом, у Києві російські націоналісти поступалися соціал-революціонерам та соціал-демократам, у тому числі українським, проте випереджали конституційних демократів і більшовиків [154, с. 3; 172, с. 2; 182, с. 1–2; 235, с. 3]; 4) колишні право-радикальні групи перестали відігравати роль у політичних процесах, і навіть, якщо припустити, що блок руських виборців поглинув політичні симпатії колишніх чорносотенців, то на рівні риторики вони й далі відмежовувалися від чорносотенної ідеології та спадщини [238, с. 1].

Політика більшовицької влади, котра врешті змінила УНР і Директорію, була значно менш толерантною до російських націоналістів. 1918 р. було розгромлено приміщення клубу й арештовано типографію «Києвлянина», а на початку 1919 р. 68 колишніх членів клубу розстріляли. Однак у серпні 1919 р. разом з Білою армією В. Шульгін, А. Савенко й інші націоналісти повертаються до Києва, успішно подолавши спротив як Червоної армії, так і петлюрівців. В. Шульгін вкотре відновлює випуск газети «Києвлянин» й координує Білий рух [451, с. 13], а А. Савенко стає на чолі Освага, тобто «Осведовительного агентства» Добровольчої армії Денікіна. Про своє повернення останній пише у щоденнику, що це був однозначно один із найщасливіших днів життя [241, с. 2]. Проте вже у жовтні того ж року, під натиском більшовиків довелося спішно тікати з Києва в напрямку Одеси. Там були здійснені останні й марні спроби сформувати дієві військові загони, а відтак у ситуації стресу й паніки 1920 р. сили Білої армії та тих, хто їх співчував, відчалили з Одеси до Сербії, Болгарії, Франції й інших держав [241, с. 2; 242, с. 2]. Щоденник Анатолія Савенка в наш час доступний лише завдяки публікації витягів у радянській газеті 1926 р. (Див.: Додаток К). Журналіст С. Якубовський, який опублікував ці уривки, додав своїх конотацій через вибір конкретних цитат і коментарі. Таким чином, А. Савенко представляється як захланний багач, що нашвидкоруч пакує сімейні діаманти й киває п'ятами подалі від проблем, до яких спричинився; в Одесі він дбає тільки про добробут себе та свого сина, тим часом як Біла армія зазнає ганебної поразки, лідери руху впевнено виступають перед публікою, доводячи, що все гаразд і руські сили втримаються, але після цього одразу ж втікають; інформації про загальнополітичну ситуацію лідерам білого руху не вистачає й вони наче губляться у питаннях, як діяти; поїзд, в якому російські націоналісти їдуть з Києва в Одесу, по дорозі ламається, пасажири потерпають від холоду та вощиць, панує атмосфера істерики та поразки [241, с. 2; 242, с. 2] (Див.: Додаток К).

За не до кінця з'ясованих обставин Анатолій Савенко невдовзі помирає (або в м. Керч, або на грецькому острові Халка) [241, с. 2; 242, с. 2; 291]. Останньою його працею перед смертю була видана 1919 р. брошура «Українцы или малороссы?». У ній він опонував популярній після I Світової війни ідеї самовизначення української нації, апелюючи здебільшого до історії. Але разом із тим він звернув увагу на те, що український рух за останні роки ширився за рахунок підтримки селянських мас, спраглих отримати землю, що він розумів як лицемірне використання темних інстинктів неосвіченого селянства. Що ж до міського населення, то воно залишається на боці руських сил. На користь цієї думки А. Савенко наводив статистику різних виборів, що відбувалися в Україні в 1917–1918 рр., акцентуючи особливо перевагу Позапартійного руського блоку в Києві [290, с. 25–31].

Що ж до долі Василя Шульгіна, то вона була ще довгою і сповненою перипетій, хоча й без електоральних перипетій. Через Румунію, Туреччину, Болгарію, Чехію і Югославію, де часто виступав з лекціями, скерованими проти радянської влади, він врешті в 1930-х рр. осів у Югославії, вів політичну та публіцистичну діяльність, зокрема й спрямовану проти ідеї українства. У 1926–1927 рр. В. Шульгін несамохіть був використаний органами ОГПУ в рамках операції «Трест» для розгрому організаційної структури і впливу білоемігрантського руху, проте результатом цього стала й поїздка В. Шульгіна до Радянського Союзу, а також написання книги спогадів «Три столиці». Наприкінці 1930-х рр. В. Шульгін без успіху намагався знайти контакт із А. Гітлером, а Другу світову війну провів у невеликому югославському містечку, де 1944 р. його знайшла й заарештувала радянська розвідка. Із заслання у Сибіру В. Шульгін із дружиною повернувся 1956 р. в будинок престарілих у Володимирській обл. Одразу ж після цього органи КДБ почали роботу з ним, метою якої було написання В. Шульгіним текстів-звернень до російських емігрантів, в яких існування й дії Радянського Союзу висвітлювалися б у позитивному ключі.

Отримавши від радянської влади невеликі поступки у формі екскурсій в Москву та Київ й полегшення побутових умов, В. Шульгін у тісному співавторстві з співробітниками служб написав «Листи до емігрантів», що врешті викликали хвилю обурень зі сторони колишніх товаришів з-за кордону, але здобули бажаний для СРСР ефект серед менш політично заангажованих емігрантів. Після цього він з'явився у документальному фільмі «Останній очевидець» Фрідріха Ермлера, де знову визнавав помилки часів Державної думи й висловлював повагу до радянської влади. Помер Василь Шульгін 1976 р. у 98 років [314, с. 465–517; 315; 429, с. 111–120; 451, с. 10–55; 472, с. 274–284].

Наостанок варто відзначити, що відлуння виборів до IV Державної думи тривало ще довго після падіння російського парламентаризму та Російської імперії загалом. Документи з архіву Галузевого державного архіву СБУ містять справи, складені між 11 і 30 січнем 1941 р., зі списками 11 уповноважених виборців з числа «російських націоналістів» [25, по всій справі], 306 «правих» [26, по всій справі], 77 «монархістів» [27, по всій справі] і 36 членів «Союзу російського народу» [28, по всій справі]. Ці списки формувалися на основі матеріалів Державного архіву Київської обл., однак графа з даними про партійну належність тієї чи іншої особи містила заголовок «способствующие розыску данные, краткая характеристика преступной деятельности». Без окремої генеалого-просопографічної розвідки неможливо встановити, чи були ці документи підставою для репресій, якою була кара, й чи однаковою вона була для всіх. Дані про вік, вказані в документах, свідчать, що на момент складання цих списків багато з тих, хто у них числилися, були вже покійні. Проте характерно, що каральні органи Радянського Союзу у цьому разі використовували ті самі методи тиску на колишніх націоналістів, правих і монархістів, що й уряд Російської імперії 1912 р. відносно опозиціонерів.

* * *

Вибори до IV Державної думи на Правобережжі стали випробуванням для громадського суспільства Правобережжя. Убивство Петра Столипіна, справа Бейліса, недопущення зібрань прогресистів та тиск адміністрації на виборчий процес спричинили гучні медіа-скандали загальноімперського масштабу. Незважаючи на певну зміну політичного курсу нового прем'єр-міністра В. Коковцова, очільники Міністерства внутрішніх справ на низки інших урядових структур сприяли амбіціям російських націоналістів здобути максимальну перемогу на виборах. Також, завдяки лобюванню депутатів III Державної думи з фракції російських націоналістів і місцевих активістів, низку ключових посад місцевого рівня посіли вигідні для їх електоральної справи кандидатури.

Незважаючи на те, що Київський клуб російських націоналістів активно популяризував свої націоналістичні ідеї, електорат російських націоналістів на 1912 р. вичерпувався освіченими міськими прошарками населення та провінційною елітою. Широкі верстви селян, православних дрібних землевласників та міського простолюду все ще залишалися політично незаангажованими. Союз російського народу й інші монархічні організації, які раніше орієнтувалися на цю аудиторію, також не могли мобілізувати цих виборців і часто з цією метою навіть зраджували партійній програмі на користь вимог відчуження поміщицьких маєтків. Хоча 1912 р. російські націоналісти виступали в блоці з монархістами, їхній успіх великою мірою залежав від дій імперської та місцевої адміністрації в напрямку створення сприятливих виборчих та агітаційних умов.

Задля сформування провладної більшості від участі у виборах завдяки розпорядженням Сенату та місцевих губернаторів були відсторонені значні групи потенційно опозиційних виборців, до яких великою мірою належало єврейське міщанство Правобережжя. Участь православних селян та дрібних землевласників заступило собою духовенство, що становило більшість у відповідних куріальних відділеннях. Також сільські та міські чиновники

активно взяли участь у виборах й були активно представлені в губернських зібраннях. Як на духовенство, так і на чиновників чинився тиск місцевої та імперської адміністрації з метою забезпечити лояльних кандидатів.

Окремо місцева адміністрація обмежувала виступи опозиції через штрафи, арешти та недопущення зібрань. У цій новій ситуації перед різними політичними групами постала дилема – кооперуватися між собою, чи дотримуватися осібної політики, бойкотувати вибори, чи брати в них участь навіть, якщо було заздалегідь відомо, що шансів здобути депутатські місця немає. Стратегії відрізнялися. Якщо волинські міщани-євреї не бажали кооперуватися з поляками, пам'ятаючи про їхню націоналістичну позицію в перших думках, то в Києві на міських виборах склалася доволі широка коаліція, яка об'єднувала російських, українських та польських лібералів. Основним ресурсом опозиції на виборах були російськомовні дешеві розважальні газети ліберального спрямування, що шляхом друкування карикатур, інтерв'ю, фейлетонів та жартів підважували наративи кількох правих видань і таким чином здобували політичну підтримку міського населення.

У Києві російські націоналісти здобули перемогу в першій курії, де кілька сотень переконаних консерваторів з домовласників, купців та адміністраторів проголосували за «російського американця» Всеволода Демченка. Проте програш неформального лідера ККРН Анатолія Савенка, ключової медіа-персони у середовищі російських націоналістів, став врешті чи не найбільшою моральною перемогою лібералів та лівиці. Великою мірою, ключовим у цьому стало те, що консерватори не змогли заручитися ключовою для них підтримкою православних крамарів.

Врешті-решт, блок руських виборців провів до Думи 40 із 41 кандидатів, причому більшість обранців були великими землевласниками з середовища російських націоналістів. Проте ці вибори також ілюструють тертя між учасниками широкої консервативної коаліції, якій доводилося долати намагання місцевих урядовців створити альтернативні консервативні

партії, а також амбіції духовенства й селян здобути пропорційну частку депутатських місць у Держдумі. Імперський уряд і місцева адміністрація сприяли проходженню консервативних депутатів у Державну думу, однак на 1912 р. націоналісти вже стали тією силою, котра могла сама диктувати умови владі й маніпулювати її важелями у своїх інтересах.

Хоча 1912 р. приніс російським націоналістам електоральний успіх, подальший розвиток їхнього руху пішов на спад. Наступного року відбувся розкол на більш радикально-анисемітськи налаштовану частину, яка покинула лави ККРН. Решта ж цієї організації стала на шлях зближення із правим крилом конституційних демократів. Після років війни, 1917 р. російські націоналісти знову відновили діяльність, однак цього разу вони були позбавлені сприяння місцевої та імперської влади. У цих, нових, умовах вони змогли заручитися значною частиною київських виборців, поступаючись соціал-революціонерам, соціал-демократам, у тому числі українським, але випереджаючи конституційних демократів та більшовиків. Разом із тим, їхній вплив не простягався далеко за межі Києва, що в сукупності свідчить про дієвість та життєздатність ідеології російського націоналізму, котра, проте, мала шанси на повний успіх лише в умовах сприяння імперських еліт.

ВИСНОВКИ

Дане дослідження продемонструвало зв'язок між електоральними практиками й розвитком націоналізму на прикладі участі консервативних російських націоналістів у виборах до Державної думи Російської імперії в українських губерніях Правобережжя. Цей зв'язок здійснювався на різних рівнях. По-перше, комплекс електоральних практик та ритуалів давав змогу здійснювати масову агітацію, шукати потенційний електорат і заручитися підтримкою через подання виборчого голосу за конкретних кандидатів. По-друге, перемога на виборах створювала враження масовості та впливовості національного руху, й у такий спосіб легітимізувала та посилювала національну ідеологію. По-третє, електоральний успіх давав національним рухам нові ресурси для поширення своїх ідей, зокрема через виступи з трибун представницького органу. Важливою особливістю досліджуваного предмету є те, що електоральний процес в Російській імперії був надзвичайно складний і його результати безпосередньо залежали від організації виборчого процесу Міністерством внутрішніх справ та місцевою адміністрацією, так що у підсумку російські націоналісти максимізували свої спроможності за рахунок наданої їм підтримки з боку призначених самодержавцем чиновників.

В історіографії російський націоналізм початку ХХ ст. виявився радше замовчаною, ніж дебатованою темою. Дослідники першої хвилі осмислення цього явища, котра припала на другу половину 1920-х – початок 1930-х рр., як правило, не проводили різниці між російськими націоналістами та чорносотенцями, відзначали нездатність столипінських реформ розв'язати проблему малоземелля у Правобережжі й пояснювали політику сподвижників П. Столипіна, російських націоналістів, класовими землевласницькими і буржуазними інтересами. Наступний спалах інтересу, хоч і дуже помірний, відбувся у 1960-х рр. завдяки московським та ленінградським ученим, котрі усталили радянську марксистсько-ленінську

схему прочитання пізньоімперської історії. Описуючи період після 1905 р. як спробу царського режиму врятуватися від неминучого краху, дослідники шаблонно представляли реакціонерів як лицемірів та злодіїв, що з усіх сил чинили шкоду народним масам. Під час перебудови, коли в Росії набув популярності образ П. Столипіна як останнього рятівника старого режиму від більшовицької небезпеки, з'явилося нове бачення діяльності його сподвижників, російських націоналістів: як самостійної політичної групи. Історики відмежували їхню ідеологію від чорносотенної, звернули увагу на більш інтелігентний склад російських націоналістів, виявили ліберальну складову їхньої політичної діяльності, проте зосередилися радше на думській діяльності цієї групи, ніж на локальній діяльності російських націоналістів західних окраїн, а відтак залишили відкритим питання, як російські націоналісти прийшли до влади. Цьому не приділили уваги й українські історики, котрі в роки незалежності акцентували перш за все антиукраїнську діяльність місцевих російських націоналістів, представляючи їх, услід за радянською історіографічною традицією, прислужниками самодержавного режиму. Незважаючи на те, що в англосаксонській традиції склалася певна традиція досліджувати взаємодії влади та громадянського суспільства, динаміка зв'язку місцевої адміністрації й імперського уряду з російськими націоналістами не була достатньо чітко окреслена, що залишає невичерпаним питання про масштаби, соціальний склад і стратегії цієї групи.

За допомогою конструктивістських теорій націй та націоналізму, а також теорій громадянського суспільства й політичної репрезентації, російський націоналізм доцільно розглядати як динамічне групове творення національного проекту через участь у виборах, зокрема дискусії в новітніх засобах масової комунікації. Російський національний проект поширювався в умовах конкуренції з іншими національними проектами. Вона передбачала, що різні політичні групи використовуватимуть доступні матеріальні, інтелектуальні, правові та адміністративні ресурси. Наративні, статистичні та інші види джерел, використані в роботі, вказують на високий рівень

підтримки російського націоналізму з боку імперської та місцевої адміністрації, однак ця підтримка зосереджувалася на розширенні впливу російського націоналізму саме як громадської сили. Критичний аналіз джерел також засвідчує різні електоральні стратегії, які російські націоналісти використовували на локальному та імперському рівні.

Російські націоналісти організували свій осередок у Києві безпосередньо під час виборчої кампанії до I Державної думи й уже тоді мали відмінну від монархічних і центристських політичних груп програму, що полягала передовсім у прийнятті від царя дарованої Конституції, непорушності приватної власності, поєднанні прокапіталістичних позицій із виразним антисемітизмом. Їхні погляди представляли Партія правового порядку та Партія торгово-промисловців, що виступили на виборах у блоці. 1908 р. ці партії стали основою Київського клубу російських націоналістів; у клуб вступили також лідери інших монархічних організацій. ККРН був частиною мережі Всеросійського національного союзу, й у Державній думі його депутати увійшли до фракцій поміркованих правих і російських націоналістів. Окрім випадку з виборами до I Державної думи, які бойкотували монархічні партії, російські націоналісти завжди вступали в блок із іншими правими організаціями, серед яких найвпливовішою був Союз руського народу. Блок руських виборців виконував функції планування електоральних кампаній, співпраці з місцевою адміністрацією, поділу потенційних місць між кандидатами різних політичних груп, причому лідери російських націоналістів іноді виступали як посередники, зокрема в передачі коштів з таємних фондів МВС. На виборах у Києві російські націоналісти завжди виставляли окремих кандидатів. Проте поза виборами майданчиків для співпраці було небагато. Російські націоналісти орієнтувалися на значно більш елітарний електорат, генерували відмінні ідеологічні погляди й цілеспрямовано відмежовувалися від монархістів там, де йшлося про насилля над євреями й зазіхання на чужу приватну власність. Ця прірва, що існувала між двома політичними силами, поставила край намаганням російських

націоналістів поширити всеосяжну всестанову національну доктрину на початку ХХ ст.

Упродовж існування російських націоналістів до їх складу входили освічені міські прошарки буржуазії та великих землевласників. Найактивніші члени ККРН, котрі водночас були найбільш стабільним електоратом у м. Київ, ідентифікували себе як домовласників, землевласників, купців, чиновників високого рангу, викладачів, лікарів, інженерів, працівників вільних професій та священнослужителів. Маючи це коло прихильників серед київської еліти, націоналісти намагалися вийти на рівень масової агітації, але, як і у випадку з іншими партіями, це було складним завданням, зважаючи на стан масових комунікацій та соціальний розвиток суспільства. Після розпуску I Державної думи російські націоналісти почали шукати опору серед дрібних православних землевласників, розраховуючи при цьому на успіх аграрної політики прем'єр-міністра П. Столипіна з кредитування хуторських господарств. Однак, поки політика прем'єра просувалася надто повільно й не вела до автоматичної появи класу консервативних юнкерів, російські націоналісти зіткнулися з нестачею внутрішніх ресурсів для роботи з широкими колами загалом індіферентних до виборів православних хуторян. Спочатку російські націоналісти спробували мобілізувати й агітувати дрібних землевласників за допомогою парафіяльного духовенства, надалі ж останнє фактично замінило своєю участю голоси у відділенні дрібних землевласників, котре часто мало вирішальний вплив на результати губернських зібрань. Проте в Києві, де електорат був значно більш політично заангажований, традиційно розгорталася запекла боротьба між кандидатами від російських націоналістів та конституційних демократів. Російські націоналісти віднаходили підтримку серед різних соціальних прошарків православних містян, проте в момент апогею електоральної боротьби 1912 р. російські націоналісти не змогли заручитися ключовою для них підтримкою групи православних крамарів. Зовсім не зважали російські націоналісти в своїй кампаніях на робітників у зв'язку з низькою роллю останніх в

електоральному процесі, а також на групи, що не брали участь у виборах – молодь до 25 років, військовослужбовців, жінок тощо.

Дії імперської та місцевої адміністрації мали визначальний вплив на перебіг виборів до II, III та IV Державної думи, причому з кожним наступним виборчим етапом цей вплив посилювався. Сприяння правим партіям, зокрема російським націоналістам, влада завжди розуміла як таке, що не суперечить чинному законодавству, проте саме законодавство дозволяло вводити все нові критерії щодо включення до виборчих списків і виключення звідти окремих категорій населення, ділити виборчі з'їзди на національні відділення, не допускати виборчих зібрань окремих політичних груп тощо. Губернатори та інші урядники упродовж усіх виборів стояли перед дилемою «ненакликання ворожнечі одних груп населення відносно інших» і сприяння правим кандидатам, яку в різний час різні урядники розв'язували в різний спосіб. По мірі зростання власного впливу, російські націоналісти лобіювали призначення вигідних кандидатур на посади губернаторів та міських голів, тож останні впливали на вигідний для націоналістів розподіл курій на національні відділення, склад виборців тощо. Окрім сприяння Міністерства внутрішніх справ, місцевих губернаторів та Сенату, успіх російських націоналістів також залежав від сприяння Священного Синоду. Через заклики до парафіяльного духовенства брати активну участь у виборах, що передбачало, зокрема, молебні перед електоральними зібраннями та публікування відозв у пресі, Синод мобілізував виборців. На місцевому рівні ці заклики зазвичай трансформувалися в конкретні рекомендації щодо підтримки російських націоналістів та правих. Рівень включеності імперської та місцевої влади досяг апогею під час виборів до IV Державної думи. Саме тоді окрім означених способів впливу на виборчий процес мали місце відстежування потенційно опозиційних чиновників та священників з подальшими рекомендаціями «звернути увагу» на них керівникам відповідних установ, штучна підтримка напруженої політичної ситуації навколо справи Бейліса для підваження моральних сил опозиції, а також

скандальні недопущення та закриття електоральних зібрань прогресистського блоку в Києві. Загалом, такий розмах впливу Міністерства внутрішніх справ, а також співпраця блоку руських виборців із місцевою адміністрацією у плануванні поділів на національні відділення, були специфічними рисами виборів у Російській імперії, що підтверджує той факт, що Державна дума не обмежувала самодержавний лад.

Російські націоналісти користувалися підтримкою влади настільки, наскільки їхня ідейна основа була співзвучною із цілями уряду П. Столипіна та наступників. Інакше кажучи, російський націоналізм був тією політичною силою, на яку П. Століпін намагався спиратися в своїй політиці, адже після 1905 р. влада потребувала підтримки певних громадських сил не менше, ніж ті потребували підтримки влади. Ключовими засадами російських націоналістів були підтримка капіталістичного розвитку, непорушність права власності, інституційне сприяння розвитку руського середнього класу, кредитування руського дрібного землеволодіння, антисемітизм, недопущення етнічної рівноправності в Російській імперії, відстоювання дорадчої функції Державної думи, недопущення автономії Польщі, Фінляндії, України. Руську націю активісти руху уявляли як оточену зусібіч ворогами, передовсім представленими іногородцями Південно-Західного краю, іноземними державами, що маніпулюють національними рухами західних окраїн; також акцент ставився на внутрішніх ворогах – революціонерах, прихильниках лівих партій усіх спектрів, діячах українського руху. Враховуючи, що цільова аудиторія російських та українських націоналістів збігалася, критика й знецінення ідей займали центральне значення в ідеологічних текстах обох цих таборів. Російські націоналісти представляли український рух, з одного боку, як дрібне й малозначуще намагання невеликої групи інтелігентів на чолі з Михайлом Грушевським поширити хибні псевдо-інтелігентські ідеї, а з іншого боку – як повсюдний і надзвичайно небезпечний рух за фінансової підтримки Австро-Угорщини та Німеччини, спрямований на те, щоб розколоти руський народ. Російські націоналісти виробили власне

прочитання єдності малоросійського і великоросійського племен руської нації, в рамках якого доводилася не лише культурна, мовна, психічна, расова та конфесійна єдність, але й певна вищість малоросіян за рахунок притаманної їм політичної та національної свідомості над зосередженими радше на соціальних, ніж на національних питаннях, великоросах. Той факт, що російські націоналісти активно діяли у кризові моменти для самодержавності, у 1905–1906 і 1917–1918 рр., свідчить про життєздатність цієї консервативної ідеології.

Ідеологія російського націоналізму на Правобережжі формувалася в умовах конкуренції великої кількості етнополітичних рухів, причому в багатьох випадках успіх тих чи інших рухів залежав від їх здатності вступати в електоральні блоки. У цьому плані перед російськими націоналістами основним викликом було питання про те, створювати коаліції на основі класових землевласницьких інтересів, чи формувати всестанову єдність руського православного населення. Вибір на користь останнього став результатом складної еволюції, наслідком якої була відмова від співпраці з консервативними польськими силами, іншими локальними союзниками, такими як чеські дрібні землевласники Волині. В ідеологічному плані найбільшими ворогами російських націоналістів були політичні групи, що після третьочервневого перевороту виявилися практично виключені з електоральних змагань: соціал-демократи, соціал-революціонери, сіоністи, українські націоналісти. У сфері ж легальної боротьби російські націоналісти конкурували насамперед із конституційними демократами, котрі будували коаліції з низкою поступовських груп. Ця боротьба сягала апогею на виборах у м. Київ, де голоси часто ділилися між представниками обох сил майже порівну.

Стратегії опозиції проти політичного домінування російських націоналістів були множинні та ситуативні. Однією можливою відповіддю на звуження електоральних прав і зростання електоральних шансів націоналістів був бойкот виборів, демонстративне покинення електоральних

зібрань, до чого в різний час вдавалися польські землевласники, міські виборці. Іншою стратегією було використання виборів як майданчика для поширення власних ідей, не підкріплених реальними шансами на успіх. До цієї стратегії вдавалися в різний час і українські поступовці, і соціал-демократи, і навіть російські консерватори по духу, що так висловлювали незадоволення конкретними кандидатами з їхнього табору. Врешті, існувала стратегія об'єднання зусиль різних політичних груп з тактичних міркувань. Таке об'єднання складалося на виборах у м. Київ довкола кандидатів від конституційних демократів, котрі навзаєм обіцяли представляти інтереси усіх коаліціантів у Думі. В умовах обмеженості законодавчих свобод, зібрань та преси, опозиція часто вдавалася до тактик оскарження рішень місцевої адміністрації, нелегальної та напівлегальної агітації, поширення карикатур і непрямой критики російського націоналізму.

Російський націоналізм на Правобережжі є одним із найбільш яскравих, хоч і мало вивчених, прикладів консервативних рухів у Центрально-Східній Європі початку ХХ ст. Порівняльні та синтетичні студії консервативних ідеологій, що виходять за рамки національних історіографій, могли б дати відповідь на запитання про те, як досвід і раптове припинення існування російського націоналізму 1919 р. могло вплинути на формування фашистських та комуністичних ідеологій. Хоча культ насилля, вождизм і стигматизування ненормативної сексуальності були відсутні в ідеології російського націоналізму, – расизм, антисемітизм, віра в те, що нація оточена ворогами, та інші ідеологічні засади могли скласти гіпотетичну базу для формування фашистських ідеологій. Раптовий кінець російського націоналізму 1919 р. привів не тільки до забуття в офіційній історіографії цього явища через його знецінення й примітивізацію, але й до маргіналізації пам'яті про нього. Підпільна циркуляція творів російських націоналістів, пам'ять про їх діячів у емігрантських колах та осередках вивчення православ'я мали прямий та опосередкований вплив на формування інших політичних течій російського націоналізму у ХХ ст. Врешті, актуальним

полем подальших досліджень є розгляд динаміки суспільних процесів, пов'язаних із трансформаціями практик громадянських свобод, – зокрема публічних зібрань, свободи преси та виборів у пізньоімперському та ранньорадянському періодах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**Архівні джерела**

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

Оп. 636.

1. Спр. 545. Дело о разрешении созыва в г. Киеве внепартийного съезда русских людей Киевской, Подольской и Волынской губ. ввиду предстоящих выборов в Государственную думу, 23 октября 1906 г. – 26 июля 1907 г., 8 арк.

Оп. 637.

2. Спр. 266. Письмо министра финансов от 21 июля 1907 г. об организации сбора сведений о ходе выборов III Государственную думу. Прилагаются основные положения деятельности Петербургского телеграфного агентства и схемы представительства различных групп населения Юго-Западного края в III Государственной думе. 1907 г., 5 арк.
3. Спр. 545. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения, 1907 г.

Оп. 641.

4. Спр. 706. Материалы с перепиской по выборам в 3-ю Государственную Думу, 15 арк.

Оп. 642.

5. Спр. 494. Переписка с министром внутренних дел и с волинским губернатором о подготовке к выборам в 4-ю Гос. Думу, 1912 г., 52 арк.
6. Спр. 496. Дело с совершенно секретною перепискою по выборам в 4-ю Государственную Думу, 11 сентября 1912 г. – 22 ноября 1913 г., 45 арк.

Оп. 658.

7. Спр. 95 (ч. 5). Дело о выборах в II Государственную Думу по Киевской, Подольской и Волынской губ., 35 арк.
8. Спр. 95 (ч. 6). Дело о выборах в III ГД в Киевской, Подольской и Волынской губ. Указ Николая II о роспуске II и созыве III Государственной Думы и инструкция о порядке производства выборов в Государственную Думу от 27 августа 1907 г. 13 июня – 21 октября 1907 г., 136 арк.

Оп. 664.

9. Спр. 469. Список личного состава губернской и уездных по делам о выборах в Государственную думу комиссий Киевской губ. Списки избирателей в 4-ю Государственную думу по отдельным участкам г. Киева. 1912 г., 477 арк.

Оп. 857.

10. Спр. 38. Дело с перепискою касающейся второй Государственной Думы, 13 января – 20 июня 1907 г., 102 арк.
11. Спр. 232. Дело о принятии мер в Юго-Западном крае к предотвращению «беспорядков», возможных при роспуске II Государственной Думы, 1907 г., 8 арк.

Оп. 861.

12. Спр. 313. Дело о борьбе фракций и партий в период выборов в 4 Думу, 1911 г., 40 арк.
13. Спр. 259, ч. 1. О сборе средств для проведения агитации среди населения Киевской, Волынской, Подольской губ. в период подготовки к выборам в 4 ГД, 1912 г., 217 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське відділення

Оп. 1.

14. Спр. 1350. Переписка с Департаментом полиции, начальником Киевского охранного отделения и другими учреждениями о выборах во II

Государственную Думу. Списки депутатов во II Государственную Думу от Киевской губернии и выборщиков по уездам Киевской губернии. Копии писем, полученных агентурным путем, о подготовке разных политических организаций к выборам во II Государственную Думу, 1906 г., 486 арк.

15. Спр. 2648. Переписка с киевским губернатором и уездными исправниками о наблюдении за подготовкой разных политических партий и населения Киевской губернии к выборам в IV Государственную Думу, 10 декабря 1910 г. – 20 декабря 1912 г., 451 арк.
16. Спр. 2983 Сведения о политической благонадежности и настроениях поляков, 1910–1911 гг., 490 арк.

Оп. 4.

17. Спр. 431. Дело о разработке писем, полученных агентурным путем и политической проверке разных лиц, 2 января – 8 июля 1914 г., 560 арк.

Ф. 296. Редакция газеты «Киевлянин»

Оп. 1.

18. Спр. 2. Статьи и письма, присланные в редакцию газеты «Киевлянин» с высказываниями о деятельности Государственной Думы, 1870–1918 гг., 320 арк.
19. Спр. 27. Письма разных лиц в редакцию газеты «Киевлянин», 1870–1918 гг., 632 арк.

Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління

Оп. 2.

20. Спр. 1715. Списки избирателей и лиц, избранных в 3-ю Государственную Думу от Екатеринославской губернии, донесения и переписка с помощниками начальника Екатеринославского ГЖУ в уездах с приставами об отношении РСДРП, других партий и крестьян к выборам, 13 августа 1907 г. – 24 января 1909 г., 67 арк.

Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління

Оп. 1.

21. Спр. 2528. Дело по описи Харьковского жандармского управления по секретной части (Дело о производстве дознаний о лицах, обвиняемых в агитации за проведение бойкота выборов во 2 Государственную думу среди населения Харьковской губ. О выборах в Государственную Думу), 19 января 1907 г. – 13 января 1909 г., 84 арк.

Державний архів м. Києва**Ф. 163. Київська міська управа.**

Оп. 8.

22. № 95. Дело о проведении выборов в Государственную думу, 1907 г., 24 арк.

Ф. 194. Київська міщанська управа.

Оп. 1.

23. № 213. О выборах в Государственную Думу, 1905 г., 36 арк.
24. Спр. 259. Об ограничении избирательных прав евреев, 1912 г., 32 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України**Ф. 16. Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР**

Оп. 1.

25. Спр. 360. Список-справочник уполномоченных, избранных на предварительном съезде по выборам в 4-ю государственную думу, принадлежащих к партии националистов, выявленных по материалам Киевского областного Государственного архива, 1941 г., 3 арк.
26. Спр. 360а. Список-справочник уполномоченных, избранных на предварительном съезде по выборам в 4-ю государственную думу, принадлежащих к правым партиям, выявленных по материалам Киевского областного Государственного архива, 1941 г., 61 арк.

27. Спр. 367. Список-справочник монархистов, выявленных по материалам Киевского областного Государственного архива, 1941 г., 12 арк.
28. Спр. 349. Список-справочник членов «Союза русского народа», выявленных по материалам Киевского областного Государственного архива, 1941 г., 7 арк.

Государственный архив Российской Федерации

Ф. 1719. Всероссийский национальный союз

Оп. 1.

29. Д. 3. Дело о депутациях от отделов Всероссийского национального союза на открытие памятника П. А. Столыпину в г. Киеве, 1913 г.

Ф. 102. Департамент полиции Министерства внутренних дел

ДП-4 1908, оп. 117.

30. Д. 140. О Всероссийском национальном союзе (Клуб русских националистов), 55 л.

ДП-4 1912, оп. 121.

31. Д. 146. Об агитации среди приказчиков, 111 л.
32. Д. 156. Дело о нападках прессы на заслуженного профессора Киевского Университета Ивана Алексеевича Сикорского, 8 л.
33. Д. 274. О 4-й Государственной думе (общая переписка).
34. Д. 130 ч. 28. Дело департамента полиции 4 Делопроизводство о предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Киевской губернии, 49 л.
35. Д. 130. ч. 53. О предвыборной кампании в 4-ю Государственную думу по Подольской губернии, 6 л.

ДП-4 1907, оп. 116.

36. Д. 108, ч. 9. О настроении населения Волынской губернии, 29 л.
37. Д. 108, ч. 17. О настроении населения Киевской губернии, 87 л.
38. Д. 108, ч. 38. О настроении населения Подольской губернии, 32 л.

- Оп. 265. Перлюстрированная переписка членов Государственной думы
39. Д. 138, док. 27. «Твоя Эзра» Киев, 25 декабря 1906 г. к М. Я. Левинскому для Лизы в Витебск, 2 часть.
 40. Д. 138, док. 80. «Туния» Киев 27 декабря 1906 г. к А. И. Гельденбергу для Шлемы в Немиров, Подольская губерния, дом Гольденберга.
 41. Д. 140, док. 138. Из письма Киевского Губернатора А. Веретенникова, Варшава, от 28 ноября 1906 г. к Его Превосходительству Сергею Ефимовичу Крыжановскому, Санкт-Петербург.
 42. Д. 332, док. 28. Выписка из письма, с подписью: «подписчик «Киевлянина», Кузнецк, Томской губернии, от 10 октября 1908 г., к А. Савенко, сотруднику «Киевлянин», в Киев.
 43. Д. 395, док. 6. Выписка из письма Г. Г. Замысловского, СПб, от 30 сентября 1909 г. к А. И. Савенко, в Киев.
 44. Д. 478, док. 5. Выписка из письма Л. Могилевской, Киев, к Д. Пихно в СПб, от 9 февраля 1911 г.
 45. Д. 506, док. 1. Выписка из письма А. Гучкова, СПб, от 5 января 1912 г. Ф. И. Гучкову, в Москву.
 46. Д. 506, док. 99. Копия с заказного письма А. Савенко, Киев, от 26 мая 1912 г. А. И. Гучкову, в С. Петербург.
 47. Д. 510, док. 53. Из заказного письма А. Савенко к его Прев-ву В. И. Ковалевскому в СПб, Киев, от 20 октября 1911 г.
 48. Д. 510, док. 64. Из письма Проф. Ю. А. Кулаковского, Киев, от 21 октября 1911 г., к проф. П. А. Кулаковскому, в СПб.
 49. Д. 510, док. 83. Из письма Могилевской, Киев к Д. И. Пихно в СПб, от 22 октября 1911 г.
 50. Д. 510, док. 91. Из письма Ковалевского, СПб, 23 октября 1911 г. к А. И. Савенко.
 51. Д. 510, док. 94. Д. И. Пихно, СПб, к Л. В. Могилевской в Киев, от 24 октября 1911 г.
 52. Д. 515, док. 90. Л. Могилевская, 10 декабря 1911 г., Д. Пихно в СПб.

53. Д. 517, док. 28. Выписка из письма Архиепископа Платона, Нью-Йорк, от 23 декабря 1911 г., к о. Протоиерею К. И. Фоменко, в Киев.
54. Д. 517, док. 41. Выписка из письма Проф. Протоиерея Титова, Киев, от 24 декабря 1911 г., к Архиепископу Платону, в Нью-Йорк.
55. Д. 517, док. 45. Выписка из письма Члена ГД В. Проценко, С. Петербурн, от 25 декабря 1911 г., к Его превосходительству С. А. Радецкому, в Киев.
56. Д. 517, док. 56. Выписка из заказного письма А. Савенко, Киев, от 26 декабря 1911 года Прев-ву В. Т. Георгиевскому, в СПб.
57. Д. 517, док. 73. В. Проценко, СПб., 28 декабря 1911 г. к В. И. Ивановой, в Киев.
58. Д. 517, док. 74. Выписка из письма М. Р. Гарковенко, Черкассы, от 28 декабря 1911 г. к А. И. Савенко, в Киев.
59. Д. 534, док. 21. Выписка из письма Вячеслава Иосифовича Первольф, СПб., от 14 января 1912 г. к Анатолию Ивановичу Савенко, в Киев.
60. Д. 557, док. 123. Выписка из письма Генерал-Губернатора Ф. Ф. Трепова, Киев, от 13 января 1912 г., к Его Превосходительству П. Демидову, в Ниццу.
61. Д. 557, док. 141. Выписка из письма Волынского Губернатора Графа А. П. Кутайсова, в СПб, от 14 января 1912 г., к М. А. Мельникову, в Житомир.
62. Д. 557, док. 147. Выписка из заказного письма А. И. Савенко, Киев, от 15 января 1912 г. к Члену Гос. Думы В. В. Шульгину, в СПб.
63. Д. 557, док. 148. Выписка из письма Проф. Ю. А. Кулаковского, Киев, от 15 января к ее Превосходительству М. А. Дуровой, в Вильну.
64. Д. 557, док. 158. Выписка из письма А. П. Кутайсова, Тифлис, от 15 января 1912 г., к Палавандову, в Тифлис.
65. Д. 557, док. 161. Выписка из письма Д. И. Пихно, СПб, от 16 января 1912 г., к Л. В. Могилевской, в Киев.

66. Д. 557, док. 191. Выписка из письма Генерал-Губернатору Ф. Ф. Трепову, Киев, от 18 января 1912 г., к П. Демидову, в Нищю.
67. Д. 557, док. 192. Копия с заказного письма П. А. Кутайсова, СПб, от 18 января 1912 г., к Его Высокопревосходительству Ф. Ф. Трепову, в Киев.
68. Д. 557, док. 193–196. Выписка из письма Губернатора А. Гирса, Киев, от 18 января 1912 года к Н. Д. Тальбергу, в СПб.
69. Д. 557, док. 197. Выписка из письма Ф. Безака, С. Петербург, от 18 января 1912 г., к В. Я. Демченко, в Киев.
70. Д. 557, док. 200. Выписка из письма А. Кутайсова, Тифлис, от 18 января 1912 г., к генералу Карпову, в Тифлис.
71. Д. 558, док. 201. Выписка из письма В. Сергиевского, СПб, от 19 января 1912 г., к А. И. Савенко, в Киев.
72. Д. 558, док. 235. Выписка из письма Выхриственко, Кагарлык, от 22 января 1912 г. к А. И. Савенко, в Киев.
73. Д. 558, док. 252. Выписка из письма, с подписью «Саша», Киев, от 23 января 1912 г. к К. С. Кузьминскому, в Москву.
74. Д. 558, док. 790. Выписка из письма, с подписью «Маруся», К от 10 марта 1912 г. к С. П. Матюшенко, в СПб.
75. Д. 563, док. 714. Выписка из письма А. И. Савенко, Киев, от 2 марта 1912 г., к Ф. Н. Безаку, в СПб.
76. Д. 564, док. 161. Выписка из письма Д. И. Пихно, СПб, от 16 января 1912 г., к Л. В. Могилевской, в Киев.
77. Д. 564, док. 805. Л. Могилевской, Киев, от 11 марта 1912, к Пихно, СПб.
78. Д. 565, док. 909. Выписка из письма Б. Булгакова, Киев, от 21 марта 1912 г. к Его превосходительству Д. Н. Чихачеву, в СПб.
79. Д. 565, док. 910. Выписка из письма А. И. Савенко, Киев, от 21 марта 1912 г., к Ф. Безаку, в СПб.
80. Д. 565, док. 964. Выписка из письма Ф. Безака, СПб, от 28 марта 1912 г., к А. И. Савенко, в Киев.
81. Д. 566, док. 1096. Ф. Безак, СПб., от 17 апреля 1912, к А. Савенко.

82. Д. 571, док. 1552. Выписка из письма Епископа Никона, Кременец, от 28 июня 1912 г. к Его Высокопревосходству Ф. Ф. Трепову, в Киев.
83. Д. 571, док. 2044. Выписка из заказного письма В. Шульгина, Гоща, Волынской губ. От 21 сентября 1912 к Г. Е. Рейку (Рейну?) в СПб.
84. Д. 576, док. 2019. Выписка из письма Ф. Ф. Трепова, Киев от 17 сентября 1912 г. к графине А. Ф. Нирод, на ст. Кмитово, м. Левково.
85. Д. 576, док. 2038. Выписка из письма А. Трегубова, Граево, от 20 сентября 1912 г. к Члену Гос. Совета Протоиерею С. И. Трегбову в Киев.
86. Д. 577, док. 2110. Выписка из письма Сквирского уездного Предводителя дворянства Ильяшенко, Сквир, Киевской губ., от 28 сентября 1912 г., к Его Превосходительству Ф. Н. Безаку, в Киев.
87. Д. 577, док. 2116. Выписка из письма с подписью: «твой Макс...», в Канев, Киевской губернии, 29 сентября 1912 г., курсистке Х. Водняк, в Киев.
88. Д. 577, док. 2139. Выписка из письма с подписью «твой Ицык», почтовый вагон Варшава – Киев, от 1 октября 1912 г., к Х. Маршак, в Киев.
89. Д. 577, док. 2150. Выписка из письма Советника Киевского Губернского Правления Н. Тальберга, от 2 октября 1912 г., к Князю А. А. Ширинскому-Шихматову, в С. Петербург.
90. Д. 577, док. 2153. Выписка из письма М. Гарковенко, Фастов, от 2 октября 1912 г., к А. Савенко, в Киев.
91. Д. 577, док. 2170. Н. Цитовича, Витебск, от 3 октября 1912 г., к студенту коммерческого института В. Г. Цитовичу, в Москву.
92. Д. 577, док. 2172. Выписка из письма М. П. Сатросова, Смела, Киевская губерния, от 4 октября 1912 г. к А. И. Савенко, в Киев.
93. Д. 585, док. 2990. К. Линдеман, Москва, 7 декабря 1912 г. к С. Н. Щеголеву, в Киев.
94. Д. 585, док. 2927. А. И. Савенко, СПб, 2 декабря 1912 г. К Григорию Прозорову в Киев, Рыльский пр. 3.

95. Д. 922, док. 621. Выписка из письма Члена Гос Д А. И. Савенко, С. Петербург от марта 1913 г., к Надежде Константиновне Савенко, в Киев.
96. Д. 922, док. 623. Выписка из письма Члена Гос Д А. И. Савенко, СПб., от 26 марта 1913 г., к М. А. Стельмашенко, в Киев.
97. Д. 922, док. 631. Выписка из письма Л. Могилевской, Киев, от 28 марта 1913 г. его превосходительству Д. И. Пихно в СПб.
98. Д. 922, док. 646. Выписка из письма Д. И. Пихно, СПб., от 30 марта 1913 г. к Л. В. Могилевской, в Киев.
99. Д. 928, док. 1213. Выписка из письма чл. ГД А. И. Савенко, СПб, от 1 декабря 1913 г., к Е. А. Лебедевой, в Киев.
100. Д. 928, док. 1222. Савенко, СПб., 4 декабря 1913 г., к Екатерине Кирьяковне Рошко, в Киев, клуб русских националистов.
101. Д. 928, док. 1249. Архиепископа Платона, Нью-Йорк, от 23.12.1913, к о. К. И. Фоменко, в Киев.
102. Д. 982, док. 103. Выписка из письма с неразборчивой подписью, Киев, от 25 января 1914 г. к Г. Г. Замысловскому, в СПб.
103. Д. 982, док. 122. Из письма Архиепископа Платона, Нью-Йорк, от 27 Января 1914 к ее Превосходительству С. В. Ястребовой в Киев.
104. Д. 982, док. 184а. Выписка с неразборчивой подписью, Киев, к Члену Гос. Думы А. И. Савенко в СПб., от 9 февраля 1914 г.
105. Д. 984, док. 379. Выписка из заказного письма С. И. Манжоса Киев от 14 марта 1914 года члену ГД Савенко в СПб.
106. Д. 984, док. 608. Из письма члена ГД а и Савенко СПб от 28 апреля 1914 г. к Н. К. Савенко в Киев.
107. Д. 984, док. 620. Савенко 30 апреля 1914 года Е. А. Лебедевой в Киев.
108. Д. 985, док. 467. Выписка из письма И. Ф. Беньковского, Ровно, от 30 Марта 1914 г., к Члену Гос. Думы Савенко, в Киев.
109. Д. 988, док. 608. Из письма члена ГД А. И. Савенко, СПб, от 28 апреля 1914 г. к Н. К. Савенко в Киев.

110. Д. 988, док. 708. Савенко, СПб., 18 мая 1914 г. Б. В. Плоскому в Киев.
111. Д. 1057, док. 746. Выписка из заказного письма В. Бенедева, Могилев, Подольской губ., 10 октября 1916 г., к Члену Гос. Д. Д. Н. Чихачеву, в СПб.
112. Д. 1061, док. 103. Выписка из письма Члена ГД А. Савенко, Петроград, 15 ноября 1916 г., к Н. К. Савенко, в Киев.
113. Д. 1066, док. 1612. А. И. Савенко, Петроград, 10 декабря 1916 г., Н. К. Савенко в Киев.

Российский государственный исторический архив

Ф. 1278. Государственная дума (I, II, III и IV созывов)

Оп. 1.

114. Д. 16. Дело Особого Делопроизводства по выборам в Государственную Думу (Киевская губерния), 24 сентября 1905 года – 25 мая 1906 г., 102 л.
115. Д. 769. Записка Н. Н. Маркова об отзывах в русской и иностранной печати об учреждении Гос. Думы, 1906 г.

Оп. 3.

116. Д. 12. Дело с выборным производством Членов Государственной Думы по Волынской губернии, 18 октября – 28 ноября 1907 г., 39 л.
117. Д. 26. Дело с выборным производством Членов Государственной Думы по Киевской губернии, 20 октября 1907 г. – 31 января 1908 г., 28 л.
118. Д. 27. Дело с выборным производством членов ГД по гор. Киеву, 27 октября 1907 г. – 11 марта 1908 г., 273 л.
119. Д. 54. Дело с выборным производством Членов ГД по Подольской губернии, 20 октября 1907 г. – 8 ноября 1907 г., 11 л.

Оп. 5.

120. Д. 645. Дело Государственной Думы о свободе собраний (Законодательное Предложение 30 членов Г. Д.), 3 декабря 1912 г. – 28 февраля 1913 г., 21 л.

121. Д. 852. Дело государственной думы о запросе Министрам Внутренних Дел и Юстиции и Обер-Прокурору Св. Синода по поводу неправильностей, допущенных при производстве выборов в ГД, 1 декабря 1912 г. – 24 января 1914 г., 617 арк.

Оп. 8.

122. Д. 15 Д. Государственной Думы с выборным производством членов Государственной Думы по Волынской губернии, 23 октября 1912 г. – 1 ноября 1913 г., 47 л.

123. Д. 32. Дело с выборным производством членов ГД по Киевской губернии, 31 октября 1912 г. – 24 октября 1916 г., 115 л.

124. Д. 63. Дело с выборным производством членов Государственной Думы по Подольской губернии, 24 октября 1912 г. – 10 декабря 1912 г., 40 л.

Оп. 9.

125. Д. 694. Дело члена Государственной Думы от Киевской губернии Анатолия Ивановича Савенко, 13 ноября 1912 – 20 ноября 1916 г., 24 л.

Ф. 1327. Особое делопроизводство Министерства внутренних дел по выборам в Государственную Думу и Государственный Совет

Оп. 1.

126. Д. 8. Дело особого Делопроизводства по выборам в Гос. Думу (Волынская губерния), 4 октября 1905 г. – 17 июня 1906 г., 79 л.

127. Д. 16. Дело Особого Делопроизводства по выборам в Государственную Думу (Киевская губерния), 24 сентября 1905 года – 25 мая 1906 г., 102 л.

128. Д. 32. Дело особого Делопроизводства по выборам в Государственную Думу (Подольская губерния), 1906 г., 105 л.

129. Д. 116. Сведения о выборщиках по Киевской губернии 15 апреля 1906 г. – 28 апреля 1906 г., 144 л.

130. Д. 8. Дело особого делопроизводства по выборам в Государственную Думу. Волынская губерния, 17 ноября 1906 г. – 15 мая 1907 г., 71 л.

Оп. 2.

131. Д. 79. Дело Особого Делопроизводства по выборам в Государственную Думу. Подольская губерния. Переписка Подольского Губернатора по вопросу выборов в Государственную Думу, 4 ноября 1906 г., 88 л.
132. Д. 105. Дело Особого Делопроизводства по выборам в ГД. Волынская губерния. Переписка Волынского губернатора по вопросу выборов в ГД, 27 июня 1907 г. – 1 октября 1907 г., 31 л.
133. Д. 113. Дело особого делопроизводства по выборам в ГД Киевская губерния. Переписка Киевского губернатора по вопросу выборов в ГД, начато 19 июня 1907 г., 93 л.
134. Д. 130. Дело Особого Делопроизводства по выборам в ГД. Переписка Подольского губернатора по вопросу выборов в Государственную думу, 26 июня 1907 г. – 22 сентября 1907 г., 7 л.
135. Д. 195. Дело Особого делопроизводства по выборам в ГД по Волынской губернии, началось 23 февраля 1912 г., 70 л.
136. Д. 203. Дело Особого делопроизводства по выборам в Государственную Думу по Киевской губернии, 26 января 1912 г., 276 л.
137. Д. 220. Дело особого делопроизводства по выборам в Государственную Думу по Подольской губернии, 20 февраля 1912 г., 72 л.

Отдел Рукописей Российской национальной библиотеки

Ф. 1072. Материалы по истории выборов в I Государственную Думу, собранные по поручению Председателя Совета министров графа С. Ю. Витте, графом В. А. Дмитриевым-Мамоновым.

138. Т. 2. Волынская губерния.
139. Т. 4. Киевская губерния.
140. Т. 7. Подольская губерния.
141. Т. 15. Общий.

Газетні публікації

142. А. Б'ажур. Предвыборный дневник / А. Б'ажур // Волынь. – 1912. – № 252. – С. 2.
143. А. Б. Предвыборные собрания. В народной аудитории / А. Б. // Киевская Мысль. – 1912. – С. 2.
144. А. С. Наші вибори / А. С. // Громадська думка. – 1906. – № 77. – С. 2.
145. Анатолий Иванович Савенко // Киевская Дубинка. – 1907. – № 3. – С. 2.
146. Анатолий Савенко // Южная Копейка. – 1912. – № 629. – С. 2.
147. Благословение Подольского Свято-Троицкого православного Братства избирателям в Государственную Думу // Подольский голос. – 1907. – № 68. – С. 2.
148. [Выборы] // Киевлянин. – 1907. – № 28. – С. 3.
149. [Без назви] // Рада. – 1907. – № 225. – С. 1.
150. В. К-й. Ріжноплеменність Росії і її значіння для держави / В. К-й // Рада. – 1907. – № 35. – С. 2.
151. Вибори послів до третьої Думи // Рада. – 1907. – № 233. – С. 1.
152. Відозва св. Синоду до священників // Громадська думка. – 1906. – № 66. – С. 1.
153. [Выборы] // Киевлянин. – 1907. – № 28. – С. 3.
154. Выборы в городскую думу // Киевлянин. – 1917. – № 175. – С. 3.
155. Выборы в Государственную Думу по Киевской губернии // Киевлянин. – 1907. – № 39. – С. 2.
156. Выборы в Государственную Думу // Южная Молва. – 1912. – № 229. – С. 2.
157. Выборы по губернии // Киевлянин. – 1907. – № 38. – С. 1.
158. Выборы по Киеву. Результаты выборов // Киевская Мысль. – 1912. – № 292. – С. 4.
159. Выборы членов Государственной Думы от Волынской губернии // Киевлянин. – 1907. – № 288. – С. 3.
160. До виборців-українців // Рада. – 1912. – № 234. – С. 2.

161. До сьогоднішніх виборів // Рада. – 1907. – № 239. – С. 1.
162. Ефремов О. Благородный осведомитель / О. Ефремов // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 85–98.
163. Єфремов С. Дрібнички / Сергій Олександрович Єфремов // Рада. – 1907. – № 231. – С. 2.
164. Єфремов С. Політичне хамство / Сергій Олександрович Єфремов // Рада. – 1912. – № 241. – С. 1.
165. «Жизнь за царя» // Киевлянин. – 1907. – № 37. – С. 3.
166. Запрещение предвыборных собраний // Южная Копейка. – 1912. – № 622. – С. 2–3.
167. [З'їзд «русских» виборців] // Рада. – 1907. – № 186 – С. 3.
168. Избиратели! // Подольский голос. – 1907. – № 68. – С. 1.
169. Избиратели-подоляне! Слушайте слово к вас нашего глубокочтимого архипастыря, преосвященного Парфения // Подольский голос. – 1907. – № 68. – С. 1.
170. «Избиратели» // Южная молва. – 1912. – № 628. – С. 3.
171. Итоги выборов // Южная молва. – 1912. – № 661. – С. 4.
172. Итоги выборов в учредительное собрание по гор. Киеву // Киевлянин. – 1917. – № 266. – С. 2.
173. К вопросу о выборах в Государственную думу // Киевлянин. – 1905. – № 241. – С. 1–2.
174. Как Савенко собирался на предвыборное собрание // Киевская Мысль. – 1912. – № 289. – С. 5.
175. Каменец-Подольск 17 октября 1912 // Подолянин. – 1912. – № 599. – С. 1.
176. Киев 15 октября 1907 года // Киевская Дубинка. – 1907. – № 3. – С. 1.
177. Кого вибрати? // Рада. – 1907. – № 202. – С. 1.
178. «Культурність» і слово «жид» // Рада – 13.02.1907. – № 36. – С. 1.
179. Либов. Выборы в Киеве / Либов // Южная Молва. – 1912. – № 257. – С. 2.

180. М. О. Предвыборные Собрания (собрание избирателей 2-й Курии) / М. О. // Киевская Мысль. – 1912. – № 281. – С. 5.
181. На киевском «дне» // Южная молва. – 1912. – № 646. – С. 2.
182. Наука виборів // Рада. – 1917. – № 201. – С. 1–2.
183. Нова Дума і Українці // Рада. – 1907. – № 38. – С. 1–2.
184. Нова польська партія в Україні // Рада. – 1907. – № 203. – С. 1.
185. Новий сором // Рада – 11.02.1907. – № 35. – С. 1.
186. О необходимости участия русских землевладельцев в выборах // Киевлянин. – 1907. – № 18. – С. 2.
187. Обыски и аресты в редакции «Киевской Молвы» // Киевлянин. – 1907. – № 13. – С. 3.
188. О-ко. «Науковий метод» україножерства / О-ко // Рада. – 1913. – № 29. – С. 1.
189. От редакции // Киевская Дубинка. – 1907. – № 1. – С. 1.
190. П-вич. Вибори і духовенство / П-вич // Рада. – 1907. – № 12. – С. 2.
191. Петлюра С. Случайные заметки: Государственный прозоливец г. Савенко // Украинская жизнь. – 1915. – № 5/6. – С. 90–97.
192. «Правовий порядок» на виборах // Громадська думка. – 1906. – № 65. – С. 3.
193. Под национальными флагами // Подолянин. – 1912. – № 568. – С. 1.
194. Подолянин. Розмова з виборцем / Подолянин // Громадська думка. – 1906. – № 81. – С. 2.
195. Подсчеты результатов выборов в Учредительное собрание // Киевлянин. – 1917. – № 264. – С. 2.
196. Посли від Київщини до Думи Державної. І. М. Красилюк // Рада. – 1907. – № 34. – С. 3.
197. Посли від Київщини до Думи Державної. Іван Ів. Кірієнко // Рада. – 1907. – № 34. – С. 3.
198. Посли від Київщини до Думи Державної. Мойсей Микитович Вовчинський // Рада. – 1907. – № 34. – С. 3.

199. Посол до Думи Державної С. В. Нечитайло // Рада. – 1907. – № 32. – С. 3.
200. Початок виборчої кампанії у Київщині // Рада. – 1907. – № 207. – С. 1.
201. «Правовий порядок» на виборах // Громадська думка. – 1906. – № 65. – С. 3.
202. Предвыборная кампания: вместо итогов // Южная Молва. – 1912. – № 227. – С. 2.
203. Предвыборные картинки // Южная молва. – 1912. – № 644. – С. 2.
204. Предвыборное собрание // Волынь. – 1912. – № 260. – С. 4.
205. Предвыборные Собрания (собрание избирателей по 1-й Курии) // Киевская Мысль. – 1912. – № 284. – С. 5.
206. Представительство и сословия I // Киевлянин. – 1905. – № 95. – С. 2.
207. Представительство и сословия II // Киевлянин. – 1905. – № 101. – С. 1–2.
208. Представительство и сословия III: Учреждение Государственной Думы I // Киевлянин. – 1905. – № 105. – С. 2.
209. Против насильственной украинизации Южной Руси // Киевлянин. – 1917. – № 172. – С. 2.
210. Против насильственной украинизации Южной Руси // Киевлянин. – 1917. – № 176. – С. 2.
211. Ракович И. К выборам в Подольской губернии (письмо в редакцию) / И. Ракович // Киевлянин. – 1907. – № 35. – С. 3.
212. Результаты выборов в Учредительное собрание // Киевлянин. – 1918. – № 12. – С. 2.
213. Савенко – болтун // Южная Копейка. – 1912. – № 652. – С. 2.
214. Савенко: «Я знаю, что попаду в Думу...» // Южная молва. – 1912. – № 659. – С. 3.
215. Савенко А. Заметки CXLVII / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1907. – № 32. – С. 2.
216. Савенко А. И. Заметки CXLVIII / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1907. – № 34. – С. 1–2.

217. Савенко А. И. Заметки CLIII / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1907. – № 40. – С. 2.
218. Савенко А. И. Заметки CDXXXIII / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1908. – № 12. – С. 2
219. Савенко А. И. Заметки CDLV / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1908. – № 37. – С. 2.
220. Савенко А. И. Заметки DXV / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1908. – № 116. – С. 2–3.
221. Савенко А. И. Заметки DXXV / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1908. – № 134. – С. 2.
222. Савенко А. И. Заметки DCXIII / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1908. – № 289. – С. 2.
223. Савенко А. И. Заметки DCXC / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1908. – № 64. – С. 2.
224. Савенко А. И. Заметки DCXXX. По поводу 100-летия с дня рождения Гоголя / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1908. – № 318. – С. 2–3.
225. Савенко А. И. Заметки DCXCVIII / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1909. – № 78. – С. 2.
226. Савенко А. И. Заметки DCCXXII / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1909. – № 102. – С. 2.
227. Савенко А. И. Об «историческом пути» и о памятнике княгине Ольге / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1911. – № 90. – С. 1–2.
228. Савенко А. И. Петербургские настроения I / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1906. – № 179. – С. 3–4.
229. Савенко А. И. Русско-киевский национализм / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1911. – 108. – С. 1–2.
230. Савенко А. И. Столица Северной земли (Из поездки в Чернигов) II / Анатолий Иванович Савенко // Киевлянин. – 1903. – С. 2.

231. Собрание русских избирателей Подольского и Плосского участков, созванное внепартийным комитетом русских избирателей // Киевлянин. – 1907. – № 284. – С. 3.
232. Состоявшийся на днях в Киеве съезд русских избирателей 27 ноября 1906 г. // Киевлянин. – 1906. – № 328. – С. 1–2.
233. «Слушай, Янкель... [карикатура]» // Киевская дубинка. – 1907. – № 4. – С. 1.
234. Счезни маро // Рада – 16.09.1906. – № 2. – С. 1.
235. Українська установча рада. Вибори по Києву // Рада. – 1918. – № 8. – С. 3.
236. Урядова декларація про вибори // Рада. – 1907. – № 16. – С. 1.
237. Ф. Предвыборное. Интервью с С. А. Майзлишем / Ф. // Волянь. – 1912. – № 259. – С. 2–3.
238. Шульгин В. «Черная сотня» / Василий Шульгин // Киевлянин. – 1917. – № 174. – С. 1.
239. Ъ. Предвыборные собрания 1. В народной аудитории (автор – ъ) / ъ // Киевская Мысль. – 1912. – № 274. – С. 4.
240. Як іноді усувають поступових виборців // Рада. – 1907. – № 207. – С. 1.
241. Якубовский С. Крушение (Из неопубликованных «Записок» Анатолия Савенко 1919–20 г.) / С. Якубовский // Вечерний Киев. – 1926. – № 2. – С. 2.
242. Якубовский С. Крушение (Из неопубликованных «Записок» Анатолия Савенко 1919–20 г.) (Продолжение) / С. Якубовский // Вечерний Киев. – 1926. – № 5. – С. 2.
243. В. Wybory na Wołyniu / В. // Dziennik Kijowski. – 1906. – а61. – S. 1.
244. Mioduszewski I. Echa wyborów Kijowskich / I. Mioduszewski // Dziennik Kijowski. – 1906. – № 70. – S. 2–3.
245. Projekt programu Stronnictwa Polskiego na Ukrainie, Podolu i Wołyniu // Kresy. – 1907. – № 32. – S. 2–4.

246. T. M. Wybory na Rusi. Kamieniec Podolski 28 marca / T. M. // Dziennik Kijowski. – 1906. – № 51. – S. 3.
247. Trzecia Duma a Polacy // Kresy. – 1907. – № 40 – S. 2.
248. Wybory na Rusi // Kresy. – 1907. – № 4. – S. 1–3.
249. Wybory na Rusi. Posłowie ziemi kijowskiej do Izby Państwowej // Dziennik Kijowski. – 1907. – № 30. – S. 1–3.
250. Wybory na Wołyniu // Dziennik Kijowski. – 1907. – № 35. – S. 5.
251. Zebranie wyborców z gubernii Kijowskiej // Dziennik Kijowski. – 1907. – S. 5.

Опубліковані джерела

252. Бойович М. М. Члены государственной думы. Портреты и биографии. Первый созыв: 1906–1911 / Бойович Милан Михайлович. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1906. – 512 с.
253. Бойович М. М. Члены государственной думы. Портреты и биографии. Второй созыв: 1907–1912 / Бойович Милан Михайлович. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1907 – 512 с.
254. Бойович М. М. Члены государственной думы. Портреты и биографии. Третий созыв / Бойович Милан Михайлович. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1908. – 456 с.
255. Бойович М. М. Члены государственной думы. Портреты и биографии. Четвертый созыв 1912–1917 г. / Бойович Милан Михайлович. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1913. – 454 с.
256. Борьба за язык: публикация документов. Комментарии: Р. Вульпиус, И. Герасимов и А. Каплуновский // Ab Imperio. – 2005. – № 2. – 331–367 с.
257. Бубнов Н. Сага о правой профессуре Университета св. Владимира / Бубнов Николай Михайлович. – К. : А. И. Гросман, 1917. – 16 с.

258. Вебер М. Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии / Вебер Макс. – К. : И. И. Чоколов, 1906. – 149 с.
259. Вебер М. О России: избранное / Вебер Макс. – М. : РОССПЭН, 2007. – 159 с. – (Российская политическая энциклопедия).
260. Вебер М. Переход России к псевдоконституционализму / Макс Вебер // Русский исторический журнал. – № 4. – 1999.
261. Веденеев Ю. А. Институт выборов в истории России: источники, свидетельства современников, взгляды исследователей XIX – начала XX вв. / Ю. А. Веденеев, И. В. Зайцев, В. В. Луговой, А. А. Вешняков. – М. : НОРМА, 2001. – 792 с.
262. Воззвание Комитета внепартийных русских избирателей г. Киева. – [К.] : [Б. в.], [Б. д.]. – 1 с.
263. Второй непартийный съезд русских избирателей Юго-Западного края. – К. : И. Н. Кушнерев и К, 1907. – 3 с.
264. Выборы членов Государственной Думы от Киевской губернии. Отдельный оттиск из журнала «Отклики Сельских Пастырей». – К. : Тип. 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1906. – 6 с.
265. Герье В. Второе раскрепощение. Общие прения в 3-й Государственной Думе по указу 9 ноября 1906 г. / Герье В. – М. : С. П. Яковлев, 1910. – 69 с.
266. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки / Грушевский Михаил. – СПб. : Общественная польза, 1907. – 294 с.
267. Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна / Грушевський Михайло. – Відень : Адольф Гольцгавзен, 1917. – 22 с.
267. Дорошенко Д. Україна в 1906 році / Дорошенко Дмитро. – К. : [Б. в.], 1907. – 29 с.

269. Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / уряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К. : Темпора, 2008. – 628 с.
270. Єфремов С. О. За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві / Єфремов Сергій Олександрович. – К. : Орії, 1993 [репринт]. – 150 с.
271. Избиратель: Юго-Западный край и Государственная Дума – К. : И. Крыжановский и В. Авдюшенко, 1907. – 14 с.
272. Избирателям города Киева в Государственную Думу. [Издание партии правового порядка]. – К. : И. И. Чоколов, 1906. – 30 с.
273. К избирателям в Государственную Думу. – К. : С. П. Яковлев, 1906. – 1 с.
274. К избирателям в Государственную Думу (Издание Членов Партии Правового Порядка). – Одесса, 1906. – 4 с.
275. Киевский губернский избирательный комитет. К православному духовенству. – К. : И. Н. Кушнерев и Ко, 1907. – 3 с.
276. Крестьяне-избиратели! – К. : И. Н. Кушнерев и Ко, [1907]. – 1 с.
277. Курлов П. Г. Гибель Императорской России. Воспоминания / Курлов Павел Григорьевич. – М. : Захаров, 2002. – 301 с.
278. Левицкий В. Правые партии / В. Левицкий // Общественное движение в России в начале XX века. – М. : Общественная Польза, 1914. – С. 347–469.
279. Мартов Л. Политические партии в России / Мартов Л. – СПб. : Новый мир, 1906. – 32 с.
280. Милюков П. Н. Воспоминания / Милюков Павел Николаевич. – М. : ВАГРИУС, 2001. – 635 с.
281. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни / Евлогий (Георгиевский). – М. : Московский рабочий, 1994. – 624 с. – Режим доступа : <http://predanie.ru/lib/book/74547/#toc13>
282. Националисты в 3-ей Государственной думе. – СПб. : А. С. Суворин, 1912. – 325 с.

283. Наш кандидат – Анатолий Иванович Савенко. – К. : Кульженко, 1912. – 19 с.
284. Наш кандидат по первой курии Всеволод Яковлевич Демченко. – К. : Кульженко, 1912. – 19 с.
285. Областной съезд русских избирателей Юго-Западного края в Киеве 19–21 Ноября 1906 года. – К. : И. Н. Кушнерев, 1906. – 80 с.
286. От Киевской Торгово-Промышленной партии к Избирателям в Государственную Думу – К. : Мейнандер, [9 января] 1906. – С. 1–4.
287. Пихно Д. И. Раскрепощение крестьянской земли / Пихно Дмитрий Иванович. – К. : И. Н. Кушнерев и К°, 1908. – 45 с.
288. Разрешенные, но закрытые предвыборные собрания киевских прогрессистов в 1912 году: публикация документов / упор. Ольга Владимировна Мартынюк // *Ab Imperio*. – 2013. – № 3. – С. 277–313.
289. Русское Собрание избирателям в Государственную Думу. – К. : Киевская губернская типография, [14 января] 1906. – 4 с.
290. Савенко А. И. Украинцы или малороссы? (Национальное самоопределение населения Южной России) / Савенко Анатолий Иванович. – Ростов-на-Дону : [Б. в.], 1919. – 32 с.
291. Савенко И. А. Няяву – не во сне: Роман-воспоминание / Савенко Ирина Анатольевна. – К. : Дніпро, 1990. – 335 с. – Дата доступа: 12.01. 2012
Режим доступа : <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=766>
292. Сборник клуба русских националистов / ред. Е. А. Дворжицкий. – К. : И. Н. Кушнерев и К°, 1909. – Вып 1. – 77 с.
293. Сборник клуба русских националистов / ред. Е. А. Дворжицкий. – К. : И. Н. Кушнерев, 1910. – Вып. 2. – 209 с.
294. Сборник клуба русских националистов / ред. Е. А. Дворжицкий. – К. : С. В. Кульженко, 1911. – Вып. 3. – 162 с.
295. Сборник клуба русских националистов / ред. Е. А. Двожицкий. – К. : И. Н. Кушнерев и К°, 1913. – Вып. 4–5. – 421 с.

296. Свешников П. Л. Обращение к избирателям Дубенского уезда Волынской губернии по выборам в Государственную Думу / Свешников Петр Львович. – К. : [Б. в.], 1906. – 2 с.
297. Сикорский И. А. Избирательная программа общегородских совещаний (новодумская партия) по выборам в Киевскую городскую думу / Сикорский Иван Алексеевич. – К. : Кушнерев и К°, 1906. – 11 с.
298. Сикорский И. А. Партии и беспартийные в деле выборов / Сикорский Иван Алексеевич. – К. : И. Н. Кушнерева и К, 1906. – 12 с.
299. Сикорский И. А. Русские и украинцы: глава из этнологического катехизиса: доклад в Клубе Русских Националистов в Киеве, 7 февраля 1913 г. / Сикорский Иван Алексеевич. – К. : С. В. Кульженко, 1913. – 56 с.
300. Сикорский И. А. О психологических основах национализма / Сикорский Иван Алексеевич. – К. : И. Н. Кушнерев и К°, 1910. – 15 с.
301. Сикорский И. А. Экспертиза по делу об убийстве Андриюши Ющинского / Сикорский Иван Алексеевич. – СПб. : [Б. и.], 1913. – 22 с.
302. Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней. Записки русского еврея / Слиозберг Генрих Борисович. – Париж : Комитет по чествованию 70-ти летнего юбилея Г. Б. Слиозберга, 1933. – Т. 2. – 304 с.
303. Стебницький. Вибрані твори / Упоряд. Інна Старовойтенко. – К. : Темпора, 2009. – С. 287–414.
304. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства (Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г.) / Клуб Русских Националистов / Стороженко А. В. – К. : С. В. Кульженко, 1912. – 58 с.
305. Сухомлинов В. А. Воспоминания. Мемуары : [Электронный ресурс] / Сухомлинов Владимир Александрович. – 1926. – Режим доступа : http://dugward.ru/library/xxvek/suhomlinov_vospom.html#ge ngub

306. Турау Е. К истории киевского погрома (Всепопданейший отчет о произведенном по высочайшему повелению гофмейстром двора Его Императорского Величества сенатором Е. Ф. Турау Расследовании причин беспорядков, бывших в городе Киеве в Октябре 1905 г.). – К. : Прогресс, 1906. – 86 с.
307. Украинский вопрос. – СПб. : Н. Я. Стойкова, 1914. – 134 с.
308. Флоринский Т. Д. Малорусский язык или «украино-руський» литературный сепаратизм / Флоринский Тимофей Дмитриевич. – СПб. : А. С. Суворин, 1900. – 165 с.
309. Царинный А. (Стороженко А. В.). Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям / Царинный А. – Берлин : Зинабург, 1925. – 229 с.
310. Цытович Н. М. Политическая реформа и социальный переворот / Цытович Николай Мартинианович. – К. : [Б. и.], 1906. – 43 с.
311. Цытович Н. М. Принудительное отчуждение и аграрный вопрос / Цытович Николай Мартинианович. – К. : [Б. и.], 1907. – 62 с.
312. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917) / Чикаленко Є. Х. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.
313. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907) / Чикаленко Є. Х. / ред. Ирина Давидко. – К. : Темпора, 2011. – 544 с.
314. Шульгин В. В. Последний очевидец. Мемуары, очерки, сны / Шульгин Василий Виталиевич. – М. : ОЛМА-Пресс, 2002. – 596 с.
315. Шульгин В. В. Украинствующие и мы : [Электронный ресурс] / Василий Виталиевич Шульгин // Издание Рыбинского. – 1939. – Режим доступа : <http://www.angelfire.com/nt/oboguev/images/shulgin1.htm>
316. Щеголев С. Н. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / Щеголев Сергей Николаевич. – К. : И. Н. Кушнерев и К°, 1914. – 160 с.

317. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / Щеголев Сергей Николаевич. – К. : И. Н. Кушнерев и К^о, 1912. – 588 с.
318. Юрский Г. Правые в Третьей Государственной Думе / Юрский Г. – Х. : Центр. Предвыб. комитет об-един. русс. людей, 1912. – 254 с.
319. Beilis M. Scapegoat on Trial: The Story of Mendel Beilis / Beilis Menahem Mendel. – New York : Cis Publishers, 1993. – 270 p.
320. Weber M. Russlands Übergang zum Scheinbare Konstitutionalismus: Schriften und Reden 1905–1912 / Max Weber // Zur Russischen Revolution von 1905 / Wolfgang J. Mommsen, Dittmar Dahlman. – Tübingen : J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1989. – (Max Weber Gesamtausgabe; T. 1). – S. 281–685.

Дисертації та автореферати дисертацій

321. Антонченко Т. В. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.) : Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Антонченко Тетяна Вікторівна. – К., 2004. – 15 с.
322. Білокінь О. І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.) : Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Білокінь Олена Іванівна. – Х., 2001. – 25 с.
323. Бурда І. О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної думи першого та другого скликань) : Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Бурда Інна Олександрівна. – К., 2004. – 17 с.
324. Габ Г. С. Выборы в IV Государственную думу по рабочей курии на Украине : Автореферат дисс. ... канд. ист. наук: (кафедра истории СССР) / Габ Г. С. – К., 1954. – 22 с.

325. Глушковецький А. Л. Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії) : Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Глушковецький Анатолій Леонідович. – Чернівці, 2008. – 21 с.
326. Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.) : Автореферат дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Гусев В. І. – К., 1999. – 36 с.
327. Демуз І. О. Українське питання в Російській імперії на початку XX ст. Історіографія : Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Демуз І. О. – Черкаси, 2008. – 20 с.
328. Доморослий В. І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних думах (1906–1907 рр.) : Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Доморослий В. І. – К, 1994. – 24 с.
329. Дорошенко А. А. Правые в Государственных думах Российской империи: Автореферат дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Дорошенко Александр Анатольевич. – Самара, 2002. – 22 с.
330. Киян М. Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907) : Автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Киян Марина Шарифівна. – Х., 1998. – 19 с.
331. Коник О. О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних думах : Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Коник О. О. – К., 1994. – 25 с.
332. Липатова О. В. Избирательные кампании в I–IV Государственные Думы Российской империи: На материалах Владимирской губернии : Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Липатова Ольга Владимировна. – М., 2005. – 259 с.

333. Лопухова А. В. Националисты в Государственной думе Российской империи : Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Лопухова Анна Владимировна. – Самара, 2005. – 217 с.
334. Рылов В. Ю. Правомонархическое движение в Воронежской губернии (1903–1917) : Автореферат дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Рылов Владимир Юрьевич. – Воронеж, 2000. – 19 с.
335. Санькова С. М. Всероссийский национальный союз: образование и деятельность : Автореферат дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Санькова Светлана Михайловна. – Орел, 2001.
336. Andriewsky O. The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912: Unpublished dissertation / Andriewsky Olga. – Ann Arbor, 1991. – 485 p.
337. Hillis F. C. Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907: Unpublished dissertation / Hillis Faith C. – New Haven, 2009. – 550 p.

Наукові видання, монографії, статті

338. 1905 рік у Києві та на Київщині: Зб. ст. та спогадів / За ред. В. Манілова, Г. Маренка. – Х. : Держвидав України, 1926. – 404 с.
339. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / Аврех Арон Яковлевич. – М. : Политиздат, 1991. – 285 с.
340. Аврех А. Я. Столыпин и Третья Дума / Аврех Арон Яковлевич. – М. : Наука, 1968. – 528 с.
341. Аврех А. Я. Царизм и IV Дума, 1912–1914 гг. / Аврех Арон Яковлевич. – М. : Наука, 1981. – 304 с.
342. Аврех А. Я. Царизм и третьеиюньская система / Аврех Арон Яковлевич. – М. : Наука, 1966. – 192 с.
343. Аврех А. Я. Царизм накануне свержения // Аврех Арон Яковлевич. – М. : Наука, 1989. – 256 с.

344. Аврех А. Я. Распад третьей ионийской системы / Арон Яковлевич Аврех, Исаак Израилевич Минц. – М. : Наука, 1985. – 272 с.
345. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Андерсон Бенедикт. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
346. Анкерсмит Ф. Политическая репрезентация / Анкерсмит Френклин. – М. : ВШЭ, 2012. – 288 с. – (Политическая теория).
347. Аркуша О. Вибори до Галицького Сейму 1901 року: до проблеми політичної модернізації українського суспільства Галичини / Олена Георгіївна Аркуша // Вісник Львівського університету. – Серія історична. — Львів, 2003. — Вип. 38. – С. 171–218.
348. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / Аркуша Олена. – Львів, [Б. в.], 1996. – 173 с.
349. Білокінь О. І. Питання про українську школу в III Думі (1907–1912 рр.) / О. І. Білокінь // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – 1999. – № 3. – С. 209–216.
350. Боровський М. Національно-соціальні перегрупування людности міста Києва в пореволюційних часах (1917–1923) / ред. М. Грушевський // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К. : Держ. вид-во України, 1926. – Вип. 22. – С. 432–475.
351. Брубейкер Р. Этничность без групп / Брубейкер Роджерс. – М. : ВШЭ, 2012. – 408 с. – (Социальная теория).
352. Буліга М. М. Діяльність волинських депутатів у Державній думі Російської імперії / М. М. Буліга // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – № 23. – С. 81–87.
353. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з. Дод., допов. на CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с. Режим доступу : <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk-ru/руський>

354. Венгерська В. Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX століття) / Венгерська Вікторія. – Житомир : Євенок О. О., 2013. – 445 с.
355. Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 1. – 501 с.
356. Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63–74.
357. Волобуев О. Непролетарские партии в России: итоги изучения и нерешенные проблемы / О. Волобуев, В. Миллер, В. Шелохаев // Непролетарские партии России в трех революциях. – М. : Наука, 1989. – С. 5–20.
358. Вульпиус Р. Украинский язык и школьное обучение в позднеимперский период / Рикарда Вульпиус // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2. – С. 321–330.
359. Ганелин Р. Ш. XX съезд КПСС и освещение советскими историками отношений между РСФСР и Украиной во время Гражданской войны / Рафаил Ганелин и др. // Украинский вопрос и революционные события в России 1917 года. Материалы международной научно-теоретической конференции 3–4 октября 2005 года. – СПб. : ПапиРус, 2006. – С. 6–12.
360. Гаухман М. «Криві Дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903–1914 рр. (На прикладі Правобережної України) / Михайло Гаухман // *Judaica Ukrainica*. – 2012. – № 1. – С. 111–141.
361. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / Гермайзе Осип. – Т. 1. – К., 1926.
362. Глушковецький А. Л. Адміністративний ресурс на виборах до Державної думи Російської імперії (на прикладі Подільської губернії) / Анатолій Глушковецький // Збірник наукових праць «Політологічні Студії». – 2010. – № 1. – С. 132–145.

363. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії : [Текст] : монографія / Глушковецький Анатолій. – Кам'янець-Подільський : Буйницький О. А., 2010. – 399 с.
364. Глушковецький А. Л. Організація виборів до I Державної думи у Подільській губернії: загальноімперські тенденції та регіональна специфіка / Анатолій Глушковецький // Політична історія. – 2011. – № 2. – С. 91–104.
365. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
366. Геллнер Е. Нації та націоналізм / Геллнер Ернест. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
367. Дёмин В. А. Государственная дума России (1906–1917): механизм функционирования / Дёмин В. А. – М. : РОССПЭН, 1996. – 214 с.
368. Дмитриев А. Украинская наука и ее имперские контексты (XIX – начало XX века) / Александр Дмитриев // *Ab Imperio*. – 2007. – № 4. – С. 121–172.
369. Долбилов М. Д. Западные окраины Российской империи / Михаил Долбилов, Алексей Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
370. Долбилов М. Заочный круглый стол «Грани и границы русского национализма» / Михаил Долбилов, Андреас Каппелер, Daniel Rancour-Laferriere, Rowley David G., Andreas Umland, Vera Tolz // *Ab Imperio*. – 2003. – № 3. – С. 75–100.
371. Дякин В. С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг: разложение третьеиюньской системы / Дякин Валентин Семенович. – Л. : Наука, 1988. – 240 с.
372. Дякин В. С. Был ли шанс у Столыпина? / Дякин Валентин Семенович. – СПб. : ЛИСС, 2002. – 358 с.

373. Животко А. П. Історія української преси / Животко А. П. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
374. Залежський В. Н. Монархісти / Залежський В. Н. – Х. : Пролетарій, 1929. – 71 с.
375. Заславский Д. И. Рыцарь монархии Шульгин / Заславский Давид Иосифович. – Л. : Книжные новинки, 1927. – 67 с.
376. Заславский Д. И. Рыцарь черной сотни Шульгин / Заславский Давид Иосифович. – Л. : Былое, 1925. – 72 с.
377. Кальченко Т. В. Киевский клуб русских националистов. Историческая энциклопедия / Кальченко Тимур Валериевич. – К. : Киевские ведомости, 2008. – 414 с.
378. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской Империи / Андреас Каппелер // Россия – Украина: история взаимоотношений / ред. А. Миллер. – М. : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. – С. 125–144.
379. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Каппелер Андреас. – Львів : Видавництво Українського Католицького Ун-ту, 2005. – 360 с.
380. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Касьянов Георгій Володимирович. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
381. Касьянов Г. В. Россия – Украина. Как пишется история. Диалоги. Лекции. Статьи / Г. В. Касьянов, А. И. Миллер. – М. : РГГУ, 2011. – 307 с.
382. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет / Касьянов Георгій Володимирович. – К. : Либідь, 1993. – 172 с.
383. Кегель И. Советская общественность в эпоху перестройки (1985–1991). Констанц: Исторический дискурс и общественность эпохи перестройки: дебаты о реформах Столыпина / Изабель де Кегель // Бюллетень. –

2010. – № 5 [Советская общественность в эпоху перестройки (1985–1991): материалы международной конференции]. – С. 123–145.
384. Київський Політехнічний інститут Нарис історії : [Електронний ресурс] // Наукова думка. – 1995. – Режим доступу : http://kpi.ua/history-shulyavska_republic
385. Кирьянов Ю. И. Правые партии в России, 1911–1917 гг. / Кирьянов Ю. И. – М. : РОССПЭН, 2001. – 464 с.
386. Коляда І. А. «Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева / І. А. Коляда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2012. – № 20. – С. 354–363.
387. Коник О. О. Рецензія на книгу А. Л. Глушковецького «Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія». – Кам'янець-Подільський : Буйницький О. А., 2010. – 400 с. / О. О. Коник // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2012. – № 20. – С. 363–371.
388. Коник О. О. Селянські депутати з України в Державних Думах Російської імперії / О. О. Коник // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К. : Інститут історії НАН України, 1999. – С. 445–470.
389. Консерватизм в России и Германии: опыт интернационального диалога сборник научных трудов / ред. А. Ю. Минаков. – Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 2012. – 212 с.
390. Корниенко Б. С. Правый Дон / Корниенко Борис Сергеевич. – СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. – 232 с.

391. Котенко А. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны / А. Котенко, А. Миллер, О. Мартынюк // Новое литературное обозрение. – 2 (108). – № 2011. – С. 9–27.
392. Котенко А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії / А. Котенко, А. Миллер, О. Мартынюк // Український гуманітарний огляд. – 2012. – Вип. 16–17. – С. 55–116.
393. Котенко А. «Малоросс» / А. Котенко, А. Миллер, О. Мартынюк // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. – М. : Новое литературное обозрение, 2012. – Т. 2. – С. 392–443.
394. Коцюбинский Д. А. Русский национализм в начале XX столетия / Коцюбинский Даниил Александрович. – М. : РОССПЭН, 2001. – 528 с.
395. Коцюбинский Д. А. Утопия русского консерватизма: на примере партии «Всероссийский национальный союз» (1908–1917) / Даниил Александрович Коцюбинский // Философия и социально-политические ценности консерватизма в общественном сознании России (от истоков к современности). Сборник статей. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2004. – С. 79–105.
396. Ленин В. И. Итоги выборов / Владимир Ильич Ленин // Полное собрание сочинений. – М. – Т. 22. – Изд. 5-е. – 1980. – С. 318.
397. Ленин В. И. Политические партии в России / Владимир Ильич Ленин // Полное собрание сочинений. – М. – Т. 21. – Изд. 5-е. – 1980. – С. 275.
398. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції / Лось Федір Євдокимович. – К. : Видавництво академії наук Української РСР, 1944. – 141 с.
399. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі, 1907–1914. / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наук. думка, 1976. – 284 с.
400. Лукоянов И. В. Российские консерваторы / Игорь Владимирович Лукоянов. – СПб. : Нестор-история, 2003. – 92 с.

401. Лукоянов И. В. Столыпин: жизнь и деятельность / И. В. Лукоянов // П. А. Столыпин: pro et contra личность и деятельность П. А. Столыпина в оценках современников: антология / Лукоянов Игорь Владимирович. – СПб. : Изд-во Русской христианской гуманитарной акад., 2014. – С. 7–66.
402. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / Володимир Любченко // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 55–65.
403. Макферсон К. Жизнь и времена либеральной демократии / Макферсон К. Б. – М. : Гос. ун-т – ВШЭ, 2011. – 176 с.
404. Мартинюк О. В. «Настрій виборців спокійний, шкідливої діяльності не виявлено»: вибори в IV Державну думу на матеріалах жандармських та адміністративних звітів Київського генерал-губернаторства / Ольга Володимирівна Мартинюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2013. – Вип. 23. – С. 310–324.
405. Мартинюк О. В. Вибори до Першої Державної думи Російської імперії і практики демократії в Київському генерал-губернаторстві / Ольга Володимирівна Мартинюк // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2015. – Вип. 40. – С. 46–66.
406. Мартинюк О. В. Дебати між Київським клубом російських націоналістів і Товариством українських поступовців навколо малоросійського питання / Ольга Володимирівна Мартинюк // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 32. – С. 94–107.
407. Мартинюк О. В. Російський націоналізм початку ХХ ст. на Правобережжі в контексті виборів до Державної думи / Ольга Володимирівна Мартинюк // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 35. – С. 102–116.
408. Мартинюк О. В. Російський націоналізм у контексті виборів до Державної думи на Правобережжі (1906–1912): історіографічний огляд /

- Ольга Володимирівна Мартинюк // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 37. – С. 62–85.
409. Мартинюк О. В. Разрешенные, но закрытые предвыборные собрания киевских прогрессистов в 1912 году / Ольга Владимировна Мартинюк // *Ab Imperio*. – 2013. – № 3. – С. 251–276.
410. Менжулин В. Другой Сикорский: неудобные страницы истории психиатрии / Менжулин Вадим. – К. : Сфера, 2004. – 490 с.
411. Менжулін В. Філософські уподобання Івана Сікорського / Вадим Менжулін // Наукові записки НаУКМА. – 2005. – № 37. – С. 75.
412. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / Миллер Алексей Ильич. – М. : НЛО, 2006. – 248 с.
413. Миллер А. И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Миллер Алексей Ильич. – СПб. : Алетейя, 2001. – 260 с.
414. Милько В. Депутати від українських губерній та міст у Державних думах Російської Імперії: динаміка етносоціального та політичного складу (1906–1917 рр.) / Володимир Милько // Український історичний збірник. – 2010. – № 13. – С. 162–174.
415. Милько В. Регіональна діяльність депутатів від українських губерній I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917) / Володимир Милько // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 163–170.
416. Милько В. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз / Володимир Милько // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 153–170.
417. Михальський Ю. В. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX століття: (1902–1914) / Михальський Ю. В. – Львів : Каменяр, 2002. – 166 с.

418. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / Михутина Ирина. – М. : Ловатера, 2003. – 289 с.
419. Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією / Олексій Ілліч Міллер // Схід-Захід. – 2001. – № 4. – С. 174–223.
420. Могильнер М. Номо Імперії: история физической антропологии в России (XIX – начало XX вв.) / Могильнер Марина Борисовна. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 520 с.
421. Мокроусова О. Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві / Олена Мокроусова // Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві. – 2012. – № 7. – С. 48–77.
422. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / Омелянчук Игорь Владимирович. – К. : МАУП, 2007. – 744 с.
423. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / Омелянчук Игорь Владимирович. – К. : НЮРО, 2000. – 172 с.
424. Парамонов В. Н. Электоральная практика российских политических партий в выборах в Государственную думу 1906–1912 гг. / В. Н. Парамонов // Вестник Самарского государственного университета. – 2007. – 5/3 (55). – С. 232–243.
425. Первая Российская революция 1905–1907 гг: Обзор советской и зарубежной литературы. – М. : Академия наук СССР Институт научной информации по общественным наукам, 1991. – 242 с. – (Проблемы истории СССР).
426. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / Погребинський Олександр. – Харків : Пролетар, 1931. – 127 с.

427. Подболотов С. Царь и народ: популистский национализм императора Николая II / Сергей Подболотов // *Ab Imperio*. – 2003. – № 3. – С. 199–223.
428. Попик В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / Попик Владимир Иванович. – К. : Наукова думка, 1989. – 100 с.
429. Пученков А. С. Украинский вопрос в политической и литературной деятельности В. В. Шульгина в годы Гражданской войны / А. С. Пученков // Украинский вопрос и революционные события в России 1917 года. Материалы международной научно-теоретической конференции 3–4 октября 2005 года. – СПб. : ПапиРус, 2006. – С. 111–120.
430. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 281–232
431. Реєнт О. П. Наукові студії з історії України XIX – початку XX століття: сучасний стан і перспективи / О. П. Реєнт // Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 3–41.
432. Реєнт О. П. Українці у Державній думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення / кер. авт. кол. Смолій В. А. – К., 2010. – С. 244–265.
433. Реєнт О. П. Українці у Державній думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2009. – № 16. – С. 318–335.
434. Репников А. В. Консервативные представления о переустройстве России (конец XIX – начало XX веков) / Репников А. В. – М. : Готика, 2006. – 424 с.

435. Санькова С. М. Русская партия в России : образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917) / Санькова Светлана Михайловна. – Орел : Светлана Зенина, 2006. – 369 с.
436. Сарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 35–46.
437. Сарнацький О. П. Ставлення царської адміністрації та цензури до легальної преси українських політичних партій у 1914–1916 рр. / О. П. Сарнацький // Історичний журнал: Наукове громадсько-політичне видання. – 2004. – № 9. – С. 34–40.
438. Сарнацький О. П. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907–1910) / О. П. Сарнацький // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 66–72.
439. Словник української мови: в 11 томах. — К. : Наукова думка, 1977. – Т. 8. – С. 913.
440. Слокум Дж. У. Кто и когда были «инородцами»? Эволюция категории «чужие» в Российской империи / П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – М. : Новое издательство, 2005. – С. 502–531.
441. Степанов С. А. Черная сотня в России: 1905–1914 гг. / Степанов С. А. – М. : Росвузнаука, 1992. – 329 с.
442. Степанов С. А. Столыпин. Жизнь и смерть за Россию / Степанов С. А. – М. : Эксмо: Яуза, 2009. – 454 с.
443. Суслов М. Новейшая историография российского консерватизма: его исследователи, критики и апологеты / М. Суслов // Ab Imperio. – 2008. – № 1. – С. 253–288.
444. Усманова Д. Ораторика в революционном законодательном собрании: риторический портрет Государственной думы 1-го и 2-го созывов (1906–1907) / Диляра Усманова // Ab Imperio. – 2014. – № 1. – С. 127–156.

445. Хиршман А. Риторика реакции: извращение, тщетность, опасность / Хиршман Альберт О. – М. : Гос. Ун-т – ВШЭ, 2010. – 208 с.
446. Чайковський А. За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – поч. XX ст.) / А. Чайковський, М. Щербак – К. : Україна, 1996. – 269 с.
447. Чуйко І. Роль Є. Олесницького у реформуванні виборчої системи / Інна Чуйко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. – 2011. – № 2. – С. 123–127.
448. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / Шандра Валентина Степанівна. – К. : НАНУ, 2005. – 427 с.
449. Шандра В. С. Модернізація політичної влади на початку XX ст. / В. С. Шандра // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В. М. Литвин; авт. кол.: О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. – К., 2008. – С. 310–316.
450. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством / Валентина Степанівна Шандра // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 59–83.
451. Шевченко В. И. Монархист В. В. Шульгин и его «письма к русским эмигрантам» / Шевченко В. И. – М. : ВКШ КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1968. – 55 с.
452. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Щербак Н. О. – К. : Ризографіка, 2005. – 616 с.
453. Щітківський І. «Исторический путь» у Києві / Іван Щітківський // Київ та його околиця в історії та пам'ятках / ред. Грушевський М. – К. : Держ. вид-во України, 1926. – С. 385–392.
454. Яворський М. І. Нариси з історії революційної боротьби на Україні / Яворський Матвій Іванович. – Х. : Держвидав України, 1928. – Т. 2. – 340 с.

455. Anderson M. L. *Practicing Democracy: Elections and Political Culture in Imperial Germany* / Anderson Margaret Lavinia. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2000. – 488 p.
456. Anderson M. L. *Voter, Junker, Landrat, Priest: The Old Authorities and the New Franchise in Imperial Germany* / Margaret Lavinia Anderson // *The American Historical Review*. – 1993. – № 98. – P. 1448–1474.
457. Andriewsky O. *The Russian-Ukrainian Discourse and The Failure of The «Little Russian Solution», 1782–1917* / Olga Andriewsky // *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945*. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2003. – P. 182–214.
458. Armstrong J. *Nations before Nationalism* / Armstrong John Alexander. – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2011. – 447 p.
459. Avrutin E. M. *Racial Categories and the Politics of (Jewish) Difference in Late Imperial Russia* / Eugene M. Avrutin // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2007. – № 8. – P. 17.
460. Barkey K. *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building : The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* / Karen Barkley, Mark Von Hagen. – Boulder : CO : Westview Press, 1997. – 214 p.
461. Becker S. *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia* / Becker Seymour. – Northern Illinois University Press, 1998. – 273 p.
462. Białokur M. *Sprawy polskie w parlamencie rosyjskim na progu XX stulecia w publicystyce politycznej Joachima Bartoszewicza* / Marek Białokur // *Kompromis czy Konfrontacja? Studia z dziejów parlamentaryzmu rosyjskiego początku XX wieku* / Dariuzh Tarasiuk, Krzysztof Latawiec, Mariusz Korzeniowski. – Liublin : Wydawnictwo UMCS, 2009. – S. 96–112.
463. Binder H. *Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik* / Binder Harald. – Wien : VÖAW, 2005. – 741 S. – (Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie; вип. 29).

464. Bradley J. Subjects into Citizens: Societies, Civil Society, and Autocracy in Tsarist Russia / Joseph Bradley // *The American Historical Review*. – 2002. – № 107. – P. 1094–1123.
465. Dolbilov M. Russification and the Bureaucratic Mind in the Russian Empire's Northwestern Region in the 1860s. / Mikhail Dolbilov // *Kritika*. – 2004. – 5.2. – P. 245–271.
466. Edelman R. Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: the Nationalist Party, 1907–1917 / Edelman Robert. – Rutgers University Press, 1980. – 280 p.
467. Edelman R. The Russian Nationalist Party and the Political Crisis of 1909 / Robert Edelman // *Russian Review*. – 1975. – № 34. – P. 22–54.
468. Engelstein L. New Thinking about the Old Empire: Post-Soviet Reflections / Laura Engelstein // *The Russian Review*. – 2001. – P. 487–496.
469. Engelstein L. The Dream of Civil Society in Tsarist Russia: Law, State, and Religion / Laura Engelstein // *Civil Society Before Democracy: Lessons from Nineteenth-Century Europe* / Nancy Bermeo, Phillip Nord. – Boston : Rowman & Littlefield Publishers, 2000. – P. 23–41.
470. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society / Habermas Jürgen. – Cambridge, MA : The MIT Press, 1991. – 301 p.
471. Hamm M. F. Kiev: A Portrait, 1800–1917 / Hamm Michael. – New Jersey : Princeton University Press, 1995. – 550 p.
472. Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation / Hillis Faith. – Ithaca and London : Cornell University Press, 2013. – 529 p.
473. Hillis F. Migration, Mobility, and Political Conflict in Late Imperial Kiev / F. Hillis // *Russia on the Move: Essays on the Politics, Society and Culture of Human Mobility, 1850-Present* / ред. J. Randolph, E. Avrutin. – University of Illinois Press, Studies of World Migrations Series, 2011. – P. 25–42.

474. Hobsbawm E. J. Nations and Nationalism since 1780 / Hobsbawm Eric J. – New York : Cambridge University Press, 1990. – 211 p. – (2-nd). – (Canto Classics).
475. Hosking G. Russia: People and Empire, 1552–1917 / Hosking Geoffrey. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1997. – 576 p.
476. Howe P. J. Electoral Institutions and Ethnic Group Politics in Austria, 1867–1914 / Philip Howe // Nationalism and Ethnic Politics. – 2010. – № 16. – P. 164–191.
477. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe / Hroch Miroslav. – New York: Columbia University Press, 2000. – 220 p.
478. Jurkowski R. Uгода czy próba porozumienia? Polacy i Rosjanie z guberni mińskiej i kijowskiej w wyborach do Rady Państwa w 1909 roku / Roman Jurkowski // Kompromis czy Konfrontacja? Studia z dziejów parlamentaryzmu rosyjskiego początku XX wieku // Dariuzh Tarasiuk, Krzysztof Latawiec, Mariusz Korzeniowski. – Lublin : UMCS, 2009. – S. 65–83.
479. Korzeniowski M. Duma Państwowa na łamach «Dziennika Kijowskiego» w latach 1906–1914 / Mariusz Korzeniowski // Kompromis czy Konfrontacja? Studia z dziejów parlamentaryzmu rosyjskiego początku XX wieku / Dariuzh Tarasiuk, Krzysztof Latawiec, Mariusz Korzeniowski. – Lublin : UMCS, 2009. – S. 83–96.
480. Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920 / Korzeniowski Mariusz. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2009. – 621 s.
481. Lohr E. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens During World War I / Lohr Eric. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2003. – 237 p.
482. Martynuk O. Sacred Hills and Commercial Downtown: Ethnic Meanings of Urban Spaces in Late Imperial Kiev : [Електронний ресурс] / ed. A. Pasięka, D. Petruccelli, B. Roth // Re-thinking European Politics and History, ed.,

- Vienna : IWM Junior Visiting Fellows' Conferences. – Vienna, 2012. – Vol. 32. Дата доступа : 21.11.2016. – Режим доступа : <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxii/sacred-hills-and-commercial-downtown/>
483. McReynolds L. The News Under Russia's Old Regime: The Development of a Mass-Circulation Press / McReynolds L. – New Jersey : Princeton University Press, 1991. – 313 p.
484. Meir N. Jews, Ukrainians, and Russians in Kiev: Intergroup Relations in Late Imperial Associational Life / Natan Meir // *Slavic Review*. – 2006. – № 65. – P. 475–501.
485. Meir N. M. Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914 / Meir Natan. – Bloomington : Indiana University Press, 2010. – 424 p.
486. Miller A. I. The Romanov Empire and Nationalism: Essays in the Methodology of Historical Research / Miller Alexei. – Budapest : Central European University Press, 2008. – 260 p.
487. Mogilner M. The Most European Science in Russia: Defining the Empire Anthropologically / Marina Mogilner // *Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries*. – P. 285–310.
488. Nathans B. Beyond the Pale: The Jewish Encounter With Late Imperial Russia / Nathans Benjamin. – Berkeley : University of California Press, 2004. – 452 p.
489. Podbolotov S. «True-Russians» Against the Jews: Right-Wing Anti-Semitism in the Last Years of the Russian Empire, 1905–1917 / Sergei Podbolotov // *Ab Imperio*. – 2001. – #3. – P. 193–208.
490. Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801–1917 / Seton-Watson Hugh. – Oxford : Oxford University Press, USA, 1999. – 840 p.
491. Smith A. D. The Ethnic Origins of Nations / Smith Anthony D. – Oxford : Wiley-Blackwell, 1988. – 312 p.

492. Thurston R. *Liberal City, Conservative State: Moscow and Russia's Urban Crisis, 1906–1914* / Thurston Robert W. – New York, Oxford : Oxford University Press, 1987.
493. Velychenko S. *The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought. Dependency Identity and Development* / Steven Velychenko // *Ab Imperio*. – 2002. – # 1. – P. 323–366.
494. Weeks T. R. *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914* / Weeks Theodore R. – DeKalb : Northern Illinois University Press, 2008. – 316 p.
495. Wendland A. V. *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848–1915* / Wendland Anna Veronica. – Wien : VÖAW, 2001. – 624 S.
496. Zienkiewicz T. *Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918* / Zienkiewicz Tadeusz. – Olsztyn : Wyższa szkoła pedagogiczna w Olsztynie, 1990. – 278 s.
497. Zoeram V. A. *The epistemology of the concept of civil society in the West and Iranian interpretations* / V. A. Zoeram, J. Jawan, Y. F. Lee // *Canadian Social Science*. – 2010. – № 6. – P. 42–55.

ДОДАТКИ

Додаток А

Рис. А.1. Прокламація торгово-промислової партії, 1906 р.

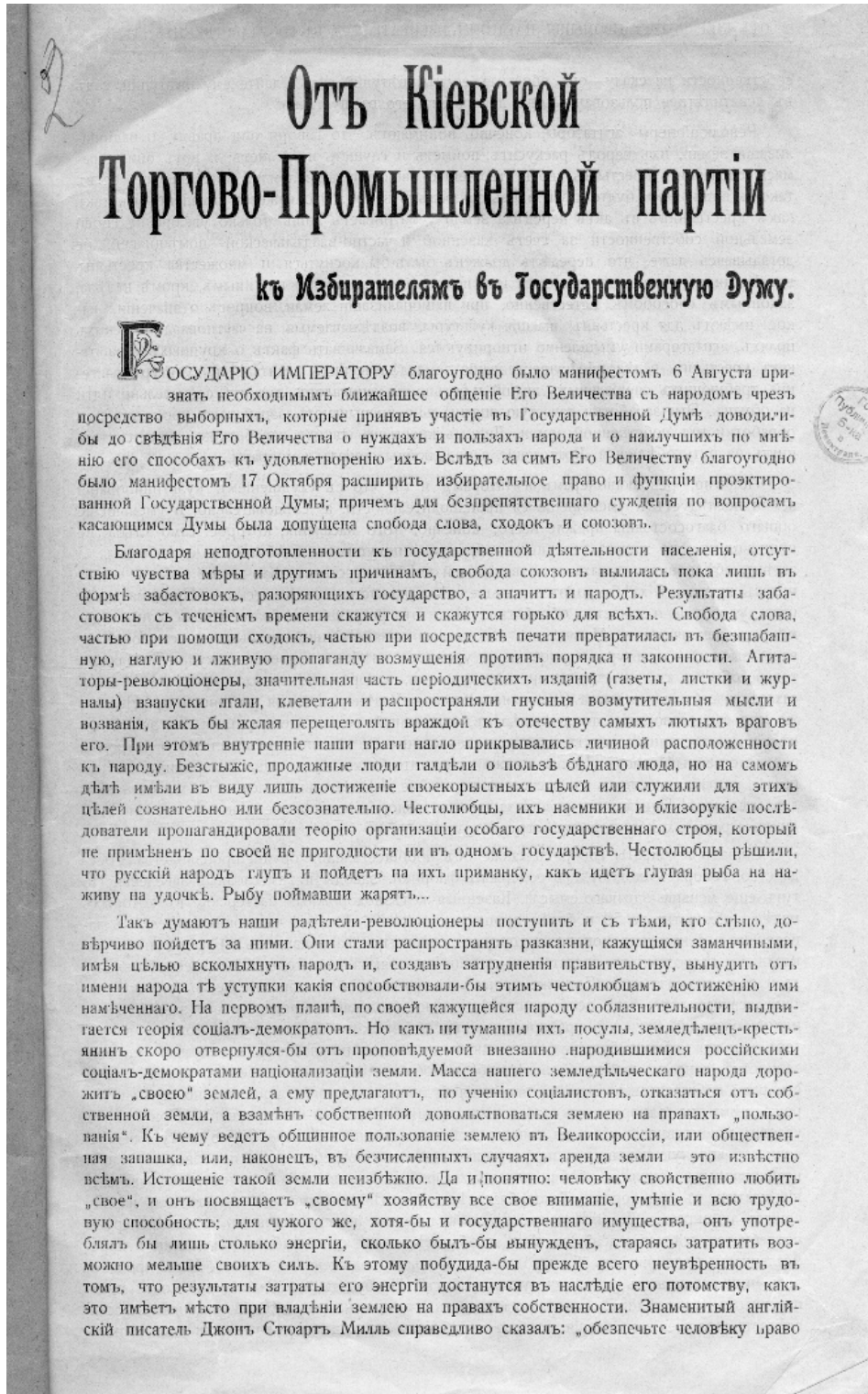

Рис. А.2. Прокламація комітету руських виборців, 1906 р.

Крестьяне избиратели!

Через несколько недель вам придется в третий раз за последние два года приступить к избранию уполномоченных по два от волости, которые затем из своей среды выберут выборщиков для участия в выборах членов третьей Государственной Думы. Впервые два раза таких выборщиков призывали в Киев по 80 человек, теперь же их будет только 36, так как крестьяне на первых и вторых выборах в Государственную Думу не оправдали доверия ГОСУДАРЯ и не выполнили Его желания. Теперь, когда вам вновь придется приступить к выборам, не лишнее будет напомнить вам, как проваживались у нас выборы прежде и что из этих выборов получилось. Видя нестроение Государства и многие несправды для населения Империи ГОСУДАРЬ повелел призвать к делу заповедательства лучших избирательных людей, которые помогли бы ему разумно и сообразно уничтожить злоупотребления и создать для всех лучшую жизнь. Кого же вы выбрали в первую Государственную Думу? Кого послали вы к ЦАРЮ с разумным советом и помощью? Вы послали в Киев 80 человек, из которых большая половина продались сразу и выбирала не тех крестьян, которые считались честными и порядочными, и таких, которые обаялись творить волю врагов ЦАРЯ. В первый же день открытия первой Думы вами посланы оскорблять ГОСУДАРЯ, не отбывая на его поклоня. Они оскорбляли Верховного Вождя Русской Земли и внука того ЦАРЯ, который освободил нас, крестьян, от крестной зависимости и надбелять земли! В Государственной Думе, сидя сяду ужалить врагов Русской Деревни, они стремились к разрушению Русскому Государству и к общему гибелю. Пропуская их не выжили урожая, так как ГОСУДАРЬ просит Думу и назначил новые выборы. Кого же вы послали во вторую Думу? Вы послали тех, кто вам наиболее лгал, кто обещал вам чужое добро и при том даром, кто оказался таким же врагом ГОСУДАРЯ и России, какими были посланные вами члены первой Государственной Думы. Член первой Думы Грабовецкой, громко провозглашал, что земля должна принадлежать воде, как вода и воздух, а вернувшись домой в Сквирицкий уезд, немедленно купил себе 100 десятин земли. Член второй Думы, ставленник украинских евреев, Кирешко рассказывал во время выборов крестьянам, что лишь только его выберут, он немедленно отдаст крестьянам всю пахотную землю даром, а когда его выбрали, он не дал ни вершка даже своей собственной, которую владел в Уманском уезде. Сотоварищи Кирешко—Нечитайло из Звенигородского уезда, Лыцо, Сихно, Чоповенко, Чигиринск и другие, все они распивались перед крестьянами и сносили венки обидчиками, а когда поехали в Петербург, то одни из них занялись бунтами против ГОСУДАРЯ и теперь им грозит каторга, а может быть и что-либо хуже, а другие получали по десять рублей в день и выжили о крестьянах. Ваши избранные и в первую и вторую Думу лгали вам, обманывали вас, обещая то, чем они не владел и тем владел не могли, а вы им вверили, как малая дитя. И вышло, в конце концов, что хуже ваших представителей, кажется, и не было ни первой, ни во второй Думе, и ничего эти представители, кроме срама, для вас не принесли. А все это случилось потому, что вы выбирали из своей среды не тех людей, которые говорили вам правду, а тех, которые лгали и обманывали вас, говоря много о крестьянском

добре, а сами думали только о бунте против ЦАРЯ или о собственной пользе. У комитета имеется список тех крестьян, которые при выборах в первую Думу продали свои голоса бунтовщикам. У комитета имеется также список тех крестьян, которые при выборах во вторую Думу отдали голоса за воду. Когда наступит чужое время, комитет опубликует их имена, чтобы все крестьяне Киевской губернии знали, кто между ними предатели и Христонравцы.

А какой огромный вред не только для крестьян, но и для всей России получился от того, что крестьяне небрежно, невнимательно отнеслись к тому важному делу, которое поручил им ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЬ. Ни первая, ни вторая Государственная Дума, состоявшая из большинства из крестьян, не захотели ни слова сказать против убийц и грабителей. Благодаря этому, как вы сами теперь видите, грабения, убийства, похищения всякого рода распространились в такой степени, что никто из людей хоть немного разумных не может быть спокоен ни за себя самого, ни за свое потомство и кровно заработанное добро. Бунтовщики выкапывают целые села безвинных крестьян, бомбами и револьверами они убивают ни в чем неповинных людей, чтобы только усилить смуту и беспорядок в государстве. Видеть, правда, проценты бумаги, а в том числе и бумаги Крестьянского банка дешеветь и все это, в конце концов, отягчается на благообстоянии крестьян, так как их в государстве больше. Ослабление государства вследствие непрерывных бунтов и насилия может привести к тому, что наше царство, до сих пор такое сильное и могущественное, может захватить любой сосед и вы сядете в чужими подданными и судами. Россия переживает очень тяжелое время и вы своей темнотой и глупостью, что скотно слушали бунтовщиков и даже помогали им, много в этом виноваты перед родиной и ГОСУДАРЕМЬ. Так, нуужели же теперь, на выборах в третью Думу, вы повторите прежнюю ошибку и выберете тех, кто громко кричит о благе крестьян, а на самом деле продает это благо за рамку воды или за рубль? Нуужели и теперь, после всех тяжелых испытаний царства, после ваших собственных слез и разорений, вы пошлете в Думу кровопийцу, врагов ЦАРЯ и родины и еще больше отягчите свою совесть? Если вы действительно любите ЦАРЯ и вверите ему, вы должны выбрать не крикунов, не тех кто много обещает, не тех кто много лжет, как ваши первые избранные, а людей честных, трезвых, понимающих, таких людей, которые не продадут ни вас, ни ГОСУДАРЯ, ни родину. Вы должны выбрать людей, которые понимают куда и на что они идут, людей порядка, а не бунта. Вы должны выбрать людей, которые хотят сделать крестьянам добро, но которые понимают, что добра этого пасливыми достигнуть нельзя, которые понимают, что всякое счастье приносит только вред. Вы должны выбрать людей, чуждых ЦАРЮ и готовых похотить жизнь в его защиту, готовых всегда и во всем стать ему на помощь. Если вы этого не сделаете, если вы опять пойдете на поводу у таких людей, которые хотят разорения нашей родины и снова выберете пьяниц, проваживших людей, бунтовщиков,—тогда пеняйте на самих себя, если с вами случится горе и несчастие, так как теперь вы предупредили.

Комитет Русских Избирателей.

Типография Телерадиоцентра И. П. Купченко в Кр. зв. Киев.

Рис. А.3. Відозва комітету позапартійних руських виборців м. Києва,
1906 р.

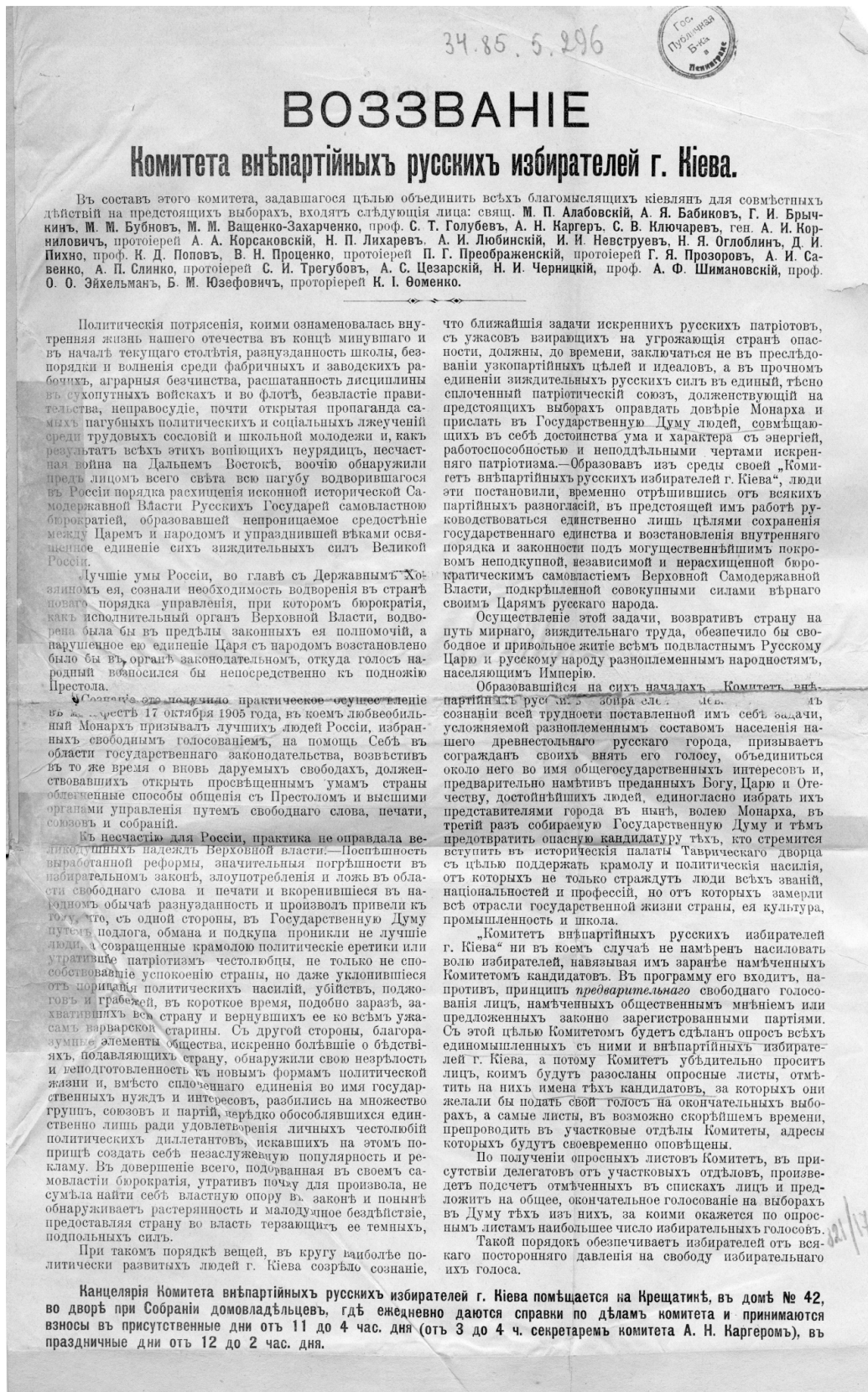
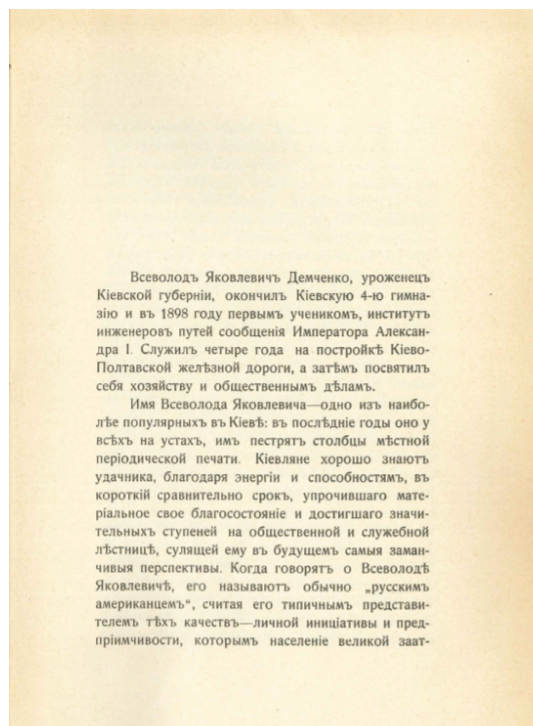
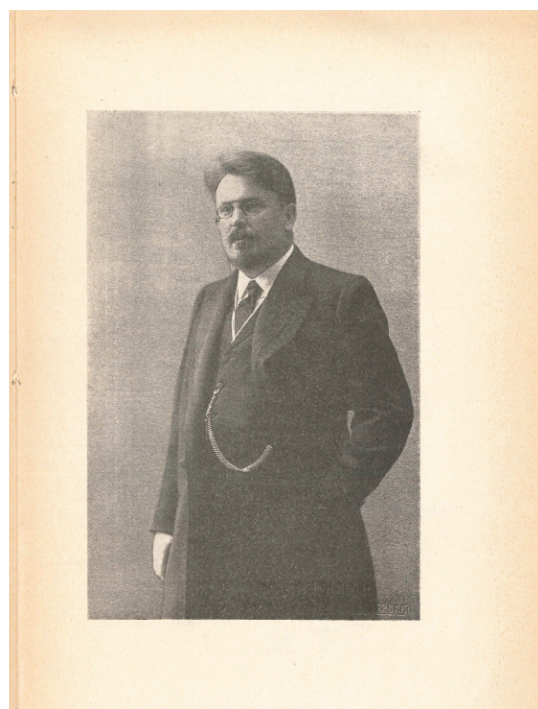

Рис. А.4. Фотографія кандидата від російських націоналістів Всеволода Демченка і перша сторінка з його передвиборчої брошури, 1912 р.

[284, с. 1, 5].

Рис. А.5. Фотографіи Анатолия Савенка з його передвиборчої брошури, 1912 р.

[283, с. 1–2].

Додаток Б

Резолюція обласного з'їзду руських виборців Південно-Західного краю, 1906 р.

Резолюция областного съезда русских избирателей Юго-Западного края в Киеве 19–21 Ноября 1906 года:

1) Предстоящее участие русского населения Юго-Западного края в выборах членов Государственной Думы должно явиться сознательным выполнением с возможно высшей энергией постоянных и непреложных гражданско-патриотических обязанностей русских людей перед государством и краем, а потому не может для временных целей расходиться в чем-либо с этими обязанностями.

2) Согласно сему русские избиратели и в особенности православное духовенство и русские землевладельцы, как классы руководящие и наиболее ответственны в нравственном и политическом отношениях, обязаны употребить все усилия для устранения среди русского населения недоразумений и заблуждений, вызванных смутным временем, и для объединения всех классов этого населения на служение единству и целостности государства, русской государственности, утверждению порядка, законности, неприкосновенности собственности и на искоренение анархии во всех ее проявлениях.

3) Русские избиратели, непрестанно руководствуясь вышеозначенной целью, могут входить в избирательные соглашения только с теми лицами и группами, не русского происхождения, которые исповедывают вышеизложенные обязанности граждан русского государства. Съезд безусловно отвергает соглашения с лицами и группами, преследующими какие-либо иные цели, не согласные с русским патриотическим долгом.

Принимая во внимание обнаружившееся на прошлых выборах в Государственную Думу отсутствие многих представителей образованных

классов и в частности русских землевладельцев Юго-Западного края, съезд выражает свое сожаление и надежду, что это печальное явление не повторится не предстоящих выборах.

[285, с. 21–22].

Додаток В

Таблиця В.1 Соціальний склад Київського клубу
російських націоналістів

<i>Соціальна ідентичність</i>	<i>Кількість членів по роках</i>		
	<i>1910</i>	<i>1911</i>	<i>1913</i>
Землевласники	44	49	47
Домовласники	145	145	143
Купці	36	43	43
Титулярні чиновники	30	36	44
Чиновники	33	39	38
Виборні чиновники	27	21	37
Духовенство	10	12	17
Професура/викладачі/вчителі	34	41	34
Керівники і працівники закладів освіти	14	17	18
Працівники судової сфери	20	19	22
Високі чини Південно-Західної залізниці	123	159	183
Лікарі	20	21	24
Інженери	11	14	15
Інші вільні професії	7	8	8
Службовці в комерційних і неурядових закладах	16	21	24
Жінки без зазначення ідентичності	57	48	56
Жінки, котрі визначали себе через професійну або стану ідентичність родичів	4	19	18
Професійно зайняті жінки	18	13	16
Чоловіки без зазначення ідентичності	47	47	49
Лідери політичних організацій	5	5	3
Військові (здебільшого відставні)	27	32	36
Усього	568	660	737

[293, с. 122–140; 294, с. 136–162; 295, с. 391–420].

Таблиця В.2 Політична репрезентація членів ККРН
у місцевих та імперських органах

<i>Виборний орган</i>	<i>Кількість обранців з ККРН</i>		
	<i>1910</i>	<i>1911</i>	<i>1913</i>
Державна рада	1	1	4
Державна дума	10	8	11
Гласні Київської міської думи	13	14	12
Міська управа	1	0	1
Земська управа	0	2	5
Голови дворянства	0	0	4
<i>Усього</i>	25	25	37

[293, с. 122–140; 294, с. 136–162; 295, с. 391–420].

Додаток Д

Таблиця Д.1 Результати виборів до Держдуми ІІІ скликання
у м. Київ, 1907 р., І курія

<i>Дільниці міста</i>	<i>Усього голосів</i>	<i>За Василя Проценка</i>	<i>За Миколу Страдомського</i>
Старокиївська	311	157	154
Лук'янівська	207	121	86
Бульварна	114	56	58
Либідська	301	151	150
Печерська	53	37	16
Двірцева	132	51	81
Подільська	206	102	104
Плосьька	198	88	110
<i>Усього</i>	1522	763	759

[118, арк. 264].

Таблиця Д.2 Результати виборів до Держдуми ІІІ скликання
у м. Київ, 1907 р., ІІ курія

<i>Дільниці міста</i>	<i>Кількість поданих голосів</i>	<i>За Івана Луцицького</i>	<i>За Анатолія Савенка</i>
Старокиївська	2956	1653	1303
Лук'янівська	2482	1440	1042
Бульварна	1443	666	777
Либідська	660	218	442
Печерська	739	417	332
Двірцева	744	434	310
Подільська	1841	727	1114
Плосьька	1366	600	766
<i>Усього</i>	12231	6155	6076

[118, арк. 264].

Таблиця Д.3 Результати виборів до Держдуми IV скликання
у м. Київ, 1912 р., I курія

<i>Дільниці міста</i>	<i>Кількість поданих голосів</i>	<i>За Дмитра Григоровича-Барського</i>	<i>За Всеволода Демченка</i>
Бульварна	197	87	96
Двірцева	127	67	54
Лук'янівська	305	147	153
Либідська	315	140	162
Печерська	79	37	41
Плосьька	175	82	89
Подільська	144	58	79
Старокиївська	298	142	142
<i>Усього</i>	1640	756	816

[15, арк. 429 зв.].

Таблиця Д.4 Результати виборів до Держдуми IV скликання
у м. Київ, 1912 р., II курія

<i>Дільниці міста</i>	<i>Кількість поданих голосів</i>	<i>За Сергія Іванова</i>	<i>За Анатолія Савенка</i>
Бульварна	1517	771	696
Двірцева	705	455	242
Лук'янівська	2608	1270	1253
Либідська	2225	1115	1035
Печерська	822	310	494
Плоська	1458	620	778
Подільська	1146	400	723
Старокиївська	2645	1586	1024
<i>Усього</i>	13125	6527	6244

[15, арк. 429 зв.].

Додаток Е

Виборщики-націоналісти і виборщики-опозиціонери:
за матеріалами жандармських звітів 1912 р.

Уполномоченный Германовской волости крестьянин м. Германовки Петр Филиппов Мерщий 35 лет, национальности русской, вероисповедания православного, постоянно проживает в м. Германовке, почтовый адрес м. Германовка, служит волостным писарем в Германовской волости и состоит земским гласным в Киевском уезде. В обществе пользуется доверием. Имеет землю и имущество на сумму 10 000 руб., образования домашнего. Судимости не подвергался, нравственных качеств хороших и политически благонадежен. Ни к каким политическим партиям не принадлежит, по образу мыслей и политическому направлению подходит к партии националистов. Состоя в должности волостного писаря и Земским Гласным принимает большое участие в крестьянских общественных делах и к общественной деятельности довольно подготовлен.

* * *

Уполномоченный Бородянской волости крестьянин м. Бородянки Дорофей Захарьевич Бык, 48 лет, национальности русской, вероисповедания православного, постоянно проживает в м. Бородянке, почтовый адрес м. Бородянка, занимается хлебопашеством и частной практикой по землемерной части, служил Бородянским сельским старостой. Имеет крестьянского надела 6 десятин и благоприобретенной 4 десятины, образования домашнего. В 1909 году в бытность сельским старостой м. Бородянки, по решению Киевской Судебной палаты отбывал трехмесячный арест при полиции за превышение власти, нравственных качеств хороших и политически благонадежен. Ни к каким политическим партиям не принадлежит. По образу мыслей и политическому направлению принадлежит к правым партиям.

* * *

Уполномоченный Ставянской волости крестьянин с. Ставов Иван Николаевич Козенко 39 лет, национальности русской вероисповедания православного, постоянно проживает в с. Ставах, почтовый адрес м. Кагарлык, занимается хлебопашеством и состоит в должности волостного старшины Ставянской волости. Имеет имущество стоящее около 1200 р., образования домашнего. Под судом не состоял и не состоит, нравственных качеств хороших и политическим благонадежен. Ни к каким политическим партиям не принадлежит, по убеждениям монархист. Кроме того, что состоит в должности волостного старшины, участия в общественных делах не принимает и к общественной деятельности не подготовлен.

* * *

...от крестьян избран выборщиком в Государственную Думу крестьянин с. Петриковки Марк Демьянов Суский – 56 лет, малоросс, православный; живет на месте прописки; /почта м. Мокрая Калигорки/ грамотен, – окончил церковно-приходскую школу; занимается хлебопашеством; состоит в должности волостного Кассира; имеет усадьбу с постройками и 12 десятин пахотной земли; под судом не был; в нравственном и политическом отношении ни в чем предосудительном не замечен; беспартийный, примыкает к правым; к общественной деятельности несколько подготовлен.

* * *

...крестьянин Корний Емельянов Богданов – 48 лет, малоросс, православный, постоянно проживает в с. Немерожи /почта Звенигородка/; состоит в должности Члена Звенигородской Земской Управы; образования домашнего; имеет усадьбу с постройками и 21 десятину земли; под судом не был, в нравственном и политическом отношении ничем не скомпрометирован; принадлежит к правой партии; считается подготовленным к общественной деятельности.

* * *

...крестьянин Василий Петров Кондратюк – 37 лет, малоросс, запасный старший писарь, православный, проживает в д. Долгая Гребля /почта м. Лысянка/; состоит в должности сельского кассира и распорядителем сельского банка, образование получил домашнее, землепашец, имеет усадьбу с постройками и 8 десятин земли; судимости не подвергался и вообще ни в чем дурном не замечен; правый; к общественной деятельности отчасти подготовлен.

* * *

Священник с. Загалец Павел Александрович Бутовский, 47 лет, национальности русской, вероисповедания православного, постоянно проживает в с. Загальцах Бородинской волости, почтовый адрес м. Бородеянка Киевского уезда. Занятие, служба, общественное положение – приходской священник и законоучитель. Имеет движимое и недвижимое имущество; окончил курс Духовной Семинарии. Судимости не подвергался, нравственных качеств хороших, политически благонадежен. По образу мыслей и политическому направлению принадлежит к правым партиям. В общественных делах не участвует и к общественной деятельности не подготовлен.

* * *

...по 2-му съезду городских избирателей избран выборщиком значащийся в избирательном списке под № 1447 Николай Иванович Мельниченко 32 лет, губернский секретарь, из мещан, малорос, вероисповедания православного, в течении последнего года постоянно проживающего в г. Звенигороде, состоит в должности Городского Головы; выдержал испытание при Звенигородском городском училище на первый классный чин; недвижимого имущества не имеет; участвовал в выборах по доверенности тещи; под судом не был; в нравственном и политическом отношении ничем не скомпрометирован; по образу мыслей и по политическим воззрениям принадлежит к правой партии; ранее состоял в

должности станового пристава в Киевском уезде. По степени участия в общественных делах вполне подготовлен к общественной деятельности. Ранее членом Государственной Думы Мельниченко не был. Пользуется правом участия в выборах по доверенности тещи.

* * *

...по 2-му съезду городских избирателей избран выборщиком значащийся в избирательном списке под № 1447 Николай Иванович Мельниченко 32 лет, губернский секретарь, из мещан, малорос, вероисповедания православного, в течении последнего года постоянно проживающего в г. Звенигороде, состоит в должности Городского Головы; выдержал испытание при Звенигородском городском училище на первый классный чин; недвижимого имущества не имеет; участвовал в выборах по доверенности тещи; под судом не был; в нравственном и политическом отношении ничем не скомпрометирован; по образу мыслей и по политическим воззрениям принадлежит к правой партии; ранее состоял в должности станового пристава в Киевском уезде. По степени участия в общественных делах вполне подготовлен к общественной деятельности. Ранее членом Государственной Думы Мельниченко не был. Пользуется правом участия в выборах по доверенности тещи.

* * *

На втором съезде городских избирателей Каневского уезда по выборам в Государственную Думу, состоявшемся в г. Каневе 29 Сентября 1912 года, выборщиком в Губернское Избирательное Собрание избран Каневский мещанин Конон Давидов Юрченко 39 лет, занимающийся торговлей, человек образа мыслей и политического направления революционного.

В Декабре месяце 1911 года он, Юрченко, судился у Мирowego Судьи 1 участка Каневского Округа за кражу 85 руб. денег у крестьянина с. Хмельной Ивана Пажуты, но по суду оправдан. Кроме того обвинялся еще по трем делам у того же Судьи: по 29 ст. и 41 ст. уст. о нак. За неисполнение требования полиции и за торговлю в недозволенное время, за что присужден

к штрафу в 2 рубля или аресту на сутки; по 29 ст. уст. о нак. И присужден к штрафу в 5 руб. или аресту на 3 суток и по 148 ст. уст. о нак. За самовольную пастьбу скота, но по суду оправдан. С 1902 по 1909 год служил в Одессе в Управлении Начальника торгового порта, во время служения на кораблях, совершал плавание и, побывав в разных государствах, заразился революционными идеями, затем, прибыв в Канев, примкнул к партии революционеров евреев, которые, имея тесную связь с горожанами-мещанами, занимающимися разными торговыми делами, – успели провести Юрченка, как своего ставленника, выборщиком. Юрченко революционного направления, политически неблагонадежен, еврейский ставленник, что подтверждается тем, что подавляющее большинство избирательных записок было заранее заготовлено в лавке Юрченка, записки написаны одним почерком и даже пропитаны селедочным запахом, так как Юрченко, между прочим, торгует и селедками.

Ныне руководимый евреями, избравшими его в выборщики, он, Юрченко, несколько дней тому назад выехал из Канева в г. Киев для агитации там в среде выборщиков в Государственную Думу, в интересах противоправительственной еврейской партии и в ущерб русской национальной и монархической партии.

В виду того, считаю необходимым донести об этом Вашему Высокоблагородию для сведения о распоряжении о принятии возможных мер к недопущению нежелательной и противоправительственной агитации Юрченка в пользу его партии.

* * *

У М.О. Шапиро [*Газетна вирізка – О. М.*]

Узнав, что местные купцы на выборах выборщика от не-русской курии 1-го съезда городских избирателей намерены поддерживать кандидатуру представителя купеческого общества г. О.М. Шапиро, мы сочли нелишним обратиться к последнему с некоторыми вопросами.

Первый наш вопрос касался, естественно, политический симпатий предполагаемого выборщика.

– Вам, вероятно, небезызвестно, заявил нам г. Шапиро, что я ни к каким партиям – ни легальным, ни нелегальным – не принадлежу. Симпатизирую всем честным прогрессивным и демократическим течениям русской жизни.

Мое глубокое убеждение, что только в торжестве таких течений залог лучшей жизни России, и с нею и европейского народа.

– Каковыми, по-вашему, должны быть первые практические задачи прогрессистов?

– Забота об улучшении положения евреев – категорически ответил нам г. Шапиро. На мой взгляд, наиболее интенсивно и упорно может защищать интересы евреев еврей-же. Поэтому я – если, конечно, буду избран – буду всеми силами стараться, чтобы в Государственную Думу прошел депутат-еврей.

Я голосовал бы за еврея с истинным прогрессивным направлением, за еврея с честными общественными инстинктами.

– А как вы поступили бы в том случае, если б вам пришлось выбирать между «истинным» евреем и прогрессивным русским?

– Несомненно, отдал бы свой голос последнему. В Киеве, говорят, будут выставлены кандидатуры пом. прис. Марголина (я слышал о нем как об очень честном и истинно прогрессивном деятеле) и прис. пов. Григорович-Барского.

Из этих двух кандидатов я выбрал бы первого. Но если бы мне пришлось выбирать, например, между каким-нибудь крупным финансистом-евреем и Григоровичем-Барским, я выбрал бы второго.

На этом наша беседа оборвалась.

П.

[15, арк. 131–135, 291–291 зв., 327–327 зв., 362–362 зв., 403–404, 428].

Додаток Ж

Рис. Ж.1. Карикатура на Анатолия Савенка, 1912 р.

Розшифрування підпису:

Как Савенко собирався на предвыборное собрание

Савенко: Мало демократизма, не одеть ли рабочую свиту?

– Не лишнее будет одеть лапти.

– Ну теперь встретьт радужно

Швейцар: Барин, барин! Забыли приказчиный передник... [174, с. 4].

Рис. Ж.2. Карикатура на Анатолия Савенка, 1912 р.

Розшифрування підпису:

Савенко: Я знаю, что попаду в думу, я знаю что попаду...

В... в... лужу... [214, с. 3].

Рис. Ж.3. Карикатура на російських націоналістів, 1912 р.

Розшифрування підпису:

«Избиратели»

– Вы за Демченку или за Савенку?

– Пока неизвестно. Оба, конечно, свои люди; только кто-ж это знает, который больше даст [170, с. 3].

Рис. Ж.4. Карикатура на виборця російських націоналістів, 1912 р.

Розшифрування підпису:

Предвыборные картинки:

– Хоша я и выпимши, но всегда могу сказать, что супротив нашего «американца» другому кандидату не выстоять! Вот, примерно, мостовая – паркет, да и только! Идешь так и разобрать трудно, где мостовая, а где плитуар [203, с. 2].

Рис. Ж.5. Карикатура на А. Савенка, 1912 р.

Розшифрування підпису:

Итоги выборов:

«Победитель» и «побежденный»

В альбом А. Савенко

Сказать о Савенке теперь

Мы можем лишь одно:

Гоните Савенку вы в дверь

Так влезет он в окно!

Чи Жик [171, с. 4].

Рис. Ж.6. Карикатура електорат російських націоналістів, 1912 р.

Розшифрування підпису:

На Киевском «дне»

Трактир

— Да ты же, Торбохват, вчера никак в сапогах был?

— Так ведь вчера посылали предвыборное собрание прогрессистов срывать, ну, организация сапоги на подержание и выдала [181, с. 2].

Додаток 3

Стенографічні звіти виступів священників-націоналістів у Держдумі IV скликання, 1913 р.

От. Митроцкий (Киевская губерния)

Духовенство всегда стояло на страже веры, церкви и интересов русского народа (*Шум слева; звонок Председательствующего*). Единение духовенства для проведения в ГД патриотически и церковно настроенных кандидатов является не преступлением, а добросовестным исполнением гражданского долга. (*Шум слева; справа рукоплескания и голоса: браво; звонок председательствующего*). Упреки по адресу церковной власти в мобилизации и объединении духовенства мы считаем странными и непонятными. Станным и непонятным нам кажется также обвинение и в давлении на духовенство Давление мыслимо лишь при наличии различия во взглядах и убеждениях между высшим духовенством и низшим; между тем этого различия нет. (*Шум слева; звонок Председательствующего*). И епископы, и священники объединились одним горячим стремлением послужить Богу и благочестивому нашему Самодержцу (*Справа рукоплескания и голоса: браво*). Движимые этим стремлением, они явились на выборы. Не о давлении, гг., может быть речь, а лишь об единении. Быть может, это единение кое-кому неприятно, но это факт. Заявлять, что для того, чтобы провести в ГД патриотически и церковно настроенных депутатов, понадобилось оказать давление на духовенство (*шум слева*), значит утверждать оскорбительную для нас мысль, что среди нас много таких, которые забыли обеты священства. Но таких среди нас нет, а если и есть, то они, как вы знаете, спешат оставить нашу среду.

От. Населенко (Киевская губерния)

Да, интерpellянты должны сознаться, что православное духовенство в данном случае явилось одним из краеугольных камней русской

государственности, о который споткнулись при выборах кадеты и социал-демократы, а затем, в озлоблении на православное духовенство, хотели бы даже его уничтожить и выбросить из здания русской государственности, но, будучи не в силах осуществить это, они обрушились на православное духовенство с клеветой и бранными словами. Конечно, аргументы вполне достойные партии народной свободы, подтверждающие, в чем выражается свобода их слова. Но раз они сердятся, это доказывает несправедливость их доводов. ... Один из левых ораторов указывал, что будто бы православное духовенство при выборах в ГД первого, второго и третьего созывов сидело на местах. Не знаю, как назвать подобные слова: или же память изменила этому оратору, ... приведу в качестве примера участие в выборах духовенства в Юго-Западном крае, в частности в Киевской губернии, православное духовенство полностью использовало свое право: православное духовенство с утра до вечера выстаивало в душных помещениях волостных управлений, чтобы использовать свое право выборов в ГД. ... Православное духовенство в ЮЗК находилось в таком положении, что в течение веков видело и испытывало на себе силу инородческого, иноплеменного давления, а потому, лишь только наступили выборы в ГД первого созыва, православное духовенство постаралось объединиться с благомыслящими русскими людьми, чтобы провести в ГД тех людей, которые стали бы на защиту интересов русской народности. Что касается остальной части России, то там, действительно, быть может, было и могло быть другое положение.

... не насилие, если бы даже где-нибудь оно и было, возбуждает их негодование, а напротив, та программа на которой православное духовенство объединилось при выборах в четвертую ГД со всеми благомыслящими людьми.

... для осуществления этих идей, необходимым считает духовенство: 1) развитие общецерковной жизни 2) утверждение устоев православия и 3) обеспечение духовенства содержанием.

От. Рудич (Подольская губерния)

Среди членов Думы третьего созыва были ли священники, сидевшие налево? В ГД четвертого созыва есть тоже духовенство, которое тоже сидит налево, но однако их не убирают из Пб и не уберут, потому что я знаю по своей Подолии, из которой был здесь один такой священник, что он благополучно исполняет свои обязанности в своем приходе до сих пор и благополучно исполняет свои пастырские обязанности.

На протяжении веков христианства, на протяжении всех веков существования православной церкви, мы здесь и видим массу примеров, когда духовенство православное привлекалось к освещению нужд и задач, которые необходимы для общественного благоустройства, и говорит, что эти правила можно применить против участия здесь духовенства, я не считаю это аргументом, которым думал предыдущий оратор оправдать свои выпады.

Говорят о том, что давление на выборах было в том смысле, что архиерей и благочинные рассылали священникам приказы, циркуляры, чтобы они произносили проповеди в пользу того или иного кандидата, и указывают, между прочим, и г. Каменец-Подольск. Относительно Подольской губернии, я категорически утверждаю, что это неверно и не может быть верно, потому что не теми задачами, и не теми целями руководствовалась Подольская губерния. Мы, напротив, с благодарностью вспоминаем то лояльное отношение нашего духовного начальства, которое мы видели в нашей Подольской губернии, – о других губерниях я не стану говорить, потому что с другими губерниями не знаком.

... Прогрессисты ссылаются на Винницкий уезд, из которого я сам происхожу, на то, что там была исключена масса выборщиков потому, что их отчество не было поименовано. Я, как сказал, происхожу из Винницкого уезда, знаю массу из этих избирателей и едва ли удачно со стороны интерpellянтов утверждать, делать вывод, «что такого рода практика была с умыслом уменьшить число прогрессивных избирателей». Меня это поразило. Я знаю сам тех лиц, которые исключены. Многие из них обращались ко мне

и спрашивали, что значит ст. 60, что делать? Я указывал. Но все ли это были прогрессивные избиратели, я не знаю, можно ли утверждать. Может быть, у них, у левых элементов, есть способность залезать в чужие умы, но я не имею этой способности.

... Меня поражает одно: наши, так называемые, прогрессивные партии избрали, задались одной целью: монополизировать прогресс, монополизировать все лучшее для страны, и им кажется, что на пути к народному благу они одни только могут быть руководителями. Гг., вы знаете, что вам говорили о монополии, что кроется под ней, вы все не раз говорили о том, что такое синдикат, что под ним кроется. Вы говорите о народе, но, гг., трудовой народ знает, что вы ему готовите участь, печальную участь – вытаскивание каштанов для чужого обеда.

От. Населенко (Киевская губерния).

Интерпеллянты выражают негодование, что: «в отдельных случаях, как напр., по второй курии г. Чернигова и в городах Киевской губернии выборы были назначены в субботу, в день, когда по религиозным соображениям главный контингент местных избирателей, евреев, воздерживается от совершения каких-либо действий». И что они предлагают? Они предлагают, чтобы выборы никогда не назначались в субботу, а назначались в воскресный день. Отсюда, гг., вывод какой?

... Действительно ли было насилие над духовенством во время выборов. Интерпеллянты говорят о незаконных действиях архиереев, «которые повторялись везде в одном и том же направлении и заключались в одних и тех же проявлениях». Говорят, что это было везде. Если везде, то позвольте привести пример, как между прочим, происходили выборы в К губ. Там еще в начале 1912 г. Было предложено духовенству епархий обсудить на благочиннических собраниях вопрос, кого-то или другой благочиннический округ считает достойным быть избранным в члены ГД. Духовенство обсудило этот вопрос. Затем, на епархиальном съезде каждый

представитель от округа указывал, кого его округ наметил кандидатом в члены ГД. Естественно, если бы было насилие, если бы было архиерейское усмотрение или приказание, то в таком случае должно было бы получиться хотя и искусственное, но все-таки единомыслие. В действительности единомыслия не получилось потому что нужно было наметить трех кандидатов, оказалось же намеченными 24. Конечно, были признаны кандидатами те, кто получили большинство голосов, но все-таки, говорю, нужно было наметить трех, а были избраны по большинству голосов только два. Следующие два кандидаты получили разное [равное? – ОМ] число голосов. Здесь представлялся самый удобный случай для полного усмотрения архиерея, а архиерей, по мнению, конечно, левых членов ГД, мог бы указать, кто ему желателен, но архиерей в данном случае не поступил так, как думают левые члены ГД. Он приготовил два билетика: на одном было написано: «член ГД», а другой был пустой. Тот, кто взял билетик с надписью «член ГД» был зачислен в список кандидатов. Если же вы, гг. интерpellянты утверждаете, что выборы везде производились в одном и том же направлении, то в таком случае ни о каком насилии, ни о каком злоупотреблении не может быть и речи. Нужно только приветствовать подобные приемы при выборах. Подобные приемы предусматривают ст. 106 и 124 Пол. Выб. Гос. Думы»

[121, арк. 460 зв. – 498 зв.].

Додаток К

Уривки щоденника Анатолія Савенка з газети «Вечерний Киев»

*Наш поезд много раз останавливался в
следствие бессилия паровоза
(Недостаточность паров). Насколько
раз мы собирали старые шпалы и
разбирали старые изгороди и таким
путем пополняли запас топлива).*

А. Савенко

Видный оратор, журналист и депутат Государственной Думы – идеолог дворянско-помещицкого класса. Друг Шульгина, пламенный организатор и вдохновитель дела Бейлиса и многих «дел». Автор реакционных брошюр (напр. «Украинцы или Малороссы?»). Знаменитый начальник деникинского «агитпропа» – Освага, Жалкий эмигрант на острове Халки. Такова карьера этого гвардейца во фраке, заглушавшего, когда-то, своим зычным голосом, крамольные речи думских ораторов.

Киевские «близнецы» Шульгин и Савенко по натуре несколько отличаются друг от друга. Шульгин несомненно идейный представитель своего класса. Он до конца борется за свою «белую мечту». Савенко в момент крушения белого дела порывает с друзьями и бежит с тонущего корабля, стремясь спасти свою драгоценную шкуру. Его выпукло-мещанская, эгоистичная до наивности натура проглядывает в каждой строчке «записок». В критические для белого движения моменты – он думает только о собственном спасении, сытном обеде, сохранении вещей и ценностей. Судьба же обманутой низовой массы ему глубоко безразлична, о ней он даже не упоминает в своих записках.

В центре всех событий стоит его личная драма – человека оставившего семью и теплый угол в Киеве. «Я был очень озабочен вопросом о положении

моей кассы», «Соблазнил меня главным образом большой оклад присвоенный этой должности». «Я знал, что в случае эвакуации в штабе выдают хорошие эвакуационные, что для меня было очень важно». «Я ни о чем больше не думал, как о приискании себе комнаты и т.д.».

В белом Киеве

Киев взят деникинской грабармией. Шульгин и Савенко немедленно прибывают в Киев, где первый выступает в роли популярного вождя и редактора, а второй – начальника знаменитого Освага.

Идеологи деникинского тыла полны радужных надежд:

«В ясный солнечный день 19-го августа (конечно по старому стилю), мы с Шульгиным приехали в Киев. Мы наняли извозчика, сложили на него вещи и пошли вслед за вещами пешком. Сердце колотилось в груди, когда я приближался к своему дому. Это был один из самых счастливых дней в моей жизни»

«Солнечная» радость деникинских «агитпропщиков» вскоре потухла: она была отравлена ежедневной пушечной пальбой, доносившейся и Ирпеня. А внезапный октябрьский налет богунцев на Киев окончательно испортил настроение:

«Фронт располагался по реке Ирпень, в каких-нибудь 20 вер. от города. Было безумным легкомыслием организовать в Киеве, т.е. у непосредственного фронта – базу и центр управления краем. За это все мы тяжко заплатились. Первое большое предостережение получили мы 1-го октября. В этот день большевики внезапным ударом прорвали наш фронт и овладели Киевом. Все бежало в полном беспорядке. И сам непроходимо глупый генерал Драгомиров, тот час после опубликованы его объявления о том, что Киеву не грозит никакой опасности, бежал в автомобиле за Днепр. В хмурую погоду около 2-х часов дня мы вышли из «ОСВАГА» и пошли по Бибикивскому бульвару через Бессарабку и далее за Днепр. Нас обгоняли толпы солдат и офицеров, которые всех толкали и вообще шли с таким

видом, точно они «спасали отечество», хотя в действительности они только удирали в панике от большевиков».

Но вот паника улеглась. 5-го октября добровольцы вернулись в Киев. Однако положение с каждым днем ухудшается. «Непроходимо глупый» Драгомиров продолжает «наливать».

«“Киеву никакой опасности не грозит”»...

Истинного положения дел на фронте мы не знали, глаза у нас были завязаны... Так шли дни за днями, и вдруг, как-то совсем неожиданно, большевики подошли с востока, из-за Днепра... Мы опять были застигнуты врасплох».

Эвакуация

Начинается спешная эвакуация. Савенко подумывает о том, чтобы шырнуть в подполье в Киеве под чужой фамилией. Все находят его мысль дикой, почти сумашедшей. Уступая этим доводам, Савенко решил эвакуироваться. Первая мысль, конечно, о «ценностях». «Надо же ж, питаться же ж», как говорил Аверченко.

«Перед тем, как проститься с женой, не помню по чьей инициативе, заговорили о том, что следовало бы мне на всякий случай взять что-нибудь из ценностей. Я по-прежнему был уверен, что еду не надолго, но пробыв около двух дней в поезде в обстановке эвакуационной бестолочи и паники, я стал допускать, что мы можем докатиться до Одессы... Жена принесла кувшинчик, в котором были сложены наиболее ценные вещи («приготовленные для того, что бы закопать их в землю») и мы стали просматривать их. Потом я взял мое кольцо с 9 бриллиантами (подарок Барона Ш.), а жена предложила мне взять ее бриллиантовые серьги и маленькие бриллиантовые серьги Рунечки. Я хотел было взять бриллиантовую брошь-звезду жены, вещь очень ценную (в середине бриллианты очень крупные), но жена ничего не сказав посмотрела на меня таким взглядом, в котором я прочитал сожаление и вместе мольбу. Я

смутился и положил назад брошь».

«Затем пошли дурные впечатления: я обнаружил у себя и белье вши. Оказалось, что и других были вши... После 10-ти часов вечера, когда в нашем купе уже спали, мы едва не стали жертвой злодейства бандитов-повстанцев.

Внезапно наши вагоны запрыгали по швам: раздался треск, одновременно наш поезд был обстрелян беспорядочным ружейным огнем. Произошла гнетущая минута. Дамы визжали, огни были потушены. Оказалось, что под рельсы маленького мостика, была подложена бомба и от этой бомбы, была протянута веревка по откосу в близлежащий лесок: дежурившие злоумышленники дернули веревку и произошел взрыв в тот момент, когда над мостиком проходил сильно освещенный вагон в котором помещалась поездная электрическая станция. От взрыва мотор был поврежден, поезд остановился. По истечении нескольких часов исправление поврежденного мотора было закончено и мы двинулись далее».

Личные дела приведены в порядок Савенко в вагоне «ОСВАГА». Долго длились стоянки. Бегство на юг. [незрозуміле слово. – ОМ.] паровоза.

В Белой Одессе

Дневник Савенко – это не только ??????-художественное выявление примитивной, шкурной породы дворянского вождя.

Ценность этого документа еще и в другом: в ярком свидетельстве (из уст лидера) о полном идейном убожестве и внутреннем разложении белого движения.

В дневнике довольно откровенно очерчен период развала белой армии от момента оставления ею Киева до эвакуации на греческие острова, в Варну напр.

Автор не стесняется в выражениях для характеристики деятельности своих бывших друзей и соратников. Особенно подробно он останавливается на «Одесском периоде» добровольческого отступления. Ядовитые стрелы по

адресу Шульгина, митрополита Платона и проч. «активистов» (сторонников организации отпора большевикам под Одессой) – вполне достигают цели.

Происхождение этих стрел – понятно. Вчерашние друзья не поладили. Шульгин «работа на оборону» (для будущего поколения), а Савенко – «на спасение собственной персоны».

«Роль моя и моей группы сводилась к полному нейтралитету: мы были «беженцы» и больше ничего... Я совсем никакого плана не имел и стремился к одному: поскорее найти комнату, устроиться и заняться приведением в порядок Борички (сына) и себя, а в дальнейшем информироваться и в зависимости от информации принять те или иные решения.

Такова «программа» действий Савенко. Естественно, что мышьяная возня, а лагере «активистов», пытавшихся всячески оттянуть неизбежный конец, только раздражала нашего беженца:

«Шульгин и Иозефи формировали свой отряд. Последний представлял собой, в смысле характера своего назначения, сплошную туманность. По мысли В.В. (Шульгина), он должен был послужить «базой» для воссоздания наших сил и опорой для воссоздания власти.

В ведение этого отряда предназначалось отдать Балтский уезд Подольской губернии. Формирование отряда велось детски не умело, без всякого партийного влага и без всякой рекламы.

Все было рассчитано на притягательную силу имени В.В., но из этого ровно ничего не вышло: в отряд поступило всего что-то около 30 человек.

Шульгин пребывает в каком-то сомнамбулизме... Он приехал в Одессу в крайне неврастеническом состоянии».

«Грозный» отряд, свободно помещавшийся на одном грузовике, конечно не мог «послужить опорой для воссоздания власти». Однако началось формирование «липовых» отрядов различными организациями:

«Митрополит Платон, по своему обыкновению, шумел. В соборе он говорил бодрящие речи и призывал генерала Шиллинга «взять в руки палку и быть кавалером. При его содействии правые круги (главным образом,

городская дума) формировали для защиты Одессы «священный отряд». Социалисты с неунывающим Одинцом во главе, формировали свой отряд, пользовавшийся большим фавором штаба области. «Атаман» Струк получил деньки и формировал свой отряд. Его отряд пользовался симпатиями и к Струку пошел кой-кто из наших, в том числе уманский протоиерей Никольский. Общее внимание привлекало к себе формирование войск обороны из немецких колонистов, на которых возлагали большие надежды. Дело это было поручено генералу графу Игнатьеву (бывшему командиру л.-гв. Преображенского полка).

Какова был цена всей этой возне? Автор довольно «картинно» изображает бесплодность и никчемность этого своеобразного струковско-немецко-генеральского блока:

«Волна паники, тем не менее, стала расти. Первыми заволновались «хлеборобы», союз которых стал усиленно хлопотать о зафрахтовании парохода для выезду в Варну... Надежды на ополчение из немцев-колонистов отцвели, не успев расцвести. Штаб генераа графа Игнатьева был расформирован. Началось бегство. Одним из первых бежал, после нескольких «храбрых» речей митрополит Платон. Бегство его производило на население тяделое впечатление. Позже бежал и сам генерал Шиллинг. Ясно, что песня Одессы спета».

А наш герой занят в это время крайне важным делом: борьбой со вшами, усиленным питанием (кофе со сливками и пирожные и заботами о своем ненаглядном сыне Боричке).

«Но возвращаюсь к рассказу о посещении нами дезинфекционной камеры. Помню, с утра мы с Боричкой пошли в камеру. Там оказалась большая очередь. Пришли целые воинские команды, для которых по особому распоряжению заранее была заказана баня. Видя, что тут ничего не выходит, я пошел боковым ходом, переговорил со служащими и дал им хорошо на чай и все дело устроилось: нас пустили боковым ходом, дали ванну и проч. Я и Боричка мылись долго и с большим удовольствием».

С легким паром, господин Савенко!

Воинские части подождут, пока дворянин помоется.

Боковой ход – кратчайший ход в доброй старой России.

С. Якубовский

[241, с. 2; 242, с. 2].

Додаток Л

Переклад використаних цитат

П. Курлов:

П. А. Столипін розумів, що повне утримання уряду від хай би якої участі у них [виборах], як це було на виборах до 1-ї Державної думи, для уряду неприпустимо, що підтверджує й парламентська практика інших країн. У нас, на зорі парламентаризму, участь ця була вкрай скромною і, якщо можна так сказати, і неосміленою, що, однак, не завадило лівій пресі кричати про підкуп з боку уряду. На такі звинувачення відповім лише однією цифрою, котра в наш час більше не становить таємниці: в моє розпорядження на виборну кампанію у Київській губернії було виділено десять тисяч рублів. Смішно й говорити про підкуп цілої губернії!

(с. 75-76)

А. Савенко:

Основа моїх поглядів – руський націоналізм. Я кажу: «Росія для руських». Але для того, щоб цей принцип узяв гору в нашій державі, слід свято оберігати дві інші наші історичні підпори: православ'я та Самодержавність. Я глибоко відданий Царю, що царював «Божою милістю», та безоглядно люблю його, але в той самий час визнаю за необхідне існування Державної думи – народного представництва, котре існує у нас царською милістю. Ця Дума, як я завжди казав, передовсім має бути руською. Й закон, котрий обмежив виборчі права іногородців та посилив у виборах значення культурних заможних сил руського народу, я вітав від усієї душі.

(с. 115-116)

А. Савенко:

Я сам – чистокровний малорос і палко люблю свою батьківщину, її чарівну природу, звичаї, мову та живі перекази, історію, як люблю й хохлів,

лінивих та добродушних. Але я усіма силами ненавиджу українофільство, рух зрадницький та підлий.

(с. 120)

Напис на пам'ятнику П. Столипіну:

Твердо вірю, що сьйво руської національної ідеї, яке засвітило на заході Росії, не згасне й невдовзі осяє всю Росію.

(с. 121)

З жандармського звіту про депутата Мерщія:

за напрямом думок та політичними схильностями підходить до партії націоналістів.

(с. 147)

Трепов Ф. Ф.:

Очікуваний мною результат цієї жахливої справи має справити на руське населення вкрай важке, неприємне враження і, навпаки, в середовищі іногородців та особливо євреїв викликати невимовний захват і радість з приводу щасливого для них вирішення процесу, що увесь час ніс у собі серйозну загрозу для єврейської частини населення.

(с. 153)

Трепов Ф. Ф.:

Я вважаю достатнім і того, що ми чуємо в Державній думі, а допускати ще й у провінції засуджування уряду – неприпустимо. До цього слід додати, що праві хотіли підняти скандал та викликати навіть єврейський погром. Краще ж мені випередити події, ніж припиняти безчинства, котрі, звісно, мали б цілком сумні наслідки, та й взагалі, я вважаю, що неможливо допускати таку балаканину, за яку жандарми саджають за грати.

(с. 155)